

उत्तररामचरितम् । १२६८
८६

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कितम्

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

अ. १८६५ ।

भारती-भवन पुस्तकालय
प्रयाग
क्रमिक संख्या १२८
विभाग ४२. १

पण्डितकुलपति:

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

विश्वं शश्वच्छरीरं गुणकृतिविहृतं यस्य चानन्तशक्तेः

सत्यं वै यस्य रूपं ह्यनुभवसुभगं योगिनां योगदृश्यम् ।

व्याप्तं सर्वत्र सृष्टिस्थितिलघुगुणको निर्गुणो योऽगुणत्वाद्

यावान् यस्मिंश्च योऽहं कृतिसयवपुष्पा संस्थितः सोऽहमास्मि ॥

कर्मप्रभृतिः प्रभवः फलानां न तस्य कर्ता ह्यपरोऽस्ति मत्तः ।

अतो मयाऽस्मिन्नहमेव वन्द्यः प्रभुत्वसाक्षात्तमपि मे प्रकृत्याम् ॥

काव्याणां सुखबोधार्थं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

क्रियते विस्तृता व्याख्या नाम्ना च सुखबोधिनी ॥

(१) आशीर्जनमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाक् तन्मुखमिति शास्त्रादात्मनश्च
वन्दनीयत्वादपरिच्छिन्नस्यापि तस्य वाङ्मात्रसिद्धिप्रयोजनतया वाङ्मात्रावच्छेदेनैव
आत्मानं नमस्कृत्य वाक्सिद्धिं प्रार्थयते । इदमिति । पूर्वैभ्यः प्राचीनैभ्यः
वाङ्मीक्षादिभ्यः कविगुरुभ्यः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयत्यभिसंविशन्ति तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति, स वा अयं पुरुषो
जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान इत्यादि च युतेः । “ब्रह्माणं वाङ्मीकिं विदुः”
इति, कृष्णहं पायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुमिति च स्मृत्यादौ दर्शनात् तेषाम-
प्यात्मनोऽंशरूपत्वादिति भावः । नम इति वाको वाको वाक्केतिहासेत्यादि
छान्दोग्ये, वचो घञिति छान्दसोऽयं प्रयोगः । वाक् यस्मिंस्तत्तथोक्तं यद्वा
नमः नमःशब्दस्य वाकः उच्चारणं यस्मिन् प्रशास्महे इति क्रियाविशेषणमेतत्,
तथमित्युक्तम् । इदं वक्ष्यमाणं प्रशास्महे प्रार्थयामहे । किमिदमित्याह, आत्मनः
परमात्मनः कलामंशभूताममृतां सत्यत्वादसवत्त्वात् निरतिशयसुखहेतुत्वाच्च वेद-

नान्यन्ते * सूत्रधारः † ।

अलमतिविस्तरेण * * । अद्य खलु भगवतः कालप्रिय-
नाथस्य † † यात्रायाम् (क) आर्यमित्रान् (ख) विज्ञापयामि,

?

वदनन्तकालव्यापिनीं वाचं वायूपां देवतां, काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्य-
खिलानि च । शब्दसूक्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति विष्णुपुराणवाक्यात्
शब्दमय्या वाण्या कामधेनवादितन्मोक्तवाक्याच्च वर्णमय्या अपि वाण्या देवतालमव-
गम्यते । विन्देस खमेमहीति । विदधातीर्विधिलिङ् । पूर्वैभ्यः कविभ्यो
नमस्तारपूर्वकं वयमिदं प्रार्थयामहे यत्तेषां प्रसादात् तदीया रसभावमयी
निखिललोकात्मनोद्धारिणी वाक् अस्य ग्रन्थस्य प्रणयने अस्माकं सहायभूता भवतु
द्रव्यैः । अस्य प्रस्तावस्य वाणीक्यादिकविवाक्यमूलकत्वात्तेभ्य इयं प्रार्थनेति
भावः । वृत्तमनुष्टुप् । अथवा पूर्वैभ्यः कविभ्यो नमः तेषां काव्येषु पद्यप्रदर्शक-
त्वात्, वा अथवा किं तेभ्यो नमस्तारिण, वयं कम् आत्मानं विष्णुं वा, कवेर्वाक-
सिद्धिप्रयोजनत्वाद् वाचश्च तस्यांशत्वादिति भावः । इदं प्रशास्त्रहे प्रार्थयामहे
यदात्मनः विष्णोर्वा कलाम् अस्मतां देवतां वाचं विन्देस इति । अन्यथा अस्य
काव्यस्यासम्भवत्वादिति भावः ।

* नन्दनि प्रसीदन्ति देवता यत्र सा नान्दी । तथाहि, देवद्विजगुप्तादी-
नामाश्रीर्वाद्दपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कौर्त्तिर्नित्यलङ्कार-
वाक्यम् । सा च सूत्रधारिण कर्तव्या ।

† सूत्रं प्रस्तावनां धारयति प्रवर्त्तयतीति सूत्रधारः नाटकस्थापको नटः ।
तथाहि, वर्त्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः
स उच्यते इति साहित्यदर्पणम् ।

* * अतिविस्तरेण अलं वाग्वाहुल्यं निष्प्रयोजनमिति भावः । अलं भूषण-
पर्याप्तिशक्तिधारणवाचकम् इत्यमरः ।

† † उज्जयिनीस्थितस्य कालप्रियनाथस्य महाकाश इत्यपराख्यस्य च शिव-
मूर्तेरित्यर्थः । यद्वाजघान्यजयनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनीति,
महाकाशं यजेद्देव्या दक्षिणे घूमवर्णकमित्यादि च दर्शनात् । अस्य देवमूर्तेः
प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्देनोच्यते, प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदगामह्वान्
पूर्वोद्दिष्टमनुसर पुरीं श्रीविशाखां विशालामित्याद्यारभ्य, पुण्यं यायास्त्रिसुवन-
गुरोर्धनं चण्डीश्वरस्येति, अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य काले इति च
तद्गोकाशां, महाकाशं नाम पूर्वोक्तचण्डीश्वरस्थानमिति च दर्शनात् ग्रन्थोक्तकाल-

एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु (ग) । अस्ति खलु तत्रभवान्
काश्यपः (घ) श्रीकण्ठपदलाञ्छनो (ङ) भवभूतिर्नाम ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग् वश्यवानुवर्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते ॥ २ ॥ श्रीभनेष्यते

प्रियनाथस्यैव नामान्तरं महाकाल इति तत्प्रतिष्ठास्थानञ्च महाकालशब्देनोक्त-
मित्यनुमान्यम् । Consult this :—अपरञ्चनेन महाकविना स्वाधिष्ठान-
विज्ञापनार्थं महावीरचरिते दक्षिणापथान्तर्वर्ति पञ्चपुरनगरस्य निर्देशात् पञ्चपुरस्य
चावन्तीसामिध्यात् तदुक्ता कालिदासीक्ता च शिवसूक्तिरैकैवेत्यनुमानम् । उज्ज-
यिनी स्वादिशालाऽवन्यौ पुण्यकरिणौति च विशालावन्युज्जयन्यथ एकार्थप्रति-
पादिकाः ।

(क) यान्यत्र जनौघा इति, याघातोस्त्रन् । कालप्रियनाथोत्सवे जन-
समागमे मिलितसमायाम् इत्यर्थः ।

(ख) आर्यमिश्रान् पूज्यमानान्, कर्तव्यमाचरन् कालमकृतव्यसना-
चरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृत इति, स्यादुत्तरपदे मिय-
स्त्रिषु श्रेष्ठार्थवाचक इति दर्शनात् । कालप्रियनाथोत्सवे समागतान् पूज्यमानान्
रसास्वादनिपुणान् पण्डितान् (Lords and gentlemen) विज्ञापयामि
इत्यर्थः ।

(ग) अत्रभवन्तः पूज्यतमा उदाराशयाः । त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्वधैवान-
भवानिति वैजयन्ती । एवमिदम् इत्यर्थः विदांकुर्वन्तु जानन्तु ।

(घ) काश्यपः कश्यपगोत्रोद्भवः । ब्रह्मणी मानसपुत्री मरीचिस्तपुत्रः
काश्यपः तद्वंशजः काश्यपः कथितं सुनिविशेषः स आदिपुरुषो यस्य सोऽपि
काश्यपः ।

(ङ) श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य स तथोक्त इति पदसुपाधिलाञ्छनं
विशेषकं यस्य स तथोक्तः श्रीकण्ठोपाधिक इत्यर्थः । श्रीभासम्पत्तिपञ्चासु लक्ष्मीः
श्रीरिव दृश्यते इति कोषः ।

(२) ब्राह्मणं यं भवभूतिम् इयं सुप्रतिष्ठिता वान्देवी वश्या वशीकृता
अभिप्रायानुसारिणी रमणीव अनुगच्छति इङ्गितमात्रेणैवाभिमतं साधयति इत्यर्थः ।
वाचि लक्ष्मीवाटशी प्रभूता यत् कवेरभिलाषमात्रेणैव सा हृदयमतिनिगूढमनिर्व-
चनीयमपि रसभावं यथागतं प्रवन्वादिषु प्रवर्त्तयति इति भावः । एवं वश्यवाचा

एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानीन्तनश्च संवत्तः (च) ।
[समन्तादवलोक्य] भो ! भो ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य-
कुलधूमकेतोः (छ) महाराजरामस्य अयम् अभिषेकसमयो
रात्रिन्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः तत् किमिति विश्रान्तचार-
णानि चत्वरस्थानानि (ज) ।

तेन श्रीकण्ठभवभूतिना महाकविना प्रणीतम् उत्तरं रामचरितं, शिचीपनयन-
ताडकावधवनप्रस्थानरावणनिघनादि पूर्वचरितं विहाय रामस्य उत्तरचरिता-
नामभिनयनादुत्तररामचरितमित्यस्य नाटकस्य आख्या । नाटकलक्ष्यस्य, नाटक-
ख्यातवत्त्वं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । पञ्चादिका दशपराकृताङ्काः परि-
कौर्मिताः । इत्यादि साहित्यदर्पणीतसूत्रेणोपयुज्यते । प्रयोज्यते अभिनेष्यते
अवस्थानुकरणादिना सम्यायते अस्माभिरिति शेषः । अभिनयश्च अङ्गैर्वचनैर्वेश-
मूषादिभिः रसप्रकाशकसुखरागादिभिश्च क्रियते । उक्तञ्च, भवेदभिनयोऽव-
स्थानुकारः, स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवसाहाय्यः सात्त्विकस्तथेति ।
वृत्तमनुष्टुप् ।

(च) एष सूत्रधारोऽहं कार्यवशात् प्रयोगानुष्ठानानुरोधेति : अन्यत
आगतोऽपि अयोध्यायां भवः इति आयोध्यिकः अयोध्यावासी इत्यर्थः तदानीन्तनश्च
इदानीन्तनोऽपि रामसमकालिकश्च संवत्तः सञ्जातः अन्यथा प्रयोगस्यासम्भवादिति
भावः ।

(छ) पुष्पल्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य दशानां प्रजापतीनामन्यतमस्य
कस्यचित् सुनिविशेषस्य अपत्यं पुमानिति पौलस्त्यो रावणस्य कुलं वंशस्तस्य धूम-
केतुः धूमकेतुरिव प्रलयकारणं तस्य तथोक्तस्य दशाननकुलान्तकस्य इत्यर्थः ।

(ज) रात्रिश्च दिवा चेति रात्रिन्दिवम् । समाहारे लेखवचनं क्लीव-
लिङ्गता च, व्याप्त्यर्थे अत्यन्तसंयोगे वा द्वितीया । असंहृताः अविश्रान्ताः
आनन्दयन्ति इति आनन्दाः आनन्दजनिकाः नान्दाः प्रसादनक्रियाः मङ्गलार-
णादीनीति यावत् यस्मिन् अभिषेकसमये स तथोक्तः, समयविशेषणमेतत् । अवि-
श्रान्तानन्दलङ्घरीक इत्यर्थः । विश्रान्ताः निरुद्यमाः अभिनयादिव्यापाराभावात्
तृष्णीभूता इत्यर्थः चारयन्ति प्रथयन्ति कौर्त्तिमिति चारणाः नटास्ते धेयु तानि
तथोक्तानि चत्वरस्थानानि रङ्गप्राङ्गणानि । (चत+चरच् इत्युणादिसूत्रम्,
चत्—याच्ना तस्मात् उरुन्प्रत्ययान्ताच्चतुरिति शब्दो व्युत्पाद्यते । चत्+याच्

[प्रविश्य नटः ।] भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महा-
राजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः भुवङ्गराक्षसाः, सभा-
जनोपस्थायिनो नानादिगन्तागता ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च,
यदाराधनाय एतावतो दिवसान् उत्सव आसीत् (५) ।

५-उर्—अमरं उर्गताविति सौत्रम् । वाच्चार्यं हि जनाः चतुर्दिक्षु भ्रमन्तीति
चातुहययोगाच्चतुरिति शब्दो व्युत्पाद्यते । L. Quatour इति संस्कृतं चतुरित्येक-
चातुसूक्तमेवेति मन्यन्ते । ततः चतुर् + ड्रच्—चत्वर—Eng. Quartu.
L. Quartarius. It. Quartiere. Pr. Quartier. Sp. Cuartel.
Ger. Quartier. D. Kwartier. Dan. Quarteer. Sw. Quarter.
All derived most probably from Quatour चतुर् meaning
four, चत्वर meant perhaps originally a fourth part or
portion hence a division of a house or locality yard a
principal division for वाग an open place &c. while चतुर
means room for an elephant; one who has his eyes
towards four sides or every side hence expert, cunning,
dexterous दक्ष, what is seen at every side that which is
before the eyes. See Dictionary for the meanings of
Quarter.

(५) भावेति सूत्रधारसन्धीषणम् । भावयति स्थापयति प्रयोगमिति
भावः सूत्रधारः । सूत्रधारं वदेद्भावमिति च साहित्यदर्पणे । प्रेषिताः स्वस्थान-
प्रतिगमनार्थमनुसता यथासत्कारं प्रेषिताश्च । इतः अस्या अयोध्याया इत्यर्थः ।
भवन्तः सन्तो गच्छन्तीति भवङ्गाः वानराः उपलक्षणात् भङ्गुका अपि स्युर्विहङ्ग-
मन्त्रास्त्वदादयः राक्षसाः विभीषणादयः । Perhaps रुक्षः, रक्षः and
राक्षसः are all derived from the same root. रुक्षः खे हृशून्वः
कठोरः रक्षः (रक्ष्यते हविः अस्मादिति) रक्ष+असुन् रक्षास्यैव राक्षसः स्त्राये
अण् । सभाजनार्थम् अभिविच्यमानस्य रामस्य सम्माननाथम् उपहारादिभिः समुप-
स्थिताः नानादिशामन्तात् प्रान्तात् नानादिगन्थ इत्यर्थः अयोध्यामागताः ।
व्यभावे च स्वरूपे च अन्तं शेषे पुमानपि । नाशे प्रान्ते च सीमायां निश्चयेऽवशे
पुमानिति कोषः । ब्रह्माथश्च ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः, राजानश्च ते ऋषयश्चेति

क्रमिक
विभाग

अन्यत्र ।

वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुरायमम् ॥ ३ ॥

सूत्र । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनरसौ जामाता ?

नटः । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥

यन्तः विभाण्डकमुतस्तां शृष्यशृङ्ग उपयेमे, तेन च साम्प्रतं
द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धं, तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि बधून्
जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत इति (ज) ।

राजर्षयः उभयत्रापि कर्मधारयः । ब्राह्मणा ऋषयः वशिष्ठाद्याः, क्षत्रिया ऋषयः
जनकविश्वामित्राद्याः इति द्विविधा ऋषयो निमन्त्रिता आसन् ।

(३) वशिष्ठेति । वशिष्ठेन तन्नाम्ना रघुकुलगुरुणा अधिष्ठितः अधि-
कारित्वेन स्थित्वा नीयमानाः Headed or Presided by Vasishtha.
देव्यो राघवमातरः कौशल्यादिकाः अरुन्धतीं वशिष्ठपत्नीं पुरस्कृत्य अथ कृत्वा
यज्ञे यज्ञीत्सवे जामातुरायमं गताः ।

(४) कन्यामिति । राजा दशरथः शान्तां नाम कन्यां दुहितरं व्यजी-
जनत् उत्पादयामास । अपत्यकृतिकां कृत्रिमपुत्रिकास्वरूपां स्रुत्यादिशास्त्रानु-
सारेण पश्चात् लोमपादेन राज्ञा दत्तकपुत्रिकात्वेन गृहीतामिति यावत् यां कन्यां
राज्ञे राजर्षये लोमपादाय ददौ दत्तवान् । राजा दशरथः स्वतनयां शान्तां राज्ञे
लोमपादाय पुत्रिकास्वरूपेण ग्रहणार्थं ददावित्यर्थः । अत्र रामायणम् । अपुत्र-
स्वर्गराजो वै लोमपाद इति सुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ।
अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सखे ! दातुं त्वमर्हसि । शान्तां शान्तेन मनसा कन्यार्थे वर-
वर्णिनीम् । युत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः । दास्यते तां तदा
कन्यां स राजा विगतज्वरः । स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मनेति । तां
कन्यामस्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पाथिवः । ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो खब्ध्वा भाव्यां
भविष्यतीति । १ । १० ।

(ज) (पश्चात्) विभाण्डकस्य सुनेः सुतः पुत्रः ऋष्यशृङ्गसां कन्यां शान्तान्

सूत्र । तत् किमनेन एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेन
उपतिष्ठावः (ठ) । गच्छतः ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस्थान-
स्त्रोत्रपद्धतिं भावः (ठ) ।

सूत्र । मारिष ! (ड) । गच्छ ।

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥

उपशेने उदवीढ परिणीतवान् । तेन च ऋष्यशृङ्गेण द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्ष-
साध्यं सत्रं यज्ञः आरब्धम् उपक्रान्तम् । तस्य आरब्धयज्ञस्य ऋष्यशृङ्गस्य अनु-
रोधात् अभिलाषात् प्रार्थनाया इति यावत् कठोरः पूर्णो गर्भो यस्याः सा तथो-
क्तामपि बधून् जानकीं विमुच्य त्यक्त्वा गुरुजनः कौशल्यादिसह्य तदीययज्ञस्थाने
गतः ।

(ठ) तदिति । तत् तदा अनेन वृषाकालहरणेनेत्यर्थः किम् ? न
किमपि प्रयोजनमिति भावः । तत् किमन्येनेति पाठे यद्येवं तदन्येन अन्य-
कार्येण राजसमीपगमनादन्यकार्येणेत्यर्थः किं प्रयोजनम् । एहि आगच्छ
स्वजातिसमयेन अस्याकं जातिधर्मेण जाल्याचारस्तुतिपाठादिक्रमेणैवेत्यर्थः । समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः । राजद्वारमेव उपतिष्ठावः गच्छावः ।

(ठ) सुपरिशुद्धां सर्वथा दीषरहिताम् उपस्थानस्य उपासनायाः या स्त्रोत्र-
पद्धतिः स्तुतिप्रणाली तां वृषोचितस्त्रोत्रप्रकारमित्यर्थः ।

(ड) मारिष आर्य्य ! आर्य्यार्थप्रतिपादकनाटकादिप्रयोग्य एष शब्दः ।
रिषु श्वे निषेधार्थकमाशब्देन समासः । सा = न रिषति नाशादिना अनिष्टं
जनयतीति मारिषः, मारिषः शोकभीत्यार्यां नाट्योक्तौ पुंसि योषित्वीति
सेदिनौ ।

(५) सर्वथेति । व्यवहर्त्तव्ये व्यवहर्त्तव्ये सर्वेषां समालोचनीये इत्यर्थः
वस्तुनि सर्वथा सर्वप्रकारेण अवचनीयता अनिन्यता कुतः ? न सम्भवतीति
भावः । हि निश्चये । स्त्रीणां यथा तथा वाचां, स्त्रीणामिव वाचां, स्त्रीणां
वाचाश्चेत्यर्थः साधुत्वे निर्दोषत्वेऽपि जनो लोकाः दुर्जनो दुष्टः दीषशंसीति भावः

क्रमिक
विभाग

नटः । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रावणगृहे स्थितिस्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्र । यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यात्
ततोऽतिकष्टं स्यात् (६) ।

भवतीति शेषः । जनाः साध्वीषु अपि योषित्सु सुसाधितास्तपि कवितासु च कथ-
मपि दोषमाशंसन्तीति भावः । सर्वथा व्यवहर्तव्यमिति पाठे तु, येन प्रकारेणैष्टं
तेनैव व्यवहर्तव्यं यतः पक्षेतरतिशुद्धत्वेऽपि निन्दापरिहारसम्भावना नासीति
भावः ।

(६) अतिदुर्जन इति वक्तव्यतायां हेतुमाह । देव्यामिति । यतो
यत्नात् जनी लोकाः, जातावेकवचनम् । देव्यां वैदेह्यामपि परमपतिव्रतायां
सर्वथा निर्दोषायामपि जानक्यां सापवादः सनिन्दः निन्दाशील इत्यर्थः । ततः
कस्मात् न दुर्जन इति वक्तव्यमिति भावः । अथ निन्दासूत्रं दृढं चेत् तदपायार्थ-
प्रतीकारश्च न सम्यगित्याशङ्काह । रक्ष इति । रक्षसी राक्षसस्य रावणस्य
गृहे भवने स्थितिर्वास एव अस्य अपवादस्य मूलं कारणम् । इदन्तु न सम्यक्,
परगृहे स्थितिमात्रेणैव पतिव्रतायाश्चरित्रदीप्तौ न शङ्कनीय इत्यर्थः । सत्यपि
सम्भवे अग्निपरीक्षया सा शङ्का परिहर्तव्या, एवंविधपरीक्षायाः सम्यक्त्वात् तु
किन्तु अस्या अग्निशुद्धौ अग्निपरीक्षया शुद्धिनिश्चयेऽपि तस्य न निश्चयः न निर्णयः
न प्रत्ययः अपि तु सैव दोषाशङ्केत्यर्थः । अपवादकारणस्य सम्यक्त्वे तन्निराकरण-
कारणस्य चासम्यक्त्वेऽपि न जनस्य निश्चय इत्यहं ब्रवीमि अतिदुर्जन इतीति
भावः । इति कथोक्तातः ।

(६) यदि पुनः यद्येवमियं किंवदन्ती कुक्षितवादः, किंवदन्ती जन-
श्रुतिरित्यमरः । किम् (कुक्षितं) + वट् (वाक्यम्) + (ङीष्) लोकापवाद
इत्यर्थः महाराजं रामं प्रति स्यात् भवेत् । यदि पुनर्निश्चयार्थकं तत-
स्तदा अतिकष्टमतिशयमनःकीमकारणं भवेत् । रामं प्रति इयं किंवदन्ती मां
निरतिशयं व्यथयतीति भावः । राजाहः सखिभ्यष्ट् इति टच्प्रत्ययेन महाराज
इति पदं सिद्धम् । महाराजं सुश्रेयसि पाठे यदि इयं किंवदन्ती महाराजश्रुति-
विषया भवेदित्येवार्थः ।

नटः । सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति (ण) ।

[परिक्रम्य (त) ।] भो ! भो ! कौदानीं महाराजः ?

[आकर्ण्य ।] एवं जनाः कथयन्ति (थ) ।

क्षेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि

नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद् विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ । प्रस्तावना (द) ।

(ण) ऋषयो वशिष्ठाद्याः, देवता ब्रह्मादयश्च श्रेयो मङ्गलं विधास्यन्ति करिष्यन्ति, सान्त्वनावाक्यमेतत् । एवंविधपुण्यव्रतस्य महात्मनो रामस्य न कदापि देवा ऋषयश्चाशुभं सहिष्यन्ते प्रत्युत यतो धर्मस्ततो जय इति न्यायान् शुभमेव विधास्यन्ति अतो नाशुभमाशङ्कनीयमिति भावः ।

(त) राजभवनगमनार्थमिव पदान्तराणि गत्वित्यर्थः ।

(थ) जनानामुत्तरमाकर्ण्य इव इत्यर्थः ।

(७) किं कथयन्तीत्याह, क्षेहादिति । जनको विदेहः क्षेहात् प्रीत्या सभाजयितुं सभाषणादिना जामातृन् रामभरतादीन् प्रीणयितुम् एव श्रेयोध्यायां राजभवनगमनमित्यर्थः अमूनि एतानि दिनानि दिवसानि उत्सवेन आनन्दव्यापारेण नीत्वा यापयित्वा विदेहान् विदेहस्य जनपदान् स्वराज्यमित्यर्थः गतः प्रस्थितः । ततस्तस्मात् पितृगमनादित्यर्थः विमनसः उत्कण्ठिताया देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय विनोदनाय नरेन्द्रो रामः धर्मासनाद् विचारासनात् स्त्रीयसिंहासनादित्यर्थः वासगृहं शयनागारं विशति प्रविशति । राजकार्यमपि परित्यज्य देव्याः परिसान्त्वनार्थं स्वयमेव याति इति सीतां प्रति रामस्य क्षेहातिशयोचीतितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

(द) इतीति । इति एवं प्रकारेण मिथःसम्भाषणानन्तरं प्रस्तुतविषय-मवतार्य इत्यर्थः नटसूत्रधारौ निष्क्रान्तौ रङ्गस्थानान्निर्गन्तुः । (निष्क्रान्तः = (Eng. Exit.) प्रस्तावना आसुखमिति वा नाम्ना ख्यातये प्रस्तुताच्चेपिणी मिथःसम्भाषणा । तथाहि, नटी विदूषकी वापि पारिपार्थिक एव वा । सूत्र-

क्रमि
वि

ततः प्रविशति (घ) चासनीपविष्टी रामः सीता च ।

रामः । देवि ! समाखसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्नु-
वन्ति अस्मान् वियोक्तम् (न) । ^{न्यत्तु}
किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता । जानामि अज्जउत्त ! जानामि (प) किन्तु
सन्दावआरिणो वन्धुजणविप्यओआ होन्ति (१) ।

(१) जानामि आर्यपुत्र ! जानामि, किन्तु सन्तापकारिणी वन्धुजनवि-
प्रयोगा भवन्ति ।

धारेण सहिताः संजापं यत्र कुर्वते । (चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योक्तैः प्रस्तुताक्षेपिभि-
र्मन्त्रैः) आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा इति साहित्यदर्पणम् ।

(घ) प्रविशति अभिनयस्थले इत्यर्थः = Eng. Enters.

(न) अस्मान् विहाय स्थातुमित्यर्थः ।

(८) यदि तथा न शक्नुवन्ति तदा किमिति अस्मान् परित्यज्य तिष्ठन्ती-
त्याह, किन्त्विति । किन्तु यत् तिष्ठति तत्र हेलन्तरं विरोधीति किन्तुशब्दार्थः ।
किन्तु हेलन्तरमित्याह । अनुष्ठानानां अपहोमादिपारत्रिककर्मणां नित्यत्वं कर्त-
व्यता कर्तुं स्वातन्त्र्यं ऐहिककार्येषु स्वच्छन्दचारित्वम् अपकर्षति निवारयति
अश्वत्पदकाङ्क्षिणां सुनीनां व्रतादिपारत्रिकपुण्यकर्मणि तान् सांसारिकविषयोप-
भोगादिकर्मस्थी निवारयन्तीति भावः । हि तथाहि विशेषित्यर्थः, आहिताः
(आ+धा+क्त) यथाविधि स्थापितोऽग्निर्येते तथोक्तानां साधकानामित्यर्थः
गृहस्थता गृहधर्मः प्रत्यवायैः विघ्नेः नित्यकर्मबाहुल्यैरित्यर्थः सङ्कटा, सं सङ्कीर्णः
कटः स्थानं यत्र तथोक्ता निरवकाशा सङ्कुला इत्यर्थः । हेलवधारणप्रश्न-
विशेषेषु तथाहि हि इति श्लोषः । विघ्नोऽन्तरायः प्रलूह इत्यादि चामरः ।
कृतदारपरिग्रहाणां द्विजातीनां यथाविधि वैवाहिकाग्रेराधानं तस्मिंश्च यावज्जीवं
सायं प्रातर्होमादि कर्म कर्तव्यम् एवं रक्षितेन अग्निना पुनर्मृतानां तेषां दाहः
करणीय इति ।

(प) जानामि आगामीति श्रीकावेगात् विरुक्तम् ।

रामः । एवमेतत् एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावाः ।
येभ्यो वीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामान् अरण्ये मनी-
षिणो विश्राम्यन्ति (फ) ।

[प्रविश्य कञ्चुकी] (ब) । रामभद्र ! [इत्यर्द्धोक्ते साश-
ङ्कम्] (भ) । महाराज !

रामः । [सस्मितम्] । आर्य्य ! ननु रामभद्र इत्येव मां
प्रति उपचारः शोभते तातपरिजनस्य । तत् यथाभ्यस्तमभि-
धीयताम् (भ) ।

कञ्चु । देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमात् अष्टावक्रः सम्प्राप्तः ।

सीता । अज्ज ! तदो किं विलम्बीअदि ? (२) ।

(२) आर्य्य ! ततः किं विलम्बते ? ।

(फ) एवमेतत् एतदेवमकारमेव, त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेव इत्यर्थः ।
एते अनुभूयमानास्तत्कृद्दशाद्यान् इत्यर्थः हि (निश्चये) हृदयस्य मर्माणि सन्वि-
स्थानानि छिन्दन्तीति ते तक्षीक्ताः हृदययन्त्रिविधेषुकाः वैराग्यजनका इत्यर्थः
संसारभावाः जगद्विषयाः । येभ्यो विषयेभ्य इत्यर्थः वीभत्समानाः (बहु निन्द्यायां
स्वार्थे सन्, यतोऽपायभीजुगुप्सापराजये प्रसादादानभूताणविरामान्तर्द्धिवारणं
जंपीति जुगुप्सापादानात् पञ्चमी) जुगुप्समानाः विरक्ताः सन्त इत्यर्थः, मनसा
द्वेषन्ति ईर्ष्यन्ते ये ते ईर्ष्यन्तीति ईर्षिणः मनस इषिण इति वा मनीषिणः आत्म-
दर्शिनः पण्डिता इत्यर्थः सर्वान् सकलान् काम्यन्ते ये ते कामाः विषयासान्
सन्त्यज्य सत्यम् विहाय विषयवासनां परिहाय इत्यर्थः अरण्ये वने विश्रा-
म्यन्ति सुखीभवन्ति ईश्वरध्यानेन आत्मानं विनीदयन्तीति भावः । संसाररुक्ते शा-
पनीदनसूचनार्थं विश्राम्यन्तीति अमघातोः प्रथीगो युक्त एव ।

(ब) अन्तःपुरचरी वृद्धी विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थेकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते । जरावैकल्ययुक्तेन विशेद गात्रेण कञ्चुकी ॥ इति भरतः ।

(भ) रामभद्रेति नामैव सम्बोधनाभ्यस्तो वृद्धः कञ्चुकी नवामिषिके रामे
महाराज इति पदप्रयोगमकुर्वन् खलितवागासीदित्युपचारमङ्गमयम् उपचारी

क्रा
वि

२८

रामः । त्वरितं प्रवेशय ।

[कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।]

[प्रविश्य आष्टावक्रः ।] स्वस्ति वाम् ।

रामः । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् ।

सीता । भगवं ! एमो दे, अवि कुसलं सजामातुअस्य
गुरुजणस्य अज्जाए सन्ताए अ ? (३) ।

रामः । निर्विघ्नः सोमपीथौ, (म) आवुत्तो (य) मे
भगवान् ऋष्यशृङ्गः आर्या च शान्ता ?

सीता । अल्लेवि सुमरेदि ? (४) *do they remember us?*

[अष्टा । उपविश्य ।] अथ किं, देवि ! कुलगुरुर्भग-
वान् वशिष्ठस्त्वामिदमाह ।

(३) भगवन् ! नमस्ते अति कुशलं सजामातुकस्य गुरुजनस्य आर्यायाः
शान्तावाच ।

(४) अस्मानपि स्मरति ?

विनीतसम्भाषणं शिष्टाचारी वा, Eng Etiquette or forms prescribed
by authority to be observed in social or official life.
Observance of the proprieties of rank and occasion.

(न) सोमः स्वर्णवर्णपूतिलताकारलताविशेषः । स च हिमवत्कद्रिहित-
प्रदेशे जायते । पुष्टिद्वयैकाग्रोन्मादादिकरत्नं तस्य रसस्य गुणः । पुरा खलु
सुनयो यज्ञादौ विशेषतस्तु सोमयागे शर्करया मिश्रयित्वा आसवीकृतं तद्रसं पीत्वा
आत्मानं बहु मम्यन्ते स्म । सोमः सोमरसः पीतोऽनेनेति, इतिप्रत्ययः । पीत-
मनेनेति वा पीतौ, सोमस्य पीतौति तथोक्तः । पृषोदरादित्वात् तुस्य स्थाने
घृः । यथाविध्यनुष्ठितसोमयाग इत्यर्थः । स च यागो न सर्वसाध्यः अस्य त्रैवा-
र्षिकत्वाद बहुत्रत्वात् बहुदक्षिणत्वाच्च ।

(य) आवुत्तो भगिनीपतिः । नाटकादावैवेष प्रयोगो दृश्यते ।

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत,
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते । विद्यन्तः creator
तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां,
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयश्च ॥ ८ ॥

तत् किमन्यदाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः (८) ।

रामः । अनुगृहीताः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थे वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

अष्टा । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवौभिः शान्तया च

(८) भगवती विश्वं विश्वतीति विश्वम्भरा पृथिवी भवतीमसूत प्रसूतवती,
प्रजापतिसमः प्रजायां रक्षकावेत्ये विधात्यसदृशः राजा जनकस्ते पिता, सविता
सूर्यः जगतां द्रष्टा दर्शयिता पाता पावनश्च इत्यर्थः जनः तेषां पार्थिवानाम्
कुलेषु कुलस्य इत्यर्थः गुरुः पिता उद्भवकारणं वंशमूलम् इत्यर्थः । च
अपरश्च वयं, प्रजापतिपुत्रत्वात् पवित्रत्वात् प्रभूततेजस्वलाश्च त्रिलोकपूज्या
इत्यर्थः (तेषां कुलेषु) गुरुवः उपदेष्टारः । गुरुस्तु गीष्मती श्रेष्ठे गुरौ पितरि
दुर्भर इत्युभयत्रापि विश्वः । हे नन्दिनि ! नन्दयतीति पुत्रीसदृशानन्दप्रदत्वात्
पुत्रि ! त्वं तेषां पार्थिवानां सूर्यवंशीयानाम् इत्यर्थः राज्ञा बधूः सखा । इमं
वसन्ततिलकम् ।

(९) तत् किमन्यदाशास्महे आशीःकरणीयमस्ति । अन्यत् पुत्रादन्वदि-
त्यर्थः । लोकेषु यद् यत् प्रायेणीयमस्ति पुत्रव्यतिरिक्तं तत्तत् अस्ति । अतस्ते
पुत्रादन्यदाशीर्वचनीयं किमपि न पश्चाभीति भावः । तदपुना केवलं वीरः
प्रसवी यस्याः सा तथोक्ता भूया इत्यादिषि आशीर्लिङ् ।

(१०) लौकिकानामिति । लौकिकानां सामान्यानां साधूनां वाक्
हि वाक्यमेव, अर्थे प्रतिपाद्यविषयमनुवर्त्तते अनुसरति, पुनः किन्तु अर्थः प्रति-
पाद्यविषयः आद्यानाम् आदिभक्तानाम् ऋषीणां वाचमनुधावति अनुवर्त्तते ।
समयपक्षा एव सत्यवादिनः किन्तु लौकिकाः साधवः सिद्धमर्थे कथयन्ति ऋषयश्च
यत् कथयन्ति तत् पश्चात् सिद्धं भवतीति तेषां विशेष इति भावः ।

भार

क्र

रि रा

भूयोभूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्गर्भदोहदो (ख) भवति अस्याः
सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्य इति ।

रामः । क्रियते यद्यदेषा कथयति । ^{सिन्धु}

अष्टा । ननान्दुः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्टमृष्टेण,
वक्त्रे ! कठोरगर्भा इति न आनीतासि, (व) वक्त्रोऽपि राम-
भद्रस्त्वद्विनोदनार्थमेव स्थापितः । तत् पुत्रपूर्णात्सङ्गाम् (श)
आयुष्मतीं द्रष्टुमीति ।

रामः । [सहर्षस्मितम् ।] तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन
किमादिष्टोऽस्मि ?

अष्टा । श्रूयताम् ।

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा-

स्त्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्था-

स्मस्माद्यशो यत् परमं धनं वः ॥११॥ इति ।

रामः । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः (घ) ।

(ख) दुह्यत इति दोहः । दुहो घञ् । गर्भस्य शिशोः दीहार्थमा-
कर्षार्थं रसादिकं ददातीति गर्भदोहदः गर्भिण्यभिलषितपुष्टिसाधनपानभोजन-
विहारादि पथ्यम् इत्यर्थः । (साध इति भाषायाम्)

(व) यानादिधनमण्यैव साष्टमात् स्त्री न चार्हतीति शास्त्रादिति भावः ।

(श) उत्सङ्गः क्रोडः ।

(११) जामेति । वयं जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य यज्ञेन निरुद्धाः ऋत्विक्त्वेन
प्रतिनः सन्तः भावद्वाः आपरिसमाप्तेः प्रतिगन्तुमक्षमा इत्यर्थः । त्वं बाल एव
अबहुञ्जस्यैव असि नवं तवाधिगतञ्च राज्यम् । प्रजानां लोकानाम् अनुरञ्जने
सद्विचारादिना प्रतिपालने युक्तः एकाग्रचित्तः स्थाः भवेः तस्मात् प्रजानुरञ्जनात्
यत् उत्पन्नं यशः तत् वः युष्माकं परमं सर्वोत्कृष्टं धनम् ।

(घ) मित्रस्य वरुणस्य तौ मित्रावरुणौ तयोरपत्यं पुमानिति । ऋत्विक्के
तिन्नस्य कल्पान्तरे च वरुणस्यापत्यतया तस्यैवमाख्येति पौराणिकाः ।

स्रेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदिवा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥१२॥

सीता । अदोज्जेव राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो (५) * ।

रामः । कः कोऽत्र भोः ! विश्राम्यतां भगवान् अष्टावक्रः ।

अष्टा । [उत्याय परिक्रम्य च ।] अये ! कुमारलक्ष्मणः

प्राप्तः ।

इति निष्क्रान्तः ।

[प्रविश्य लक्ष्मणः ।] जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य ! तेन चित्रकरेणास्मदुपदिष्टमार्य्यस्य चरितमस्यां वीथिकायाम् (स) अभिलिखितं, तत् पश्यतु आर्य्यः ।

रामः । जानासि वत्स ! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत् कियन्तमवधिं (ह) यावत् ?

(५) अतएव राघवकुलधुरन्धर आर्य्यपुत्रः ।

(१२) स्रेहमिति । लोकानां प्रजानाम् आराधनाय अनुरज्जनार्थं स्रेहं समत्वं दयां परदुःखप्रहरणेष्वां सौख्यं सुखसमूहं सौख्यं सुखसाधकविषयसमूहम् इत्यर्थः । यदि वा अथवा किमधिकम् इत्यर्थः जानकीं सीतां प्राणाधिकामपि इत्यर्थः मुञ्चतस्त्वजतो मे मम व्यथा नास्ति, किमधिकं प्रियतमाया अपि प्रियतरा मे प्रजा इति भावः ।

* अतएव भवन्तं राघवकुलधुरन्धरं रघुवंशीयनरपतिगणायगण्यं वदन्तीति भावः ।

(स) वीथिकायां कुड्योपरिभागे (देयालेर उपरदिक्के) पञ्चान्तरे अस्य नाटकस्यास्मिन्नर्थे । चित्रं करोतीति चित्रकरः चित्रशिली, पञ्चान्तरे चित्रः विचित्ररचनाशक्तिसम्पन्नः करः हस्तो यस्य सः कविरित्यर्थः । वीथिः पङ्क्तौ गृह्णाङ्गं चेति मेदिनी ।

(ह) यावदयोगे द्वितीया ।

लक्ष्म । यावदार्थाया हुताग्ने विशुद्धिः ।

रामः । शान्तम् (च) ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकञ्च वज्रिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हति ॥ १३ ॥

देवि देवयजनसम्भवे ! (क) प्रसौद, एष ते जीविता-

वधिः (ख) प्रवादः । (evil report)

(कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
evil words ; स्तब्धो यदुक्तमशिवं न हि तत् क्षुभं ते । चोदय

(च) अट्टशमश्राव्यमित्यादिमुद्धा असहिष्णुताप्रकाशकवचनमिदं, शान्तं-
पदमव्ययम् । शनघातोः शिच्+क्तप्रत्ययप्रयोगनिष्पन्नोऽयं शब्दः ।

(१३) उत्पत्तेः जन्मतोऽपि इत्यर्थः परिपूतायाः शुद्धायाः । शुक्लश्री-
तादिशोणरूपबीजाधानकर्मणि जीवस्य जन्म उत्पत्ते तदपवित्रं, पश्चात् क्लेदादि-
संवलितं गर्माशयाद् भूमाववतरणं जन्म, तदप्यपवित्रम् । एतत् सर्वजीवानामिव
सम्भवति किन्त्वयोनिसम्भवत्वात् सीतायाः साध्यशुद्धिर्नास्तीति भावः । एवम्भू-
ताया अस्याः शुद्धार्थं पावनान्तरेः अपरैर्वज्रादिपवित्रतासाधनैः किं, निष्पृथो-
जनम् इत्यर्थः । यत् सीताया अग्निपरोक्षा सा लोकानां मनःशुद्धार्थं न तु
तत्शुद्धार्थमिति भावः । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति । तीर्थानां गङ्गादीनामुदकं
च वज्रिञ्च अन्यतः पावनान्तरादित्यर्थः शुद्धिं न अर्हति । जगत्पावनानां प्रकृति-
परिशुद्धानां शुद्धार्थमन्यत् पावनं व्यर्थमिति भावः । दृष्टान्ताखङ्कारः । दृष्टान्तस्य
सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति खक्षणात् ।

(क) देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः, सैव सम्भवत्यस्यादिति
व्युत्पत्त्या सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा तथोक्ता ।

(ख) जीवितावधिः जीवितं जीवनकालः अवधिः सोमा यस्य स तथोक्तः
आवज्जीवम् इत्यर्थः । सर्वथा दुष्परिहरणीय इति भावः ।

(१४) कथमपवादिनस्त्वया न दण्डिताः प्रत्युत अनुमोदिता एव इत्याशङ्क्य
अस्मिन् समवेदं स्वागृहितायामग्निपरीक्षायां हेतुमुक्त्वा आत्मदीपमपसारयति ।
कष्टमिति । कुलमेव धनं ज्ञाप्यतया रक्षणीयं येषां ते तथोक्तेः जनैः जनः
साधारणः अनुरञ्जनीयः तेषां कृन्दागुवर्तने आत्मनः अशिवं कुर्वन्नपीत्यर्थः अनु-

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

सूङ्घिं स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥ *trampling.*

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खन्न दाव दे
चरिदं (६) । [इति उल्लास्य परिक्रामति ।]

लक्ष्म । इदं तावदालेख्यम् ।

सीता । [निर्वर्ण्य ।] के एदे उवरि शिरन्तरड्डिदा
उवत्युवन्ति विअ अज्जउत्तं (७) ।

लक्ष्म । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि (ग)

(६) भवतु, आर्यपुत्र ! भवतु, एहि पश्यामस्मावन्ति चरितम् ।

(७) के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपसुवन्तीवार्यपुत्रम् ।

नीदनीयः, न तु दण्डनीय इति भावः । इत्येव कष्टम् । नः अस्माकं सम्बन्धे
वृत्तत्, अवाच्यमित्यर्थः, अश्विनमशुभं दुर्वाक्यमिति यावत् कथमभिपरिशुद्धिं विना
सीता आह्ला इति यदुक्तमित्यर्थः तत् ते तव तादृशप्रपितयशसः स्वभावपरि-
पूताया इत्यर्थः न चमं न योग्यम् । लोकानुरागसङ्गतत्वत्प्राप्तार्थमेव मया
वह्निपरीक्षा ते अनुमोदिता न हि सम अप्रत्ययार्थमिति भावः । अत्र निदर्शना-
सुखेन हेतुं दर्शयति । नैसर्गिकीति । तथाहि सुरभिणः सुगन्धिनः कुसुमस्य
सूङ्घिं जनानां शिरसि स्थितिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी इति सिद्धा चिरप्रसिद्धा,
चरणैरवताडनानि अवमर्दनानि न । अत्र वाक्यार्थद्वयस्यान्वयोऽसम्भवन् तादृश-
दुर्वाक्यप्रयोगेण तदवमाननं चरणाघातेन कुसुमावमर्दनञ्च सममिति विस्वप्रति-
विम्बभावं बोधयन्तीति निदर्शनाखण्डारः । तथाचीकृतं दर्पणकृता, सम्भवन् वस्तु-
सम्बन्धीऽसम्बन्धवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
इति । तस्मै यदुक्तमिति पाठे यदुक्तं परीक्षां विना न त्वं यादृश्यामि इत्यादि
वचनम् ।

(ग) रहसि निर्जने भवानि रहस्यानि गोप्यानि मन्त्रा इत्यर्थः तैः सह
वर्त्तमानानि जृम्भकास्त्राणि जृम्भयन्तीति जृम्भकाण, अस्त्राणां मोहकत्वात् प्रयु-

यानि भगवतः दृशांश्चात् (घ) कौशिकम् (ङ) ऋषिमुपसंक्रा-
न्तानि (च) तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतानि (छ) श्राव्येभ्यः ।

रामः । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तद्वा

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्त्रान्येव तेजामि तपोमयानि ॥१५॥

सीता । यमो यमो एदाणं (८) ।

रामः । सर्वथा वृद्धानी त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति (ज) ।

(८) यमो यम एतेषाम् । एतेषामिह दृष्टव्यमित्यत्रा वष्टी । क्वचित्
एदेक इत्येव पाठः ।

केषु भाविनीहास्यनिद्राजडतादिदूषकाङ्गव्याचक्षणाणि इत्यर्थः । अस्त्राणि अस्त्र-
विश्लेषो इति अत्रार्थः । सहस्रा स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयकनिति निर्दिष्टौ ।

(घ) विश्वासित्वेन कथितं पूर्वपुरुषः (प्रपितामहः) ।

(ङ) कुशिकः विश्वासित्वेन पितामहः, साधिवीर्य राजा तस्य पिता ।

(च) कौशिकं विश्वासित्वमुपगतार्थम् ।

(छ) प्रसादते सम्पुष्यते जनी येषु कार्येषु तानि प्रसादानि सानुयङ्-
दानानि । अप्रसादः प्रसाद-कृतानि प्रसादीकृतानि ।

(१५) ब्रह्मादयः पुराणाः प्राचीनाः आदिभवा इति यावत् गुरवः
आसितारः ब्रह्मणो वेदस्य वेदस्तत् ततो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्युभय-
त्राप्यमरः । हिताय रक्षाय, सहस्रात् परा इति परःसहस्राक्षाः शरदी-
वर्षाणि स्यादती वस्तरे शरदित्यमरः । व्याप्यार्थं विदीक्षा । तपांसि तद्वा,
क्रमशो बहुविधानि दुष्कराणि तद्वा, तपोहीति मनुवचनम् । एतानि अस्त्र-
रूपाणि अस्त्ररूपेण परिणतानीत्यर्थः तपोमयानि तपस उद्भूतानीत्यर्थः स्त्रानि
स्त्रकीयानि तेजांसि अपश्यन् दृष्टवन्तः । इत्युपजातिः ।

(ज) उपस्थास्यन्ति उपगमिष्यन्ति, त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता । अणुगहीदह्नि (८) ।

लक्ष्म । एष मिथिलावृत्तान्तः ।

* सीता । अह्निहे दलखवणीसुपलसामलसिखिद्धमसिण-
सोहमाणमंसलदेहसोहणीण विद्वन्नय्यिमिदताददीसमाण
सुन्दरसिरी अणादरखंडिदसङ्करसरासणो सिहखडसुद्धसुह-
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो (१०) * ।

लक्ष्म । आर्य्य ! पश्य ।

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

(८) अणुगहीतास्त्रि ।

(१०) अह्नी दलखवणीसोपलसामलसिखिद्धमसिणश्रीभमानमांसलदेह-
सौभाग्येन विखयस्तिनिततादृश्यलानसुन्दरणीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः
सिखखडसुद्धसुहमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखितः ।

* अह्नी इति । अह्नी (विषयानन्दसंयोगे) दलतीति दलत् प्रफुल्लत् वन्न-
वनीसोपलम् असम्बन्धिकासितेन्द्रीवर्त्तत्यर्थः तदिव श्यामलं मेघकं क्षिप्त्वा
लावण्यमयं कीनलज्ज, मसृणं कार्कश्यादरक्षितं चिह्नणञ्च, श्रीभसानम् अङ्गुलीव-
वलात् सुन्दर मांसल सुषाटितदृढसांसर्वादत्यर्थः बह्वहं तस्य यत् सौभाग्यं सौन्दर्य्यं
तेनोपलक्षितः, विषयेन क्षिमितं निश्चलं यथा तथा तातेन पित्रा जनकेन दृश्य-
माना सुन्दरी यीः श्रीभा यस्य स तथोक्तः ॥ श्रीभा सम्पत्तिप्रदासु लक्ष्मीः श्रीरिव
दृश्यते । तथा अनादरेण हेतुया खण्डितं भग्नं शङ्करशरासनं हरधनुरेन
स तथोक्तः, सिखखडं काकपक्षेण सुम्भं सुन्दरं, सुम्भः सुन्दरमूढयोरिति निर्दिष्टौ ।
सुखमण्डलं यस्य स तथोक्तः, आर्य्यपुत्रो राम इत्यर्थः आलिखितश्चित्रितः ।

(१६) सम्बन्धीति । एषः तत्र तातः जनकः जनकानां जनकदेशाधि-
पतीनां पुरोहितः पुरः अग्रे दितः स्थापितः नङ्गलाय सन्नाद्युपदेशार्थं सर्वोपरि
स्थापितः पुण्यादिकर्मणि उपदेशको गुरुरित्यर्थः । गौतमः शतानन्दः । शतानन्दो

रामः । द्रष्टव्यमेतत् ।

जनकानां रघूणाञ्च सखन्वः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

सीता । एदे खु तक्कालकिदगोदाणमङ्गला(भ) चत्तारो
भादरो विआहदिकिदा तुझे । अह्ने जाणामि, तस्मिं-
ज्जेव पदेसे तस्मिंज्जेव काले वत्तामि (११) * ।

रामः । एवम् ।

(११) एते खलु तत्कालकृतमीदानमङ्गलाश्चत्तारो भादरो विवाह-
दौक्षिता यूयम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वत्ते ।

हि बहुव्यागर्भजातो गौतमपुत्रः । सस्वस्मिन् विवाहजन्यसखन्ववतः ऋषिणा-
दाक्षीयांश्च वशिष्ठादीन् अर्चति प्रत्युद्वेष्टति ।

(१७) रघूणासपत्यानौति रघवक्षेपाम् । जनकानाम् जनकस्य जनक-
वंशीयानाञ्च । उभयोरेव कुलयोः पूज्यत्वात् विश्वामित्रे दानग्रहणकर्तृत्वोप-
चारेण प्रशंसानाचम् । जनकरघुकुलयोः सखन्वः कस्य जनस्य न प्रियः प्रीति-
करः । यत्र सखन्वे स्वयं कुशिकनन्दनः विश्वामित्रः स्वयं दाता दानकर्त्ता
ग्रहीता च ।

(भ) तमेव कालं विवाहप्राक्कालमित्यर्थः, कालभावाध्ववादामिति काले
द्वितीया । कृतं गवां केशानां दानं छेदनं तदेव मङ्गलं शुभकर्म येषां ते
वयोक्ताः, गौर्नामिले वलौवर्दे क्रतुभेदविभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दृष्टा भारत्यां
भूमौ च सुरभायमि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्रास्त्रिहृगवाण्योमस्त्रिति विश्वः ।
दो छेदे इति दीपातोरनट् इति गोदानं केशसंस्काररूपं कर्म । गोदानेत्यत्र
गोदानं गोपशुवितरणरूपं मङ्गलं कर्म इति काचित् ।

* अहो इति । जानामि अनुभवामि मन्ये इत्यर्थः अहं तस्मिन्नेव प्रदेशे
जनकालये विवाहाविहितस्थाने, तस्मिन्नेव काले हरघनुभङ्गादिकाले इत्यर्थः
वत्ते अस्मि ।

समयः स वर्तते इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुसुखि ! गौतमार्षितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महीत्सवः करः ॥१८॥

लक्ष्म । इयमार्या, इयमपि आर्या माण्डवी, इयमपि
बधूः श्रुतकीर्तिः (ज) ।

सीता । वच्छ ! इअं पि अबरा का (१२) ।

लक्ष्म । [सलज्जस्मितं स्तगतम् ।] अये ! ऊर्मिलां पृच्छति
आर्या । भवतु अन्यतः सञ्चारयामि (ट) । [प्रकाशम् ।]
आर्य्ये ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयच्च भगवान् भार्गवः ।

सीता । [ससम्भ्रमम् ।] कम्पिदस्मि (१३) ।

लक्ष्म । आर्य्ये ! पश्य अयमार्य्येण [इत्यर्क्षोक्ते] ।

रामः । [साक्षेपम् ।] वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमन्यतो
दर्शय ।

(१२) वत्स ! इयमपि अपरा का ।

(१३) कम्पितास्मि ।

(१८) एवमख्येव । यद्वदसि तत्तथैवेत्यर्थः । समय इति । स समयो
वर्तते इव, यत्र यास्मिन् समये सम्प्रदानसमये इत्यर्थः, हे सुसुखि ! गौतमार्षितः
गौतमेन अतानन्देन मम करे स्थापित इत्यर्थः, अयम् आगृहीतम् आमुक्तं परि-
हितमित्यर्थः कमनीयं सुन्दरं कङ्कणं येन तथोक्तस्तव करः मूर्त्तिमान् महीत्सव
इव मां समनन्दयत् ।

(ज) चित्रे हस्तं निर्दिश्य इत्यर्थः ।

(ट) अभिनिवेशयामि ।

सीता । [सस्नेहबहुमानं निर्वर्णम् ।] सुष्टु सोहसि
अञ्जउत्त ! एदिणा विणअमाहप्पे ण (१४) * ।

लक्ष्म । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । [सास्त्रम् ।] स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

साढभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १६ ॥

इयमपि तदा जानकी ।

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मृगधालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरक्वतिमविभ्रमै-

रकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

(१४) सुष्टु श्रीमसे आर्यपुत्र ! एतेन विनयसाहाय्येन ।

* महात्मनः शिवगुरीर्जगतृपूज्यस्य भार्गवस्य पराजयलाघवं स्वस्य
विजयरूपावदानगौरवज्ञासहमानस्य रामस्य तच्चित्रपरिवर्जनेच्छारूपौदार्येण
इत्यर्थः । साहाय्येन आतिशयेन ।

(१६) तातपादेषु जनकैः गौरवात् बहुवचनम् । जीवत्सु विद्यमानेषु सत्सु
नवे दारपरिग्रहे परिणये सति साढभिः कौशल्यादिभिः चिन्त्यमानानाम् एवमेवं
भविष्यति एवमेवं करिष्याम इति भाविमुखजनकत्वरूपेण अनुभूयमानानामित्यर्थः
नः अस्माकं ते हि दिवसाः आनन्ददिनानि गताः अतीताः ।

(२०) प्रतन्विति । तथा प्रतनुभिः श्लेशवकालिकलात् चुट्टैः विरलैः
परस्परसङ्गतैः तथा प्रान्तेषु उन्मीलन्तः स्फुरन्तः मनोहराः कुन्तलाः केशाः येषां
तथोक्तैर्दशनमुकुलैर्वाङ्मलैरित्यर्थः उपलक्षिता, तथा सुग्रीवो मनोहरः आलीकः
दशनं यस्य तथोक्तं मुहुरित्यर्थः मुखं दधती धारयन्ती शिशुरियमपि जानकी
इति पूर्वोक्तान्वयः । ललितललितैरिति सुन्दरैरित्यर्थः । ललितं त्रिषु सुन्दरम्
इत्यमरः । आतिशये द्विसक्तिः । ज्योत्स्नाप्रायैः कौमुदीसदृशैर्वावस्थस्यैरित्यर्थः

लक्ष्म । एषा मन्यरा ।

रामः । [अनुत्तरमन्यतो दर्शयन् ।] देवि वैदेहि !

इङ्गदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥२१॥

लक्ष्म । [विहस्य स्वगतम् ।] अये मध्यमाग्रावृत्तान्तो-
ऽन्तरित आख्येण (ठ) ।

सीता । अहो एसी जटासञ्जमणवृत्तान्तो (१५) * ।

लक्ष्म ।

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद् वृद्धेष्वाकुभिः कृतम् ।

धृतं वाक्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥ २२ ॥

(१५) अहो एष जटासंयमनवृत्तान्तः ।

नास्ति कृत्रिमो विश्वसः विश्वासः भङ्गीविशेषः येषु अज्ञातविश्वसैरित्यर्थः मधुरैः
कीमलैरङ्गकैर्मम भक्तानां मातृणां कुतूहलं वात्सल्याद्दर्शनौत्सुक्यम् अकृत
अजनयत् । वृत्तं हरिणी ।

(२१) सः अयं पुरोवर्ती शृङ्गवेरपुरे इङ्गदीपादपः इङ्गदीपवृक्षः, यत्र
वृक्षसूखे पुरा स्निग्धेन मित्रेण निषादपतिना गुहेन, वयस्यः स्निग्धः सवया इत्य-
मरः । स्निग्धः+क्तः । समागमः मौलनम् आसीत् ।

(ठ) अन्तरितो व्यवहितः आच्छादित इति यावत् । वृत्तान्तः आचरितम्
इत्यर्थः । वृत्तान्तमिति वृत्तमिति वा पाठस्तु समीचीनः । वृत्तान्तमिति पाठे
वृत्तान्तम् आचरितं स्वरूपायै अन्तश्चक्ष्यस्य क्रीवल्लिङ्गत्वात् वृत्तान्तमित्यस्य क्रीवलम् ।

* जटासंयमनवृत्तान्तः जटाबन्धनव्यापारः ।

(२२) पुत्रेति । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः पुत्रन्यस्तरान्यग्रासनभारैः वृद्धेष्वा-
कुभिः प्राचीनैः इत्याकुवशीयैः यत् आरण्यकं व्रतं कृतम् अनुष्ठितं तत् पुण्यम्
सं पुण्यम् अरण्यवासादिरूपं व्रतं नियमः आख्येण वाक्ये धृतम् अवबन्धितम् ।

सीता । एसा पससपुससलिला भगवदौ भार्द्दरही (१६)
 रामः । देवि रघुकुलदेवते ! (७) नमस्ते ।
 तुरगविचयव्यग्रानुर्वोभिदः सगराध्वरे
 कपिलमहसामर्षात् मुष्टान् पितुः प्रपितामहान् ।
 भगणिततनूपातं तद्वा तपांसि भगीरथो
 भगवति ! तव सृष्टानङ्गिश्चिरादुददौधरत् ॥२३॥
 सा त्वम् अम्ब ! सुषायामरुन्वतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा
 भव (८) ।
 लक्ष्म । एष भरद्वाजावेदितश्चिद्रकूटयायिनि वर्त्मनि
 वनस्पतिः कालिन्दौतटे वटः श्यामो नाम ।

(१६) एसा पससपुससलिला भगवतौ भार्द्दरही ।

(७) हे रघुवंशसमूतभगीरथप्रतिष्ठिते ! कपिलशपातदंशस्त्रीधारकचिं !
 (२३) तदेव विदुषीति । तुरमेति । हे भगवति ईश्वरि ! सगराध्वरे
 सगराध्वरस्यास्यतपूर्वपुरुषस्य कस्यचिद्राजः यज्ञे अश्वमेधे इत्यर्थः तुरगस्य इन्द्रतोपि-
 नस्य इत्यर्थः यज्ञीयाश्वस्य विचये अश्वमेधे व्यग्रान् उत्सुकान् सर्वोभिदः स्त्रो मन्त्रो-
 ष अश्वान्वेषणे व्यर्थप्रयत्नात् पातालगमनार्थं सूविदारिण इत्यर्थः, यथात्
 अमर्षाद् विरोधात् कपिलस्य महासुनेस्तेजसा मुष्टान् दृष्टान् मखावशेषानित्यर्थः
 पितुः प्रपितामहान् पूर्वोक्तस्य सगरनृपतेरात्मजस्य असमञ्जस्य षष्टिसङ्खसंख्यकान्
 वैमानेयस्नातूनित्यर्थः । भगीरथस्तदवशोय एव इत्यर्थः । (सगरादसमञ्जस्य
 असमञ्जादथांशमान् । दिक्षोपीः शुमतः पुत्री दिक्षीपस्य भगीरथ इत्यादि
 रामायणम्) । भगणितः अवज्ञातः अविचारितो वा तन्वाः शरीरस्य पातः यतनं
 अङ्गिन् तपःकर्मणि, स्त्रियां सूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । तद् यथा तथा तपांसि
 उत्तरीतरं दुष्कराणीत्यर्थः तद्वा चिरात् तपसा स्वर्गादवतारितायास्तव आः
 सन्निवृत्तैः सृष्टान् तान् उददौधरत् उद्धारयामास । इत्तं हरिषी ।
 (८) कल्याणचिन्तातत्परा भव । श्रमानुध्यायिनी भवेत्यर्थः । अ-
 नेवसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् इत्यमरः ।

रामः । [ससृहमवलीकयति ।]

सीता । सुमरेदि एदं पदेसं अज्जउत्तो (१७) ।

रामः । अयि कथं विस्मर्यते ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्व सञ्जातखेदात्

अशिशिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥२४॥

लक्ष्म । एष विस्म्याटवीमुखे विराधसंवादः (ण) ।

सीता । अलं दाव एदिणा, पेक्खामि दाव अज्जउत्त-
हल्यधरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारस्सप्पवेसा-
रम्भं (१८) ।

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु
वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि ।

(१७) स्मरति एतं प्रदेशमाद्यैपुत्रः ।

(१८) अलं तावदेतेन, पश्यामि तावदाद्यैपुत्रस्तृप्ततालवृक्षातपन-
सात्मनी दक्षिणारखप्रवेशारम्भम् । अत्र अत्तण इति पाठस्तु न मनोरमः ।

(२४) अलसेति । यत्र यस्मिन् प्रदेशे त्वमध्वनि पथि सञ्जातो यः खेदः
परिश्रमसञ्जातोः अलसानि श्रियाजङ्गानि लुलितानि शिशिलानि अतएव
मुग्धानि मनोहराणि, तथा अशिशिलैर्गर्भिः परिरम्भैरालिङ्गनैर्दत्तं संवाहनं मर्दनं
येषु तानि तथोक्तानि, तथा परिमृदिताः विदक्षिताः याः मृणाव्यस्ता इव दुर्ब-
लानि अङ्गान्येव अङ्गकानि, आदरे सः । मम उरसि वससि कृत्वा निधामेत्यर्थः
निद्रामवाप्ता यता निद्रिता आसीरिति शेषः । वत्तं मालिनी ।

(ण) विराधी नाम क्षत्रियासक्तस्य संवादी वृत्तान्तः । संवादः
संरोध इति वा पाठे विराधकृत्वाद्यद्वयमनवाधो इत्येवायं ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृह्णीषो गृह्णाणि ॥२५॥

लक्ष्म । अयमविरलानोकहननिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिस-
राख्यपरिणद्धगोदावरौमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्दमानमेव-
मेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रस्रवणो नाम (त) ।

(२५) एतानीति । गिरिनिर्भरिणीनां गिरिनीदीनां तटेषु प्राक्तेषु
एतानि तानि पूर्वदृष्टानि इत्यर्थः वैखानसानां यतिविशेषाणाम् आश्रमतरवो येषु
तानि तथोक्तानि तपोवनानि सन्तीति शेषः । येषु तपोवनेषु अतिथये हितम्
आतिथेयम् अतिथिसेवा एव परमं प्रधानं कर्म येषां ते तथोक्ताः, यद्वा आतिथेयेषु
परमाः प्रधानाः श्रेष्ठा इत्यर्थः अतएव नीवारमुष्टिं पचन्ति ये ते तथोक्ताः
अतिथिसेवार्थं नीवारपाकशौक्षा न तु स्वार्थेनिति भावः । शमिनः शमदमाद्यु-
पेता गृह्णीषः तपस्त्रिरूपगृह्ण्णा इत्यर्थः गृह्णाणि भजन्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(त) अयं पुरतो दृश्यमान इत्यर्थः, अविरलैर्निर्विहैः, न ओकः स्थानं
जहतीत्यनोकाहाः वृक्षाः । वृक्षी मङ्गौरुहः शाखी विटपी पादपस्ततः । अनो-
कहः कुटः साखः पलाशी द्रुहमागमा इत्यमरः । तेषां निवहः निचयास्तेनिर-
न्तरं निरवकाशम्, अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिमेदतादर्थ्यं । क्षिद्रास्त्रीय-
विनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च इत्यमरः । निविड इत्यर्थः तथा स्निग्धः
मसृणः, स्निग्धस्तु मसृणे सान्द्रे इत्यमरः । नीलः श्यामलश्च परिसरः परिसृतप्रथ-
नभागः (Surface.) पर्यन्तम् परिसरः इत्यमरः । यस्य तत्तथोक्तेन अ-
खेन परिणद्धा परिवेष्टितां, अख्यं परितो नद्धा विस्त्रुता वा या गोदावरौ तथा
मुखरः गोदावरौकल्लोलकीलाहलेन श्रद्धायमान इत्यर्थः कन्दरो गुह्यो यस्य स
तथोक्तः, सन्ततमविरतं, सन्ततेऽनारताशान्तसन्तताऽविरतानिशम् । नित्यानव-
रताजसमित्यमरः । अभिष्यन्दमानैः स्रवद्भिः वर्षद्भिरित्यर्थः मेधैर्मेदुरितः मेदुरः
कृतः स्निग्धीकृत इत्यर्थः नीलिमा श्यामलत्वं यस्य स तथोक्तः, जनस्थानमध्यगः
गिरिः प्रस्रवणो नाम । दक्षिणायप्रदेशे दण्डकारण्यान्तर्गते तदुत्तरसीमा-
स्वरूपं वानप्रस्थादीनां जनानामाश्रमस्थानं किञ्चिदल्पारण्यं जनस्थानमिति नाम्ना
प्रसिद्धमासीदिति पौराणिकाः । उक्तञ्च अनेनैव दण्डकानुद्दिश्य महाकविना जन-
स्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तते इति । न नीलत्वं दण्ड-
केयं जनस्थानमपीत्यादिकम् । अत्र्युक्ततया नियतप्रतिबद्धमेघलात् मेघानां च
तिवृत्तस्रवणादस्य गिरेः प्रस्रवणेत्याह्या इत्याशयः ।

स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुखयोस्तान्यहानि ? ।

स्मरसि सुरसनीरां तत्र गोदावरीं वा ?

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ? ॥ २६ ॥

अपिच ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्

अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अश्लिखिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषाः

अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

(२६) श्रीभना तनुयस्याः सा, हे सुतनु ! तस्मिन् पर्वते प्रसवणे इत्यर्थः लक्ष्मणेन प्रतिविहितया कृतया रूपयया सेवया सुखयोरज्ञातभ्रमणादिदुःखयोः आवयोस्तानि अहानि दिवसानि स्मरसि किम् ? तत्र सुरसं नीरं यस्याः तां तथोक्तां स्वादुसखिणां, रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे वीर्ये देहचालरूपारदे ॥ इति मेदिनी । गोदावरीं स्मरसि वा ? गाम् अस्व ददतीति गोदाः नद्यस्तासु वरा श्रेष्ठेत्यर्थः, ज्यौष् । तदुपान्तेषु तत्सौमाससौपवर्त्तिप्रदेशेषु तत्तटेष्वित्यर्थः आवयोः वर्त्तनानि वासक्रीडाभ्रमणादिस्थानानि स्मरसि च ? मालिनीवृत्तम् ।

(२७) किमपीति । आसत्तियोगात् परस्परगात्रसंसर्गात् आसत्तिर्मिलनम् अविच्छिन्नता तस्याः योगः घटना इति षष्ठीतत्पुरुषः । अविरलितौ परस्परमिलितौ कपोलौ गच्छौ (गालटुं टि इति भाषा) यस्मिन् जल्पनकर्मण्येत्यर्थः तद यथा तथा अक्रमेण परस्परपर्यावव्यतिरेकेण प्रीतुमुक्यातिशयात् यथागतभावक्रमेणेत्यर्थः मन्दं मन्दं सृदु सृदु किमपि किमपि संलापसुखार्थमेव कचिदित् कचिदन्यदित्यर्थः कल्पयतीः कथयतीः तथा अश्लिखिलौ गादौ यः परिरम्भः आलिङ्गनं तस्मिन् व्यापृतौ निरतौ एकैकमन्योऽन्यं परस्परमित्यर्थः, एकैकमिति षष्ठी अव्ययत्वान्न विभक्तिनिर्देशः । दोषौ वाङ्मययोस्तयोः तथोक्तयोः पुनः पुनर्गादास्त्रिङ्गनव्ययद्वयोरित्यर्थः आवयोः सम्बन्धे रात्रिः अविदितम् अज्ञातं यथा तथा कताः यामाः प्रहराः, द्वौ वासप्रहरौ समावित्यमरः । यस्याः सा तथोक्तैव व्यरंसीत्

लक्ष्म । एषा पञ्चवत्यां शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जिव दंसणं (१६) * ।

रामः । अयि विप्रयोगव्रस्ते ! चित्रमेतत् (घ) ।

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणी असुहं उप्पादेइ (२०) ।

रामः । हन्त ! वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रति-
भाति ।

लक्ष्म ।

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना

तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकारणैरार्यचरितैः

अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

(१६) हा आर्यपुत्र ! एतावदेव दर्शनम् ।

(२०) यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽसुखसुत्यादयति ।

विरता प्रभाता आसीदित्यर्थः । ऐकान्तिकभोगनिरतानामल्लतानां प्राणिनां सुख-
काशी हि अज्ञात एव गच्छतीति भावः । मालिनौवृत्तम् ।

* एतावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः । नूनमेव इयं राक्षसी मां बलिष्यति तन्न पुन-
रावयोरन्योन्यदर्शनमिति भावः । एषा तु आसन्नवनगमनरूपा भविष्यद्वाणीव
भवत्येते ।

(घ) विप्रयोगो विच्छेदः तस्मात् व्रक्षा भीता तत्सन्बोधने । हे विप्रोग-
भोर ! न पुनरियं तत्त्वतो राक्षसी, अपितु चित्रं चित्रार्पिता मूर्तिः । एतद्
भवत्याः न वासकारणम् ।

(२८) अथात्र वाक्पालङ्कारे । इदं पुरोवर्त्ति यद् दृश्यत इत्यर्थः, पापैः
पापात्मभिः रक्षोभिः राक्षसैः कनकमयी यो हरिणस्तस्य यत् कश्च कपटः तस्य
विधिना अतुष्टानेन कनकसंग्रहपधारिमारौचमाययेत्यर्थः तथा तत्प्रकारं तदि-
त्यर्थः आहतम् आचरितं कृतमित्यर्थः । एष पापात्मभिः कृतः सीताहरणकम्पः
वृत्तान्तः इत्यर्थः । यथा यत् चालितम् अपधारितं प्रतिकृतमपि अथ

सीता । [सास्रम् ।] अइ देव रहुउलानन्द ! एव्वं वि
मम कारणादो किलिन्तो आसी (२१) ।

लक्ष्म । [रामं निर्वर्ण्य साकूतम्] (८) । आर्य्य ! किमे-
तत् ।

अयन्ते वाण्यौघस्तुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।

(२१) अयि देव रहुकुलानन्द ! एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसीः ।

रावणनिघनसीतानयनकार्यादिना निर्विषयीकृतमपोल्ययः व्यथयति पीडयति
मामिति शेषः । अयं सीतारहित इत्यर्थः जनस्थाने विगता कला सामर्थ्यं
येषां तानि तथोक्तानि, कला तु भागभेदे स्यात् कुसीदेऽवयवे गुणे । विद्या
सामर्थ्यसंख्यासु नौकायां कपटे तथेति कोषात् । करणानि इन्द्रियाणि येषु, करणं
साधकतमं चेतनगतोन्द्रियेषु अपीति विश्वः । तैः तथोक्तैः आर्य्यस्य रामस्य चरितैः
रोदनादिर्चाटितैर्यावा पर्वतः, महीमे शिखरिक्काभृदहाय्यधरपर्वताः । अद्रि-
गीचगिरियावाचलशैलशिखीचया इत्यमरः । रोदिति क्रन्दति वज्रस्य अतिकठिन-
स्यापि हृदयमपि दलति विदीर्यतीति मन्त्रे । अपि शङ्कायाम् । गह्रांसमु-
च्यप्रशङ्कासम्भावनास्त्रपीत्यमरः । वर्त्तमानवदनुभूयमानलाङ्घत्तमानप्रयोगः ।
विकलकरुणैरिति पाठे विकलानि अतएव करुणानि शोकोद्दीपनानि । शिख-
रिणी वृत्तम् ।

(८) निर्वर्ण्य निरूप्य, रामस्य भावादीन् दृष्टव्ययः । साकूतं साभि-
प्रायम् (आ + कू + क्त भावे) कथं भवतोऽधुनाप्येष भाव इत्यादि लक्षणस्याभि-
प्रायः साकूतं, कवेस्तु भाविसीतावनगमनदुःखव्यापारात् रामसीतयोरज्ञातकार-
णयोरपि स्वाभाविकी उत्कण्ठा इति आशयः ।

(२८) अयमिति । अयं ते तव जर्जराः पतन्ताः कणाः विन्दन्ती दस्य
तथोक्तः वाण्यौघः अशुप्रवाहः लुटितश्चिन्तो मुक्तामणिमयः सरतीति सरो मोल-
लितिव, सरो दस्यग्रगल्यौघोभावमाणासनीरणे इति मेदिनी । धाराभिर्विसर्पन्

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति विरसाक्षातहृदयः ॥ २९ ॥

रामः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तौत्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोदः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मत्रण इव वेदनां करोति ॥ ३० ॥

सीता । हृदौ हृदौ अज्ज अहं वि अदिभूमिं गदेण रण-
रणएण (ध) अज्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि (२२) ।
लज्जम् । [स्वगतम् ।] भवतु अन्यतः क्षिपामि (न) । [चित्रम्

(२२) हा धिक् हा धिक् अथ अद्यपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आर्य-
पुत्रस्यमिव आत्मानं पश्यामि ।

धरणीं लुठति भूमौ पततीत्यर्थः । निरुद्धोऽपि अन्तःसंयमितीऽप्यावेगः शीका-
वेगः विरसं निर्दयं यथा तथा आक्षातं ताडितं हृदयं येन स तथोक्तः अतएव
शीकाक्षानात् स्फुरत् कम्पमानम् अधरयोः नासायाश्च पुटं यस्य तथोक्तस्य तव
भावेन स आवेग इत्यर्थः परेषामुन्नेयो अनुसृतो भवति । वत्स शिख-
रिणी ।

(३०) तदिति । प्रियजनस्य सीतायाः विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य
स तथोक्तः तौत्रोऽपि दुर्विषहोऽपि दुःखाग्नौ प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिविधानेच्छया
विसोदः कथमपि सोद इत्यर्थः पुनर्विपच्यमानः चित्रदर्शनेन अधुना पुनरुद्धीतः
स दुःखाग्निरित्यर्थः आक्षातादिना पुनर्विपच्यमानः पुनः पाकं प्राप्यमानः हृन्मर्म-
त्रण इव हृदयसन्निस्थानगतस्फोटक इव मनसि वेदनां करोति व्यथां जनयति ।
इत्तं प्रदर्शयिषी ।

(ध) अतिप्रयिता या भूमिस्त्वामतिभूमिं चरमसीनामित्यर्थः गतेन रण-
रणकेन सङ्घेयेन, रण्यते शब्दात् यत्र रणो घञ्, हिलादनन्तरं संज्ञायां कन् ।

(न) क्षिपामि सञ्चारयामि, पत्यविषये अस्य मानसम् अभिनिवेशयामि
इत्यर्थः ।

अवलोक्य प्रकाशम् ।] अथैतन्मन्त्रपुराणस्य (प) गृध्र-
राजस्य तत्रभवतः तातजटायुषः चरित्विक्रमोदाहरणम् ।

सीता । हा ताद ! निव्वुढो (फ) दे अपच्चसणेहो
(२३) ।

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! क्व पुनस्त्वा-
दृशस्य महतस्तीर्थस्य (ब) साधोः सम्भवः ।

लक्ष्म । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः चित्रकुञ्जवान् नाम
दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभूभागः, तदिदमृथमूक-
पर्वते मतङ्गस्य आश्रमपदम्, इयञ्च अमणा नाम सिद्धश्वरी,
तदेतत् पम्पाभिधानं सरः ।

सीता । जल्य किल अज्जउत्तेण विच्छड्डिदामरि-
साधीणं (भ) पमुत्तकण्ठं रुदिअं आसौ (२४) ।

(२३) हा तात ! निर्व्यूढो अपत्यखेहः ।

(२४) यत्र किल आर्यपुत्रेण विच्छर्दितामर्षाधीनं पमुत्तकण्ठं रुदितम्
आसीत् ।

(प) महाप्रलये मनुनां परिवर्त्तनं भवतीति प्रसिद्धिः । सम्प्रति हि
स्वायम्भुवमनोर्गौरधिकारः । अस्य मनोः पूर्वतरस्य वासुचिदपरमनोः काला-
वर्त्तमानस्य इत्यर्थः । अथवा महाप्रलये सर्वजीवप्रलययात् स्वायम्भुवमनोर्गदन्तरमव-
काशस्तत्कालप्राचीनस्य । यद्वा एकसप्ततिचतुर्युगमितपरिमाणकालस्य प्राची-
नस्य । मन्त्रतरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिरित्यमरः । [३११४४८०००]
एतन्मितवर्षवयस्कास्य वा ।

(फ) निर्व्यूढः निष्पादितः प्रतिपादितो वा । अपत्यखेह्यात् यत् कर्त्तव्यं
तत्त्वया कृतमिति भावः ।

(ब) विद्यादिविविधगुणयुक्तपात्रस्य । तीर्थं शास्त्राध्वरचेत्त्रोपायनारी-
रजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाद्यपात्रोपाध्यायमन्त्रिष्विति मेदिनी ।

(भ) विच्छर्दितः छद्मिनी योऽमर्षः अचानिः असङ्गितेति भावत् तस्य
भीमं सीताविद्योमवैकल्यवशमित्यर्थः ।

रामः । देवि ! रमणीयमेतत् पम्पासरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्यपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पाश्वः परिपतनोद्गमान्तराले

संहृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्म । अयमार्यो हनुमान् ।

सीता । एसो सो चिरनिर्विण्णजीवलीअपचुडरणगुरु-
ओवआरी महाणुभावो मारुदी (२५) * ।

(२५) एष स चिरनिर्विण्णजीवलीकप्रत्युडरणगुरुदक्षोपकारी महागुभावो
मारुतिः ।

(३१) एतस्मिन्निति । हे देवि ! एतस्मिन् पम्पासरसि, वाष्पाश्वसं
वाष्पवारीणाम् अख्णामित्यर्थः परिपतनमुद्गमस्य तथोरन्तराले अवकाशे (Inter-
val), मदेन हृषेण कलन्तीति कलास्तेषां कलानां मधुरास्फुटध्वनिकारिणां यदा
मदेन कली मधुरास्फुटध्वनिर्देयां ते तथोक्तानां मल्लिकाख्यानां मल्लिकानामकानां
हंसविशेषाणां पक्षैर्व्याधूताः विकम्पिताः अतएव स्फुरन्तश्चलाः उरवो दीर्घाः
दण्डाः सृणालाः येषां तानि तथोक्तानि पुण्डरीकाणि श्रुतीत्यलानि येषु ते
तथोक्ताः कुवलयिनः उत्पलवन्तः पुण्डरीकां सितार्चोन्नमिति, स्यादुत्पलं कुव-
लयमिति चानरः । भुवो विभागाः भूखण्डा इत्यर्थः संहृष्टाः । इत्थं प्रह-
र्षिणी ।

* चिरनिर्विण्णस्य परक्रौर्व्यादिहेतुर्कचिरदुःखितस्य, परक्रौर्व्यापमानादिनि-
र्वेदः स्वावसाननेति साहित्यदर्पणात् । जीवलीकस्य प्रत्युडरणात् दुःखमोचनात्
शुरुक्षोपकारी महीपकारी महागुभावो महातेजाः, मारुतस्यापत्यं पुमानिति
मारुतिः पवनपुत्रो हनुमान् । जैलोअपीडकरावणवधान्न केवलं भग्नेवोपकारी
अपि तु निखिलसुवनानामपि उपकारी ह्येष मारुतिरिति भावः ।

रामः । दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥३२॥

सीता । वच्छ ! एसो कुसुमिदकअस्वतरुतण्डविदवर-
हिणो किस्सामधेओ गिरौ । जत्थ अणुभावसोहममेत्तपरि-
सेसधूसरसिरी सुहृत्तं सुच्छन्तो तुए परुदिएण अवलम्बिदो
तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो (२६) † ।

लक्ष्म ।

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मात्स्यवान् नाम यस्मिन्

नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः । (३३) ॥

(२६) वक्षः । एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवर्हिणः किं नामधेयो
गिरिः । यत्र अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीः सुहृत्तं मूच्छन् त्वया प्ररु-
दितेनावलम्बितस्तरुतले आर्यपुत्र आलिखितः ।

(३२) दिष्ट्येति । दिष्ट्यति इषंस्त्वकमव्ययम् अहो इत्यर्थः सः प्रसिद्धः
अयं महाबाहुः भुजबलसम्पन्नः अञ्जनानन्दवर्द्धनः अञ्जनानन्दनः हनुमान्, यस्य
वीर्येण पराक्रमेण वयं भुवनानि विकसन्ति च कृतिनः कृताः ।

† वक्षः । एष कुसुमान्वेषां जातानीति कुसुमिताः पुष्पिताः ये कदम्ब-
तरुवक्षेषु ताण्डविताः नृत्यन्तः पुं नृत्यं ताण्डवं प्रोक्तं स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।
वर्हिणी मयूरा यत्र स तथोक्तः मयूरो वार्हिणी वर्हिण्यमरः । किं नामधेयः
किमाख्यो गिरिः, नामैवेति नामधेयः स्वार्थे धेयः । यत्र गिरौ पर्वते तरुतले
लक्ष्म अशोभाने अनुभावः प्रभावस्तेज इति यावत् तस्य सौभाग्यं सखिजिह्वावत्स्य
परिशेषादवशिष्टत्वात् धूसरा पाण्डुवर्णा श्रीः कान्तियंस्य स तथोक्तः आर्यपुत्रः
सुहृत्तं मूच्छन् प्ररुदितेन अत्यन्तं रोदधमानेन त्वया आलिखितः धृतः इत्येवं-
प्रकारेण आलिखितश्चित्रितः ।

(३३) ककुभेरज्जुनपुत्रैः नदीसर्जो वीरतरुचिन्द्रद्वः ककुभोऽर्जुन इत्यमरः ।
सुरभिः सुगन्धिः । सुरभिप्रांशवर्षणः । इदमर्थः सुगन्धिः स्वादित्यमरः । सः

रामः ।

वत्सैतस्माद् विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥३४॥

लक्ष्म । अतः परमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च
असंख्यातानि उत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि, परिश्रान्ता चेय-
मार्था, तद् विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति (म) ।

सीता । अज्जउत्त ! एदेण चित्तदंसेणेण पच्चुप्पस्सदो-
हदाए अत्थि मे विस्सुप्पं (२७) ।

रामः । ननु आज्ञापय ।

सीता । जाणे * पुणो वि पसस्सगम्भीरासु वण्णराइसु

(२७) आर्यपुत्र ! एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञा-
प्यम् ।

अयं माल्यवान् श्रेष्ठः । यस्मिन् श्रेष्ठे नीलः नीलवर्णः स्निग्धः शीतलः नूतनः
नवाविभूतः तीक्ष्णवाहः मेघः श्रयति अवलम्बते । मन्दाक्रान्तावृत्तनिवहस्य अस्य
अर्द्धश्लोकस्य अपराद्धं रामीक्या पूरितम् ।

(३४) वत्स ! लक्ष्मण ! एतस्मात् माल्यवत्पर्वतवृत्तान्तादित्यर्थः विरम
विरम निवर्त्तस्व, आग्रहातिशये वीप्सायां हिरुक्तिः । अतः परं द्रुष्टुमिति शेषः
न क्षमोऽस्मि न शक्नोमि, स पूर्वमनुभूतः मे सम जानकीविप्रयोगः पुनः प्रत्यावृत्त
इव पुनर्लब्धप्रसर इव नवीभूत एवेत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(म) अत इति । अतः परम् अस्मात् परम् आर्यस्य रामस्य तत्रभवतां
महात्मनां कपिराक्षसानाञ्च असंख्यातानि अगणितानि उत्तरोत्तराणि परेष्व-
पराणि उत्कृष्टेभ्यः उत्कृष्टातीत्यर्थः कर्माश्चर्याणि कर्माण्येव आश्चर्याणि अद्भुत-
कर्मादीत्यर्थः, इयमार्था सीता च परिश्रान्ता, तद् विज्ञापयामि निवेदयामि
विश्राम्यतां विश्रामो लभ्यतामिति ।

* जाने इच्छामीत्यर्थः ।

विहरिस्त्रिं पवित्तणिम्मलसिसिरावगाहाञ्च भगवदीं भाईरहीं
अवगाहिस्त्रिं (२८) ।

रामः । वल्ल लक्ष्मण !

लक्ष्म । एषोऽस्मि ।

रामः । अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दोहद इति, सम्पत्त्येव
गुहमिः सन्दिष्टम् । तत् अस्त्वलितसुखसम्पातं रथमुपस्था-
प्रय (य) ।

सीता । अज्जउत्त ! तुल्लेहिं वि तहिं गन्तव्वं (२९) ।

रामः । अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव (२) ।

सीता । तेण हि पिअं मे (३०) ।

लक्ष्म । यथाज्ञापयति आर्यः । [इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । प्रिये ! इतो वातायनोपकरणे सुहृत्तं संविष्टौ
भवावः (ल) ।

(२८) जाने पुनरपि प्रसन्नगभीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्र-
निर्मलशिखिरावगाहाञ्च भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्ये ।

(२९) आर्यपुत्र ! युष्माभिरपि तव गन्तव्यम् ।

(३०) तेन हि प्रियं मे ।

(य) अस्त्वलितः अनुधातः अतएव सुखयतीति सुखः सुखजनकः सम्पातो
गमनं यस्मिन् स तथोक्तः । रथशकटादिगमनकाले यद्रथादीनां चाश्वत्थं तेन
च आसनस्थानस्य यदुत्कम्पः ऊर्ध्वं घाती वा य आसीनमुत्थाप्य पश्चात् सहसेव
पातयति स एवोधातः तद्दोषरहित इत्यर्थः ।

(२) त्वमहञ्च पृथगिति चिन्तयितुमपि शक्नोषीष्येति सन्वीचनम् ।

(ल) उपकरणे सन्निधौ संविष्टौ शयनी । समीपे निकटोत्तमसन्निष्ठ-
सनीडवत् । सद्देशोऽभ्याससविधसमर्थोदसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यांभ-
यस्यभितोऽव्ययमिति । तथा स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपीति
ज्ञानरः ।

सीता । एवम् भोदु, ओहीरिज्जामि * क्वु परिस्सम-
जणिदाए णिहाए (३१) ।

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व (व) मामत्र शयनाय ।
जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुरधिकगृहमर्ष्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखबुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३५ ॥

[तथा कारयन् सानन्दम् ।] प्रिये ! किमेतत् ।
विनिश्चेतुं शक्नो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

(३१) एवं भवतु, अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

* अपक्रिये अपहृतास्त्रि अभिभूतास्त्रीत्यर्थः ।

(व) निरन्तरं निर्नास्ति अन्तरमवकाशो यस्मिन् तत् । कालव्ययमन्तरेष्वेव
इत्यर्थः, अथवा नादमित्यर्थः । अवलम्बस्व क्रियाविशेषणमेतत् ।

(३५) जीवयन्निति । साधु अत्यन्तम् अत्यति विक्षिपति मनः इति साध्वसं
भयम् । दरद्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयमित्यमरः । तेन सह वृत्तमानो यः
श्रमः खेदः, आलेख्यगतराजसादिदर्शनीहूत इत्यर्थः तस्मात् खेदविन्दो घर्भ-
विन्दो यस्मिन् बाहौ स तथोक्तः अतएव ऐन्दवैरन्दुसस्वन्वीर्यैर्मयूखैश्चन्द्रकिरणैः
बुम्बितः स्पष्टः अतएव स्यन्दति खवतीति स्यन्दी तुषारशीकरवानित्यर्थः यश्चन्द्रमणि-
हारः चन्द्रकान्तमणिस्रक् तस्य विभ्रमः विलास इव विभ्रमो यस्मिन् स तथोक्तः,
अथवा तस्य विभ्रमो भ्रान्तिः यस्मिन्, यो बाहुः खेदार्रत्वा तुषारस्रविचन्द्रकान्त-
मणिहारसदृशो जातः, यदा खेददिन्दुसिक्ते यस्मिन् बाहौ तुषारनिस्यन्दिचन्द्र-
मणिहारभ्रान्तिर्भवतीति भावः स तथोक्तो बाहुः जीवयतीति जीवयन्निव मामिति
शेषः अधिकगृहं कर्णं अर्ष्यतां स्थाप्यतामित्यर्थः । तत् कृत्वा सन्ततहृदयं मां
शीतलं कुश इति भावः । रथोद्धवात्तन्म ।

(३६) प्रिये ! किमेतत्, एतद् एषा वृत्तमाना मद्रीयावस्था का, नाहं तां
निश्चेतुं शक्नोमीति भावः । तदेव विवृणोति, विनिश्चेतुमिति । एतदित्यनेन
सर्वेषामन्वयः तच्च पूर्वोक्तिखितैव तत्शब्ददर्शनाद्ब्रह्मम् । एतन्मदुपमुच्यमानं सुख-
मिति वा, अन्यथा कथमेव सेवार्थमायुजः । दुःखमिति वा, अन्यथा कथमिदं

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मूलयति च ॥ ३६ ॥

सीता । [विहस्य ।] स्थिरप्रसादा तुल्ये, इदो दाणिं
किमवरं (३२) * ।

रामः । स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि !
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३७ ॥

(३२) स्थिरप्रसादा यूयम्, इत इदानीं किमपरम् ।

उत्तमभावमपि उत्कण्ठा, प्रमोहश्चैतन्याभावाद्वा, अन्यथा कथमात्मनोऽक्षित्वमपि
नानुभवामि, निद्रा स्थायी वा, अन्यथा स्वप्नसदृशं किमेतदलौकिकमनुभवामि,
विषयविस्मयः विषयवैशेष्यः प्रमेयं मोहश्चैतन्यकारी रोगविशेषः वा, अन्यथा कथं
क्षणे ज्ञानशून्यता क्षणे च ज्ञानं, किमु मदः मद्यपानान्मोहमिश्रित आनन्दविशेषी
वा, अन्यथा कुत एतन्मनसाच्चक्षुः, सम्मोहानन्दसम्पर्कं मदी मोहोपयोगज इति
साहित्यदर्पणे मदलक्षणदर्शनात् । इत्येष मदीयो भाव इत्यर्थः विनिश्चितुं
निश्चेतुं न शक्यः । अशक्तौ हेतुमाह, तवेति । तव स्पर्शे स्पर्शे प्रतिस्पर्शे इत्यर्थः
परिमूढः इन्द्रियगणो यस्मिन् स तथोक्तो विकारः मम चैतन्यं भ्रमयति च
सम्मूलयति आच्छादयति च सम्मोहयति च इत्यर्थः । एकस्पर्शे मम चैतन्यं
घूर्णमानम् अपरस्पर्शे च सुखमाहात्म्यादाच्छादितं भवति तत् कथमहं विनि-
श्चिनोमि किमवस्थीऽहमितीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

* यूयं स्थिरः निश्चलः प्रसादः अस्मान् प्रति प्रसन्नता प्रीतिरिति यावत्
येषां ते तथोक्ताः । अस्मान् प्रति चिरमिवैतादृशी ते प्रीतिः यन्मामिदं सुखप्रद-
तया बहु मन्यसे अतस्ते प्रीतिरेव ते सुखकारणम् इतः अस्मात् परं किम् अपरं
कारणम् इदानीमस्मि न किमपीत्यर्थः, आत्मनः प्रसादगुणैव त्वं प्रसन्नोऽसि
नात्र अस्मदगुणोऽनुसन्धेय इति भावः ।

(३७) हे सरोरुहाक्षि ! इन्द्रीवरनयने ! एतानि ते तव सुवचनानि
स्नानस्य सांसारिकप्रसन्नापादिना शुष्कप्रायस्य जीवकुसुमस्य द्रवपुष्पस्य विकाश-
नानि प्रफुल्लीकरणानि, सन्तर्पणानि आत्मनःसृष्टिसाधनानि, सकलानामिन्द्रि-
यां मोहनानि मोहकराणि, तथा कर्णयोः अमृतानि अमृतवत् सुखप्रदानि,

सीता । पित्र्यंवद ! एहि संविसन्ना (३३) ।

इति श्रयनाय समन्तती निरूपयति ।

रामः । किमन्वेष्टव्यम् ।

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्नापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३८ ॥

सीता । [निद्रां नाटयन्ती ।] अत्रि एदं अज्जउत्त !
अत्रि एदं (३४) * । [इति स्वपिति ।]

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव । [निर्वर्ण्य
सस्नेहम् ।]

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोः

असावस्त्राः स्पर्शा वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(३३) पित्र्यंवद ! एहि संविश्रामः ।

(३४) अस्तीदमाय्येपुत्र ! अस्तीदम् ।

मनसश्च रसायनानि रसस्य वीर्यस्य अयनानि आधानानि आधिव्यथादिनाशक्तानि
औषधानि उत्साहशक्तिप्रदानौत्थर्यः, रसो गन्धे रसः स्वादे तित्तादौ विषरागयोः ।
शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधालम्बुपारदे ॥ इति विश्वकोषात् । यज्जराव्याधि-
विध्वंसि भेषजं तद्रसायनमिति भेषज्यरवावलीधृततत्त्ववचनाच्च रसायनस्याय-
नैवार्थः प्रशस्यते । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ।

(३८) आविवाहेति । विवाहसमयात् आ आरम्भेत्यर्थः, आशब्देन सप्-
सुपेति समासः । स्थानावच्छेदे गृहे तदनु वने च, पुनः कालावच्छेदेऽपि शैशवे,
तदनु तत्पश्चात् यौवने च स्नापहेतुर्निद्रालम्बनम् अन्यथा लज्जितया स्त्रिया अनु-
पाश्रितः अनाश्रितः अनुपभुक्त इत्यर्थः, एष रामबाहुस्तव उपधानं शिरोधानं
मासीदिति शेषः, अधुनाऽपि तदस्तु, किं तदर्थमन्वेष्टयेति भावः । रथो-
द्धतावृत्तम् ।

* अस्तीदं तदेव भवति इत्युक्ता उपधानौक्त्य स्वपिति इत्यर्थः ।

(३५) इयमिति । इयं गेहे गृहे लक्ष्मीः श्रीः, नयनयोः नेत्रं या

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्याः न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥३६॥

[प्रविश्य प्रतीहारी ।] देव ! उवलिदो (३५) ।

रामः । अये कः ।

प्रती । आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखो (३६) * ।

रामः । [स्वगतम् ।] शुद्धान्तचारी † दुर्मुखः, स मया
पौरजानपदान् अपसर्पितुं ‡ प्रयुक्तः । [प्रकाशम् ।] आगच्छतु ।

प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

[प्रविश्य दुर्मुखः । स्वगतम् ।] हा कथं सीतादेइए
डेरिसं अचिन्तणिज्जं जणाववादं देवस्य कथइस्सं, अहवा
णिओओ कवु ईदिसो मन्दभाअस्स (३७) ।

(३५) देव ! उपस्थितः ।

(३६) आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

(३७) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथञ्चि-
ज्यामि, अथवा निशेगः खलु ईदृशी मन्दभागस्य ।

वर्तिः अमृतमयी वर्तिः अञ्जनशलाका चतुषि कज्जललेपनायं तूलिकाविशेषः,
अमृतवत् नयनानन्ददायिनीत्यर्थः, असौ अस्याः प्रियायाः स्पर्शः वपुषि गान्धे
बहुलः प्रचुरः चन्दनरसः, अयं कण्ठे अर्पित इति शेषः बाहुः शिशिरः शीतलः
मसृणः लज्जलस्य मौक्तिकसरः मुक्तामाला । इत्यम् अस्याः किं न प्रेयः शीति-
करं यदि परं केवलं विरहस्तु असह्यः सोढुमशक्यः । शिखरिणीवत्तम् ।

* आसन्नो निकटस्थः सन् परिचरति सेवते इति आसन्नपरिचारकः ।

† शुद्धान्ते अन्तःपुरे चरति परिचरतीति । स्वगमार्ं भृशजामलः पुरं स्वाद-
वरोधनम् । शुद्धान्तशायरीधर्मत्वसरः ।

‡ चरुपेण परीक्षितम् । अप = पृष्ठतः + सृप = गमने ।

[सीता उत्सृज्यायते ।] हा अज्जउत्त ! कहिं सि (३८) ।
रामः । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्
विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति ।

[सच्चैः समङ्गमस्याः परमेश्वरम् ।]

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्थ्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥४०॥

(३८) हा आर्यपुत्र ! कुत्र अस्मि ।

(४०) अथ चिरविरहनिपीडिताया अभ्यस्तपरिदेवनायास्तदैकजीवितायाः
प्रियाया वनवासि एवमेव विलपितानि आसन्नित्यनुध्यायन् सच्चैः हृदयसामर्थ्यसङ्कारेण
स्वीयसौभाग्यम् एतादृश्याश्च स्त्रिया गुणवर्णनं कथयित्वा तस्या दुःखसन्तापादीन्
अनुशीलति । अद्वैतमिति । विधा इतं भेदं गतं इति भिन्नं तस्य भावः इति
भिन्नभावः तन्नास्ति यस्य तत् वत् भार्यारूपमनिर्वचनीयं वस्तु सुखदुःखयोः पत्युः
अद्वैतम् अभिन्नं समानं पत्या समसुखदुःखमित्यर्थः, यत् सर्वासु अवस्थासु सुखेषु
दुःखेषु चेत्यर्थः अनुगुणम् अनुकूलं, न च सुखेषु अनुकूलं दुःखेषु च प्रतिकूलमिति
भावः, यत्र यस्मिन् हृदयस्य विषयार्जनपरिरक्षणविनशनादिदुःखसन्तप्तस्येत्यर्थः
विश्रामः, यद्धि जीवितालम्बनमिति भावः यस्मिन् रसः अनुरागः, रसो गन्धे
रसः स्वादे तिकादौ विषयगम्योः । इति विश्वः । जरसा वार्ष्णेन न द्वायैः
न हरणीयः अकृत्रिमत्वादस्वार्थकत्वाच्च तद्वेऽपि वयसि यत्र न प्रेसहानिरित्यर्थः ।
तथा कालेन समयेन जनसमीपे परिचयविस्तारिणेत्यर्थः आवरणस्य हृदावर-
णस्य लज्जादेः अत्ययादपगमात् परिणते परिणते स्नेहे एव सारः स्थिरांशः,
सारी वलौ स्थिरांशे च न्याय्ये कौवं वरे त्रिषु इत्यमरः । तस्मिन्, यत् स्थितं,
यथाकालेन दुष्पादेर्जलांशपगमात् परिणते स्नेहसारे नवनीतमात्राद्यवशिष्टं
स्यात् तदवल्लज्जासङ्कीर्णादेरपगमानन्तरं परिणतस्नेहसारे रूपान्तरितं प्रियारूपं यद्
वस्तु स्थितमित्यर्थः, तस्य तादृशस्य शोभनस्य मानुषस्य प्रियारूपस्य एकमविच्छिन्नं
तत् मनःकल्पितं निष्पल्लवमित्यर्थः भद्रं मङ्गलं, अथ शिवसं शिवं भद्रं कल्याणं

दुर्म । [उपसृत्य ।] जअदि जअदि देओ (३८) ।

रामः । ब्रूहि यदुपलब्धम् (श) ।

दुर्म । उवञ्चुअन्ति देअं पोरजाणवदा, विसुमरिदां अह्ने
महाराअदसरहस्स (ष) रामदेएण त्ति (४०) ।

रामः । अर्थवाद (स) एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय,
येन स प्रतिविधीयते ।

दुर्म । [साक्षम् ।] सुणादु देओ (४१) । [कर्णे] एव-
मेवम् ।

रामः । अहह ! तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः । [इति मूर्च्छति ।]

दुर्म । आस्ससदु देओ (४२) ।

रामः । [आश्वस्य ।]

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यदु

वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।

(३८) जयति जयति देवः ।

(४०) उपसुवन्ति देवं पौरजानपदाः, विस्मारिता वयं महाराजदश-
रथस्य रामदेवेनेति ।

(४१) शृणोतु देवः ।

(४२) आश्वसितु देवः ।

शुभमित्यमरः । कथमपि कथञ्चिदपि प्राप्यते । अपि अशक्यसम्भावनायां हि
हि निश्चितम् । निर्दोषस्य परमपरिपूतस्यापि समानुषस्य निष्प्रत्यूहशुभसङ्कटन-
सतीव दुर्घटमिति भावः । शार्ङ्गलविक्रीडिम् वृत्तम् ।

(श) उपलब्धं ज्ञातं, बुद्धिसंनौषाधी प्रज्ञा श्रेयसी मतिः । प्रेक्षोपलब्धि-
सित् संवित् प्रतिपञ्चमिचितनाः ॥ इत्यमरकोषात् ।

(ष) स्मृत्यर्थदेशामिति कर्मणि षष्ठी ।

(स) किञ्चिद्वक्तुमुचितमिति बुद्ध्या यत् कस्यचिदर्थस्य निन्दायाः स्तुतिर्वा
वादः सोऽर्थवादः । अत्र तु स्तुत्यर्थवादः गुणकथनमित्यर्थः ।

एतत् तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४१ ॥

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । [विमृश्य सकलम् ।]

अथवा किमन्यत् ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्थाराधनं व्रतम् ।

यत् पूरितं हि तातेन माञ्च प्राणांश्च सुञ्चता ॥ ४२ ॥

सम्पत्त्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् ।

अपिच ।

यत् सावित्रेर्दीपितं भूमिपालैः

लोकत्र्येष्टैः साधु शुद्धं चरितम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन् हन्त ! विज्ञामधन्यम् ॥ ४३ ॥

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुन्धरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठा-
रुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजौवितै ! हा महा-

(४१) अद्भुतेराश्वर्यैरग्निपरीचार्यैः । अलकः मत्तकुङ्कुरः । शुनको
भषकः आसादलकस्तु स रोगितः इत्यमरः । तस्येदमालकं मत्तकुङ्कुरदंशजात-
मित्यर्थः । प्रसृतं व्याप्तम् । प्र+सृप (गतौ) + क्त । कदाचिच्छरीरप्रविष्टं
कुङ्कुरविषं यथा मन्त्रादिना प्रतिज्ञतमपि पुनरलक्षितरूपेण सर्वावयवेषु व्याप्तं
सत् बहुकालानन्तरं दारुणविकाररूपेण आविर्भवति तद्वदिदं वैदेहीगतं परगृह-
वासदूषणं अग्निपरीचादिना प्रतिज्ञतमपि पुनः सर्वराज्याङ्गेषु विस्तृतं तदधुना
सर्वथेवेदमप्रतिविषेयं जातमिति भावः । प्रहर्षिणीष्ठम् ।

(४२) सविता सूर्यः । सूर इत्यारभ्य भानुर्हंसः सङ्गतांशुस्तपनः सविता
रविरित्यमरः । तदीयैः सूर्यवंशीयैरित्यर्थः । साध्विति क्रियाविशेषणम् ।
साधु प्रतिशयेन दीपितम् । कश्मला कलुषिता मलिना निन्दामयौत्यर्थः ।
अस्त्री पक्षे पुमान् प्राप्ता पापं किल्बिषकल्मषमित्याद्यमरकोषदर्शनात् । शालिनी-
ष्ठम् ।

रख्यवासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रिय-
वादिनि ! कथमेवंविधायाः तव अयमौदृशः परिणामः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्त्यसे ॥ ४४ ॥

[दुर्मुखं प्रति ।] दुर्मुख ! ब्रूहि लक्ष्मणम्, एष ते नूतनो
(ह) राजा रामः समाज्ञापयति । [कर्णे] एवमेवम् ।

दुर्मु । कधं दाणीं अग्निपरिशुद्धाए गवभपरिस्फुडिद-
पवित्तरहुउलसन्ताणाए देईए दुज्जणवअणादो एव्वं अणज्जं
अच्छवसिदं देवेण (४३) ।

रामः । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पीरजानपदाः ।

इच्छाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातञ्च देवाद्वचनीयवीजम् ।

यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्त्रुवि दूरवृत्तम् ॥ ४५ ॥

(४३) कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिस्फुटितपवित्तरघुकुलसन्ता-
नाया देव्या दुर्जनवचनादेवमनाथ्यमव्यवसितं देवेन ।

(४४) त्वयेति । त्वत्पुण्यैः जगन्ति पवित्राणीत्यर्थः त्वयि जनानाम्
एतानि निन्दावचनानि त्वया जनाः, नाथ्यन्ते प्रार्थ्यन्ते इति नाथाः अभीष्टपदार्थाः
मङ्गलानीत्यर्थः तदन्तः सम्पन्ना भवन्तीति शेषः त्वं स्वयं मयि नाथे स्थिते सती-
त्यर्थः अनाथा अश्रयणा सती विपत्त्यसे विपन्ना भविष्यसि ? सर्वथा विगर्ह्यो-
ऽयं संसारः निर्विवेकस्य विधिरिति भावः । अनुष्टुप्वृत्तम् ।

(४५) नूतनः अदृष्टाश्रुतपूर्वचरित इत्यर्थः यतोऽस्यैतादृशी विसंवादिनी
वृत्तिर्यद्विदितसर्ववृत्तान्तीऽपि निरतिशयस्नेहवानपि सर्वथा निर्दोषां तद्भवजीवितो
प्रियतमां जानकीं प्रति एवं नृशंसमाज्ञापयतीति भावः ।

(४५) वचनीयस्य निन्दाया वीजं कारणम् । दूरवृत्तं दूरे खड्गायां
वृत्तं सम्पन्नम् । उपजातिवृत्तम् ।

तदु गच्छ ।

दुर्मु । हा देव ! (४४) । [इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । हा कष्टमतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि (च)

संवृत्तः ।

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

कृद्भना परिददामि मृत्यवे,

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४६ ॥

तत् किमिति अत्यर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि ।

[सीतायाः शिरः खेरमुन्नमय बाहुमाकर्षन् ।]

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि सुग्रे ! विमुञ्च माम् ।

श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४७ ॥

(४४) हा देवि !

(च) अतिबीभत्स्यते अतिशयेन निन्द्यते इदमिति बीभत्सं, कर्मणि घञ् ।
अघन्यं तादृशं कर्म यस्य स तथोक्तः । नृन् मानवान् शंसति हिनस्तीति
नृशंसः । वृ+शन्+च्+अण् ।

(४६) सू प्रेरणे तुदादि ग+क्त=सून्+आप् स्त्री सूना प्राणिवधस्थानं
प्राणिवधस्थ । सून् सूना वा जीविका यस्य स सौनिकः मांसविक्रयी (कसाव
इति भाषा) । गृहस्य शकुन्तिकां चूद्रपक्षिणौ गृहपालितपक्षिणौनिवेत्यर्थः ।
सुग्रे विहङ्गल्यारभ्य शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुलशकुनविजा इत्याद्यमरः । रथोद्धता-
हतम् ।

(४७) अपूर्वेति । चाण्डाल एव चाण्डालः, कर्मणा चाण्डालः कर्म-
चाण्डालः, अपूर्वः पूर्वमीदृशाचरणस्याभावादिति भावः, यः कर्मचाण्डालस्तं
तथोक्तं मां विमुञ्च परित्यज अतिनिष्कर्षणं मामाश्रित्यैव तवेतादृशं दुःखमिति
त्वं चन्दनभ्रान्त्या चन्दनसमेष्टं दुःखजनको विपाकः परिषामो यस्य तं तथोक्तं
प्राणसंहारकमित्यर्थः विषद्रुमं विषवृक्षं श्रितासि । त्वं शीतलवोदेन मां हृदि

[उल्लासः ।] हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्यवसितं जीवितप्रयोजनं (क) रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारख्यं जगत्, असारः संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् । अशरणोऽस्मि, (ख) किं करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि । अथवा, दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् ।

मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः ॥४८॥

हा अस्व अरुन्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ ! हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक ! हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख महाराज सुप्रेव ! हा सौम्य हनूमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा सखि त्रिजटे ! दूषिताः स्त्र्य परिभूताः स्त्र्य रामहृत-केन । अथवा को नामाहमेतेषामाह्वाने (ग) ।

परिपालयसि मां पुनः प्राणघ्नं विषमिति न जानासीति सहती ते भ्रान्ति-रित्यर्थः ।

(क) विपर्यस्तः विरुद्धं परि सर्वतः अस्तः विवर्तितः । विरुद्धं परिणत इत्यर्थः अधुना सर्वमेव मे विषतुल्यं प्रतिभाति प्रियतमान्यपि वस्तूनि मे अप्रियाणि जातानि किमधिकं जीवितमपि कष्टजनकमिति भावः । अथ प्रयोजनस्य पर्यवसितं, सुखमेव जीवितप्रयोजनं मम तु सम्प्रति सर्वथैव तस्यासम्भवत्वादतः परं जीवनधारणं निषप्रयोजनमित्यर्थः ।

(ख) अशरणोऽस्मि अनवलम्ब्योऽस्मीत्यर्थः । गृहिणी सचिवः सखी मित्रः प्रियश्रिया ललिते कलाविधावित्यर्थः या मे आसीत् तया विना अहं सर्वैरेव कनेर्विरहितीऽस्मीति भावः । शरणं गृह्णन्तिहीरनि बादवः ।

(४८) म्रियते यस्मादाहतादिति मर्मं, कृघातीर्मनिन्प्रत्ययः । जीवन-स्थानम् । मर्मणि आघातो विद्यते येषां तैस्तथोक्तैस्तथापि स्थिरैः निश्चलैः प्राणैः वज्रकीलम् अतिकठिनं इत्यर्थः यो वज्रदण्डस्तेनैवाचरितं न भग्नमित्यर्थः । अहो कठिनता प्राणानां यन्मर्माहता अपि न देहान्निर्गता इति भावः ।

(ग) रामहृतकेन अतिपापकारिणात् हतात्मना रामेणेत्यर्थः, अनादरे

ते हि मय्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४९ ॥

योऽहम्

विश्वाम्बादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रव्याद्ग्री बलिमिव निर्धृणः क्षिपासि ॥ ५० ॥

[सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा ।] देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्ते रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः (घ) । [इति रोदिति ।]

[नेपथ्ये ।] अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् (ङ) ।

क. । दूषिताः संसर्गादिना अपवित्रीकृताः परिभूतास्तिरस्कृता भवमानिताः स्युः । अथवा पक्षान्तरे, कोऽहं किमधिकारी अहमित्यर्थः । अहमेतादृशः पापात्मा यत् तादृशानां पुण्यचरितानां महात्मानां नामापि सुखे कर्तुं न योग्योऽस्मीति भावः ।

(५०) विश्वाम्बात् प्रियतम इति विश्वासात् । समौ विश्वासविश्वाम्बावित्य-
मरः । आतङ्केन व्याघ्रादिभयेन स्फुरितः दीर्घोच्छ्वासिहृदयेन समं कम्पितश-
ब्दस्य गत इत्यर्थः कठोरः पूर्णः यो गर्भस्तेन गुर्वी मत्सरां गर्भवेदनोपगतत्वात्
आत्मपरित्राणार्थं पलायितुमप्यवसामित्यर्थः । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादः
श्लापदा व्याघ्रादयः तेभ्यः बलिमिव यासार्थोपहारमिव क्षिपासि ददामि । नास्ति
दृष्टा करुणा यस्य स तथोक्तः । कृपा दद्यात्तु कम्पा स्यात् कारुण्यं करुणा दृष्टेय-
मरः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

(घ) पश्चिमः शेषः । एतादृशः पवित्रात्मा त्वं यत्तव पादपङ्कजं मम
शिरसि स्पर्शनयोग्यम् अतः शिरसा स्पर्शामि, एष च स्पर्शः शेषः नाहमेतादृशस्य
पादपङ्कजस्य चिरोपभोगे समर्थोऽस्मीति भावः ।

(ङ) अब्रह्मण्यं विप्राणां वेदानाञ्चाविनाश्यानां नाशी जात इत्यर्थः ।

रामः । ज्ञायतां भोः ! किमेतत् ।

[पुनर्नैपथ्ये ।]

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५१ ॥

रामः । आः ! कथमद्यापि राक्षसत्रासः ? तद् यावदस्य
दुरात्मनः कुम्भीनसौपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि ।
[कतिचित्पदानि गत्वा, पुनः प्रतिनिवृत्य ।] हा देवि !
कथमेवंविधा गमिष्यसि । भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहि-
तरमवेक्ष्य जानकीम् (च) ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृतं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजौजनः ॥ ५२ ॥

इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हा सोम अज्जउत्त ! कहिं सि । [सहस्रोत्थाय ।]
हृद्दी हृद्दी दुस्सिविणरणरणअविप्पलद्धाहं अज्जउत्तं आक-
न्दामि । हृद्दी ! हृद्दी ! (क) कथं एआइणीं मं परिसुत्तं

अब्रह्मण्यमवधोक्तावित्यमरः । ब्रह्मणे विप्राय वेदाय वा साधु यत् तद्ब्रह्मण्यम्
नास्ति ब्रह्मण्यं वेदविप्रहितं यत् तद्ब्रह्मण्यम् । सर्वनाशप्राय उत्पातो जात
इति भावः । तत्र प्रतिकर्तव्यमिति फलितार्थः ।

(५१) स्तोमः समूहः ।

(च) कथमेवंविधा गमिष्यसि । एवमज्ञातकारणा विश्वसनिद्राऽपि,
अचिरेण तु वनगमनायाहुतात्मनः परित्यज्यापुनर्दर्शनाय असहायैव गमिष्यसीति
भावः । मन्दभाग्या पुनस्तु मत्परित्यागात् अस्मात् क्षणादेव निःसहाया त्वमिति
तत् किमत्र विधेयमित्याह भगवतीति । पृथिवीसहाया तिष्ठेत्यर्थः ।

(क) चक्षुषी निमील्यैवेदमाह पश्चात् उन्मील्य दृष्ट्वा च हा धिक् हा धिक्
कथमेकाकिनीमित्यादि ।

उज्जिअ अज्जउत्तो गदो, ता किं दाणी एदं, भीदु तस्स
कुविसं जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो पव्विसं । को एत्थ परि-
जणो ? (४५) ।

[प्रविश्य दुर्मुखः ।] देव ! कुमारलक्ष्मणो विस्ववेदि,
सज्जो रहो, आरुहदु देवैत्ति (४६) ।

सीता । इअमहं आरुहद्भि । [उत्थाय परिक्रम्य ।]
परिस्फुरदि विअ मे गवभमारो, ता सणिअं गच्छद्भि (४७) ।
दुर्म । इदो इदो देवै (४८) ।

सीता । णमो णमो तवोधणाणं, णमो णमो रहुउलदे-
वदाणं, णमो णमो अज्जउत्तचरणकमलानं, णमो णमो सअल-
गुरुअणाणं (४९) ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति चित्रकदर्शनी नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(४५) हा सौम्य आर्यपुत्र ! कुवांसि । हा धिक् हा धिक् दुःखप्र-
रणरणकविप्रलब्धाहमाख्यपुत्रमाक्रन्दामि । हा धिक् हा धिक् कथम् एका-
किनीं नां प्रसूतासुज्जित्वा आर्यपुत्रो गतस्तत् किमिदानीमेतत्, भवतु तस्य
कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रमविष्यामि, कोऽत्र परिजनः ? ।

(४६) देवि ! कुमारलक्ष्मणो विन्नापसति, सज्जो रथः, आरोहतु
देवीति ।

(४७) इयमहमारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारः, तत् अने-
गच्छामः ।

(४८) इव इतो देवी ।

(४९) नमो नमस्तपोधनेभ्यः, नमो नमो रघुकुलदेवताभ्यः, नमो नमः
आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यः, नमो नमः सकलगुरुजनेभ्यः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये ।] स्वागतं तपोधनायाः (क) ।

[प्रविश्य । अध्वगवेशा (ख) तापसी ।] अये वनदेवता इयं

फलकुसुमपल्लवार्येण मासुपतिष्ठते (ग) ।

प्रविश्य । वनदेवता । अयं विकीर्य ।

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

(क) सु सुखेन आगतमागमनं, सुखस्य आगतं प्राप्तिर्वा ।

(ख) अध्वनि पथि गच्छतीति अध्वगा पथिका तदुपयुक्तः वेशो यस्याः सा । अध्वनीनोऽध्वनोऽध्वन्यः पात्यः पथिक इत्यपि ।

(ग) अर्थः अहं पूजायां घञ् न्यङादित्वात् कुलम् । पूजार्थोपचारः दूर्वाक्षतादिः । मूल्ये पूजाविधावर्ष्य इत्यमरः । आपः चीरं कुशायाणि दधि सर्पिण्य तण्डुलाः । यवाः सिद्धार्थकश्चेवमष्टाङ्गाध्यै प्रकीर्तितम् । सिद्धार्थकं श्वेतसर्पः । रक्तविल्वश्चतैः पुष्पैः दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवा-
नामर्थोऽयं परिकीर्तित इति देवीपुराणम् । रक्तविल्वं कुडुमं जाफ़ाण इत्यप-
भाषा । अभावे दधिदुग्धादिर्मानसं वा प्रकल्पयेदित्याचारादर्शः । चन्दनीदक-
संमिश्रं दत्त्वाऽर्च्यकुसुमं रवेः । मधुपर्कं इत्यादि स्मृतिः । दधि सर्पिर्बलं चौद्रं
सिता चैतैश्च पञ्चभिः । प्रीच्यते मधुपर्कस्तित्यादि च शास्त्रदर्शनात् प्राक्काब-
प्रथितपूजार्थद्रव्याख्ये तान्यवगम्यन्ते ।

(१) यथेच्छमिति । इदं वनं वो युष्माकं यथेच्छं यथारुचि भोग्यं मम
परस्मैति नाभिलाषसङ्गीचः करणीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह अयमिति,
अयम् उपस्थित इत्यर्थः मे सुदिवसः भवत् समागमात् शुभदिनमित्यर्थः कथ-
मञ्जत्समागमात् सुदिवस इत्याह सतामिति, सन्तीति सन्तस्तेषां सतां प्राप्तिनां
पुण्येन सुकृतेन कथमपि देवानामुपकारादित्यर्थः सद्भिः साधुभिः सद्भिः समा-

ताप । किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः ।

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्ययामितरत्नं

रहस्यं साधूनामनुपदि विमुञ्चं विजयते ॥ २ ॥

इत्थपविशतः ।

वन । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

ताप । आत्रेयी अस्मि ।

वन । आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनं वा
दण्डकारण्यप्रवेशे ?

जमो भवति । अतः साधोर्भवतः सन्नामनरूपेण पुण्यपरिपाकफलं कलुनीयते
ज्ञायतेऽयं मे सुदिवस इति फलितायः । मदीयपुण्योपचयसम्पादात् भवदा-
यसनात् मयाय दुर्लभः साधुसेवावसरः प्राप्त इति भावः । सखे साधौ विद्या-
माने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सदित्युमयद्राप्यसरः । तरुणां छाया तीर्थं जलं यदपि
तपसी योग्यं फलं वा मूलं वा अशनं यत्किञ्चित् फलमूलादि भोज्यमन्नासीति
भावः तदपि तपस्वियोग्यं तपःसाधनाय सुदुर्लभं फलमूलाद्यपीत्यर्थः । इह वने
वो युष्माकं न पराधीनं युष्माकमधीनमिवेत्यर्थः । आत्मद्रव्यवत् यथासुखसुद-
भुङ्क्तेति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(२) समर्थेनपरितुष्टा तापसी वनदेवतायाः साधुत्वं प्रशंसति ।
प्रियेति । साधूनां सतां वृत्तिर्वर्त्तनं स्वभाव इत्यर्थः प्राप्यैव बाहुल्येन प्रिया
निरतिशयप्रीतिजनिष्ठा, वाचि वाक्त्रे नियमो व्यवस्था विनयेन शिष्टाचारविधिना
मधुरः सुखदः, मतिर्बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन कल्याणी कौवानां शुभकर्त्री, परि-
चयः प्रणयः अनवगीतः कपटादिदोषरहितत्वादनिन्दितः समधिकटसिद्धसाधक
इत्यर्थः । तत्तस्मात् पूर्वोक्तबहुलयुगवत्त्वादित्यर्थः पुरोऽयं पश्चात् परे वा अवि-
पर्ययासितः अविपर्ययित रसः अनुरागो यास्मिन् तत् तथाक्तं नित्यप्रीतिकरमित्यर्थः
अनुपदि अकपटे विमुञ्च सर्वथा निर्दोषं साधूनामिदं रहस्यं साधारणैरज्ञेयमनि-
र्वचनीयं चरितमित्यर्थः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । कपटोऽस्त्री व्यानदम्भो-
दयश्चक्रकैतवे इत्यमरः । शिखरिणीवृत्तम् ।

आत्रेयी । अस्मिन्नगस्थप्रमुखाः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपाश्चादिह पर्थ्यटामि ॥ ३ ॥

वन । यदि तावदन्येऽपि सुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्म-
वादिनं प्राचेतससृष्टिं ब्रह्मपारायणाय उपासते, तत् कोऽय-
मत्र आर्याया दीर्घप्रवासप्रयासः (घ) ।

आत्रे । तत्र महात् अध्ययनप्रत्यूह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गी-
कृतः (ङ) ।

वन । कौटुम्भः ?

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रका-
राद्भूतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनी-
तम् । तत् खलु न केवलसृष्टीणामपितु सचराचराणां भूता-
नामान्तराणि तत्त्वानि उपसृजयति (च) ।

(१) अस्मिन्निति । अस्मिन् दण्डकारण्ये प्रदेशे भूयांसो बहवः उद्गीर्ण-
शामवेदान्तगतगानविशेषं विदन्तीति तथोक्तासादृशीतविहांसः अगस्थप्रमुखाः
अगस्थप्रभृतयो सुनयः इत्यर्थः वसन्ति तिष्ठन्ति, तेभ्यः निगमान्तविद्यां वेदान्त-
विद्यामधिगन्तुमर्ह्येतुं वाल्मीकिपाश्चात् वाल्मीकेः सकाशादिह दण्डकारण्ये पर्थ्य-
टामि तेषामाश्रममन्विष्य भ्रमासीत्यर्थः । इन्द्रवज्राहतम् ।

(घ) पुराणः प्राचीनः प्राचीनत्वाद्विशेषज्ञः प्रथितः पूजितश्च यो ब्रह्म-
ब्रह्मविषयकं वाक्यं वदति उपदिशतीति ब्रह्मवादी तं तथोक्तम् । प्राचेतसोऽपत्यं
पुमानिति प्राचेतसो वाल्मीकिस्तम् । ब्रह्मणो वेदस्य पारि अवनं गमनं साङ्गी-
याङ्गवेदेषु सम्बन्धव्युत्पत्तिसाधनमित्यर्थः तस्यै ।

(ङ) प्रत्यूहो विघ्नः, विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह इत्यमरः ।

(च) दारकद्वयं प्रथमद्वयम् आन्तराणि तत्त्वानि अन्तरिन्द्रियाणि गूढस्था-
नानि अन्तर्मर्माणि इत्यर्थः ।

वन । अयि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ?

आत्रे । तथैव किल देवतया तयोः कुशलवी इति
नामनौ प्रभावश्च आख्यातः ।

वन । कीदृशः प्रभावः ?

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आजम्भ-
सिद्धानि इति ।

वन । अहो नु भोः ! चित्रमेतत् ।

आत्रे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्स-
लतां परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौडकर्मणोश्च
तयोः त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः,
समनन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे छात्रेण कल्पेन उपनीय तौ
त्रयीविद्यामध्यापितौ, न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः
सहाध्ययनयोगोऽस्ति (ह) । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव, तथा जडे,

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति, तद् यथा

प्रभवति शुचिर्विम्बोदग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥४॥

(ह) त्रयीवर्जं ऋग्यजुः सामिति वेदत्रयं वर्जयित्वा उपनयनात् प्राक्
वेदाध्ययनस्य अवैधत्वादिति भावः । स्त्रियाम् ऋक् सामयजुषी इति वेदा-
स्त्रयस्त्रयीत्यमरः । छात्रेण कल्पेन छात्रेण विधिना । अतिशयेन प्रदीप्ता प्रज्ञा
नेचा ययोस्ताभ्यां तथोक्ताभ्याम् ।

(४) गुरुरध्यापकः प्राज्ञे प्रज्ञावति शिष्ये यथा विद्यां वितरति ददाति,
जडे अल्पबुद्धावपि शिष्ये तथैव अविशेषेणैव इत्यर्थः वितरति । न तु तयोः प्राज्ञा-
प्राज्ञयोर्ज्ञाने शास्त्रार्थबीधे शक्तिं सामर्थ्यं करोति जनयति वा खलु वाक्पालद्वारे ।
निषेधवाक्पालद्वारजिज्ञासानुनये खल्वित्यमरः । फलं प्रति पुनः फले पुनः

वन । अयमसौ अध्ययनप्रत्यूहः ?

आत्रे । अपरश्च ।

वन । अथ अपरः कः ?

आत्रे । अथ स ब्रह्मर्षिरैकदा मध्यन्दिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणीः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श, आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमनु-ष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् (ज) ।

सा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥ इति ।

वन । चित्रमान्नायादन्योऽयं नूतनच्छन्दसामवतारः (झ) ।

रित्यर्थः तथैः भूयान् महान् भेदी विशेषी भवति । तत् तथाहि शुचिः स्वच्छो लघिः दर्शनप्रसारादिर्विन्वीदृशाद्वा प्रतिविम्बग्रहणे यथा प्रभवति सनर्थी भवति सदां सृष्टिकार्ता चयः सूपः तस्मा न प्रभवतीत्यर्थः । उपनालङ्कारः । हरिणी-इतम् ।

(ज) मध्यं दिनमेति अलुक् षष्ठीसमासः, तदेव समयस्तस्मिन् मध्याह्न-समये इत्यर्थः । युग्मीभूय चरतीः मिथुनभावेन स्थितयोरित्यर्थः । आकस्मिकः अकस्मात् दृष्टकारणं विनापि सम्भवमानः प्रत्यवभासः प्रकाशो यस्मात्तां तथी-काम् । छन्दसा पद्यरूपेण, छन्दः पद्येऽभिलाषे चेत्यमरः । अभ्युदैरयत् उच्चा-रयामास ।

(५) सा निषादेति । रे निषाद ! त्वं शाश्वतीः निरन्तराः समाः वस्-रान् चिरकालमित्यर्थः प्रतिष्ठां स्थितिसाश्रयमित्यर्थः सा गमः न प्राप्स्यसीत्यर्थः, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा इत्यादिश्रुतेरित्यत्र च काव्यशास्त्रादिषु तथैव च दर्शनात् । माश-ब्दयोगादतीतप्रयोगी, न अमागमश्च आर्षोऽयं प्रयोगः । न कदाचित्त्वं निरु-हेगमेकच वासं प्राप्स्यसीति भावः । यत् यस्मात् त्वं क्रौञ्चमिथुनात् क्रौञ्चाभि-धेयवकहन्तात्, क्रौञ्चः कोच वक्त्र इति भाषा । काममोहितं रममाणमित्यर्थः एकं क्रौञ्चमवधीः इतवान् ।

(झ) आम्नायने परस्पराक्रमेण अभ्यस्यते इत्याम्नायो वेदस्तस्मात् तच्छन्दश्च

आत्रे । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूत-
शब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिः
अवोचत्, ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद् ब्रूहि
रामचरितम्, अव्याहतज्योतिरापं ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः
कविरसि इत्युद्धान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं
मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं प्रणि-
नाय (ज) ।

वन । हन्त तर्हि पण्डितः संसारः (ट) ।

आत्रे । तस्मादवोचं, तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वन । युज्यते ।

आत्रे । विश्रान्तास्मि, भद्रे ! सम्प्रति अगस्त्याश्रमस्थ
पत्न्यां ब्रूहि ।

वन । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य (ठ) गम्यतामनेन गोदा-
वरीतीरेण ।

इत्यर्थः अन्यो भिन्नोऽयं नूतनोऽभिनवश्चन्द्रसालवतारः प्रकाशः इत्यर्थः । पुरा-
ऽनुष्टुप्कृन्दीऽनिवृतप्रयोगात् सत्यक् गुह्यभावाच्चाय नूतनत्वनिर्देशः ।

(ज) आविस् सखि भूतः शब्दरूपब्रह्मणः प्रकाशः अनुष्टुप्कृन्दीरुपेण
ब्रह्मणः उदयो यस्मात् तं तथोक्तम् । पद्मं विष्णुनामिहमर्लं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं तस्य स तथोक्तः ब्रह्मा इत्यर्थः । प्रबुद्धः प्रकटज्ञानवान् । अव्याहतम्
अप्रतिहतं ज्योतिर्यस्य तदृषिसम्बन्धि ते चक्षुः प्रतिभातु । अव्याहतं सत् ते
ज्ञानचक्षुषी ज्योतिर्दुर्बलाहमप्यर्थं प्रविभातु प्रकाशयतु इत्यर्थः । अन्तर्हितम्
अन्तर+धा+क्तः । विवर्त्तः परिणामः यद्येदं जगत् ब्रह्मणी विवर्त्तः ।

(ट) हन्तेति हर्षे, हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोरित्यमरः ।
तर्हि तदा संसारः पण्डितो जात इति शेषः । अधुना स भगवान् जगदुद्वारेण
प्रवृत्तः इति भावः ।

(ठ) पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, समाहारद्विगुः । सा ज,
अश्वत्थो विस्महवत्य वट धात्र्यावशीककः । शास्त्रे पञ्चवटीत्युक्तिः । सा विद्यते

आत्रे । [सवाष्पा ।] अपि एतत्तपोवनम् ? अपि एषा पञ्च-
वटी ? अपि सरिदियं गोदावरौ ? अपि अयं गिरिः प्रस्रवणः ?
अपि वनदेवता जनस्थानवासिनौ वासन्तौ त्वम् ? (ङ) ।

वास । अस्ति एतत् सर्वम् (ङ) ।

आत्रे । वत्से जानकि !

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥६॥

वास । [सभयं खगत्तम् ।] कथं नामशेषामित्याह ।
[प्रकाशम् ।] आर्य्य ! किम् अत्याहितं सौतादेव्याः ? (ण) ।

आत्रे । न केवलमत्याहितं सापवादमपि ।

वास । कथमिव ?

आत्रे । [कर्णे ।] एवमेवम् ।

यत्र सापि पञ्चवटी । बाहुल्येनेतद्वटानां विद्यमानत्वात् तदनस्य पञ्चवटीति
प्रसिद्धिरासीत् ।

(ङ) अत्र सर्वत्रैव अपि प्रशङ्काविधेयकमव्ययम् । गह्रीसमुच्चयप्रसङ्गा-
सम्भावनास्त्वपि ।

(ङ) अस्तीति सतास्वीकारवाचकमव्ययम् । यदात्य तत्तथैव इत्यर्थः ।

(६) प्रसङ्गादुल्लिखितानां कथानां तत्र वाक्यानां विषयः प्रतिपाद्यः त्वया
एवमेवमित्यादिप्रकारेण वर्णितः सम्प्रति तु प्रत्यक्षविषयौभूत इत्यर्थः स एष ते
वल्लभः प्रियो बन्धुवर्गः दृश्यमानः सन् नामैव शेषो यस्यासां तथोक्ता नामसावा-
वशिष्टां सतामपीत्यर्थः त्वां नः अस्माकं प्रत्यक्षदृश्यामिव साक्षादुपस्थितामिव
करोति । उपजातिवृत्तम् ।

(ण) अत्याहितमसङ्कलं प्राणहानिरित्यर्थः । अति (अतिशयं) + आ
(नीचैः) + वा (स्थापने) + क्त । Deep depression, cause of deep
depression, अत्याहितं सङ्घाभीतिः कसं जीवानपेक्षितं चेत्यमरः ।

वास । अहह ! दारुणो देवनिर्घातः (त) । [इति मूर्च्छति ।]

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्ते निर्माण-
भागः । रामभद्र ! रामभद्र ! अथवा अलं त्वया, आर्य्ये
आत्रेयि ! अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सौतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? (य) ।

आत्रे । नहि नहि ।

वास । हा कष्टमार्थ्यारुन्धतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुल-
गृहे, जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्येषु कथमिदं जातम् ?

आत्रे । ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदा आसीत् । सम्प्रति परि-
समाप्तं तद् द्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विस-
र्जिता गुरवः, ततो भगवती अरुन्धती नाहं बधूविरहिताम-
योध्यां गमिष्यामि इत्याह, तदेव राममावृभिः अनुमोदितम् ।
तदनुरोधाद्भगवती वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो, (द) यथा
वात्सीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वास । अथ स राजा किमारम्भः सम्प्रति ? (घ) ।

(त) देवज्ञतवज्राघातसदृशीऽयमाघात इत्यर्थः । निर्घातो विद्युदुत्कादे-
राघात इत्यमरः ।

(य) ते तव निर्माणस्य सृष्टेर्भागी विधात्राऽवधारितोऽश ईदृशः ?
एतद्वदनाथेनैव त्वं सृष्टासीरिति सावः । सुतरां निर्विवेकः निष्करुणश्च विधा-
तेति अधुना तदीपाख्यम्नादिना न कोऽपि गुण इति भावः । प्रवृत्तिर्वाचा ।
वार्ता प्रवृत्तिर्वाचा इत्यमरः । तद्विषयिणी कापि कथा श्रूयत इत्यर्थः ।

(द) तदनुरोधात् वशिष्ठेनोक्तमित्यर्थः ।

(घ) आरम्भते क्रियत इत्यारम्भः कर्म कः आरम्भोऽस्येति किमारम्भः
किंकर्मा कस्मिन् कस्मिन् व्यापृत इत्यर्थः । राजेति हेतुगर्भसाक्षेपीति ।

आत्रे । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वास । अहह ! धिक् परिणीतमपि (न) ।

आत्रे । शान्तं पापम् ।

वास । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ?

आत्रे । हिरण्मयी सीताप्रतिष्ठातिः ।

वास । हन्त भोः (प) ।

वज्रादपि कठोराणि सृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रे । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्वितो मेघोऽश्वः, उप-
कल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च

(न) सखीकी धर्ममाचरेदिति स्मरणादश्वमेधादिषु च सखीकस्त्रैवाधि-
कारात् अश्वमेधः प्रक्रान्त इति आत्रेयवचने राज्ञः सखीकत्वमपि ध्वनितम् अत-
एवैतद्वासन्तीवचनम् । परिणयान्तरमन्तरेण तादृशयज्ञस्यासम्भवादिति भावः ।
न केवलं निरपराधा मे प्रियसखी निर्वासिता, दारान्तरोऽपि परिसृष्टीत इत्या-
क्षेपः ।

(प) हर्षविषादश्च हविष्मयोक्तिरियम् । तदेव विवृणोति वज्रादपीत्या-
दिवक्ष्यमाणश्लोके ।

(७) वज्रादिति । वज्रादपि कठोराणि अतिकठिनानि पदान्तरे कुसु-
मादपि सृदूनि सृदुतमानि, यानि सीतायाः पुष्पाघातदुःखमपि सोढुमशक्तानि
प्राख्येभ्योऽपि प्रिततरां निरतिशयस्त्वं हभावितानां निर्दोषतया ज्ञातामपि तां भाव्यां
साधारणजननिन्दया परित्यक्तुं सहजानीत्यर्थः । लोकोत्तराणामलौकिकगुणवतां
सहृतां जनानां चेतांसि हृदयानि विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुं कः अर्हति योग्यो
सर्वति न कोऽपीति भावः । स्निग्धा सीता विसर्जितेति विषादः । स्निग्धी रामो
न निष्कारुणः पापकारीति विश्वजनौनप्रवृत्तिरेव प्रमाणमिति न्यायात् निर्दोषा-
मपि साधारणजनविगर्हितां सीतां विहाय सहृदौ निःस्वायेता प्रजावल्लभता
न्यायपरता च दर्शिता रामेणेति स्नेहविषादहर्षविषमयानां कारणम् ।

लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्भदायः चतुरङ्गसाधना-
न्वितोऽनुग्रहितः (फ) ।

वाम । [सस्नेहकौतुकासम् ।] कुमारलक्ष्मणस्यापि
पुत्रः हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रे । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राज-
द्वारे, सोरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्घोषितं, ततो न राजापराधमन्त-
रेण प्रजासु अकालमृत्युश्चरतीति आत्मदोषं निरूपयति
कारुणामये रामभद्रे, सहस्रैव अशरीरिणी वाक् उदचरत् (ब) ।

शम्भूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शौर्यच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥८॥

इति उपश्रुत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा
दिशो विदिशश्च (भ) शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्च-
रितुमारब्धवान् ।

(फ) अनुमन्तितः मन्त्रसंस्कृतः । मेधाय यज्ञाय हितः मेध्यः यज्ञीयः :
मेध+यत् । यहा मेध वधे । मेध्यते वध्यते असाविति मेध्यः यज्ञे वध्यः
इत्यर्थः अश्वत्थुरङ्गः यज्ञीयतुरङ्ग इत्यर्थः । उपकल्पिता निर्दिष्टा नियोजिता
इत्यर्थः । अधिष्ठाता अधि अधिकत्वेन प्रधानत्वेन स्थाता स्थितिशीलः प्रधान-
पदारुढः । अधिनायकः सेनापतिरित्यर्थः । दत्तः दिव्यानां अस्त्राणां सम्भ-
दायः समूहो यस्मै स तथोक्तः तथा चत्वारि अङ्गानि येषां तैस्तथोक्तेः साधनैः
उपकरणैः इत्यश्वरथपादातरूपसैवैरित्यर्थः रक्षणसाधनैरन्वितः अनुगतः अनु-
ग्रहितः प्रेरितः । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्थास्यतुष्टवमिति, निवर्जनीपकर-
णानुव्रज्यासु च साधनमिति चामरः ।

(ब) अत्र अस्मिन्नन्तरे अवकाशे । उत्तरी वक्षस्ताडनेन सहितम् ।
राज्ञः अपराधस्तम् अन्तरेण विना, अन्तरेणैत्यव्ययं तदश्रीगेन च अन्तराऽन्तरेण
युक्तः इति द्वितीया । उद्भवत्वरूपेण शरीरं नास्ति अस्या इति अशरीरिणी न
जिह्वादिसंयोगादुच्चारिता अपितु स्वयमुदचरत् उदतिष्ठत् । देववाणी उद्गीत्यर्थः ।

(८) वृषलः शूद्रः । शौर्यं मत्तकावच्छेदे क्षेद्यः कर्त्तनीयः ।

(भ) कृपाणपाणिः खड्गहस्तः । कृपाणः खड्गे कुरिकाकर्त्तव्योरपि शोष-

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति, तदपि नाम रामभद्रः पुनरपि इदं (म) वनम् अल-
ङ्कुर्यात् ।

आत्रे । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

वास । एवमस्तु, कठोरौभूतोऽयं दिवसः (य) ।

तथाहि

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि-

र्घर्मस्रसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरौम् ।

ह्यायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकटकीटत्वचः

कूजत्क्षान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायदुमाः ॥८॥

ब्रूति मेदिनी । पुष्पकं पुष्पकनामकं प्रसिद्धं विमानं व्योमयानम् । विमानो-
ऽस्त्री व्योमयानमित्यमरः । विदिशः पूर्वदिक्षणादेरन्तर्वात्की दिशः । दिशी
मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः ।

(न) अपि अत्र सम्भावनायाम् । गङ्गासमुच्चयप्रपञ्चङ्गासम्भावनास्तपि इत्य-
मरः । द्वितीयमपि समुच्चयायंकम् ।

(य) प्रचण्डातपतापादतिदुःसह इत्यर्थः ।

(८) कण्डूलेति । कूले गोदावरौतीरे स्थिता इति शेषः तथा ह्याया-
यामपस्किरमाणाः कीटनिष्क्रोषणाथं तरुवल्कलेषु चक्षुघातं कुर्वन्त इत्यर्थः ये
विष्किराः पक्षिणः । खगे विहङ्ग इत्याद्यारभ्य नगौको वाजि विकिर वि विकिर
पतन्नव इत्यमरः । तैर्मुखैः करणैर्व्याकट्या आकषणेन वह्निष्कुताः कीटाः याभ्य-
सधीक्षास्त्री वल्कलानि येषां ते तथोक्ताः तथा कूजन्ति शब्दं कुर्वन्ति क्षान्तानि
आतपतापात् खेदमुपगतानि कपोतानां कुक्कुटानाञ्च कुलानि येषु ते तथोक्ताः
कुलायदुमाः विहङ्गावासभूततरवः । कुलायस्तु पुमान् स्थानसाधे स्यात् पक्षि-
वासके इति मेदिनी । कण्डूयुतानां द्विपगण्डपण्डानां करिकपीलभागानां,
हृत्पां मुखनासाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः हस्तिनः । दन्ती दन्तावली हस्ती हिर-
दीनेकपी ॥८॥ इत्यमरः । कषणेन घषणं यः उत्कम्पः कम्पनं तेन, सम्पा-
तिभिः समूहेन घतङ्गिः तथा घर्मेण आतपेन संघितानि, विष्टे धिताति, वन्धनानि नि

इति परिकल्प्य निष्क्रान्ते ।

विष्णुशक्तः (र) ।

ततः प्रविशति सदयोधनखड्गी रामभद्रः ।

रामः । रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्विजस्य

जीवातवे विस्तृज शूद्रमुनी कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्वह्मगर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥१०॥

[अथ कथञ्चित् प्रहृत्य (ल) ।] कृतं रामसदृशं कर्म (व),
अपि जीवेत् स ब्राह्मणशिशुः ? (श) ।

[प्रविश्य दिव्यपुरुषः ।] जयति जयति देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरयं, मम चैयमृद्धिः ।

वृत्तानि येषां तैस्तथोक्तेः स्वकुसुमैः चर्मैः स्यादातपे श्रीर्मेऽप्युष्ण स्नेहाश्वसीरपीति मेदिनी । गोदावरीं अर्चन्ति पूजयन्ति । अर्चन्तीति भ्वादिगणौघाचंघातीः प्रयोगः । वृत्तं श्राद्धं क्विक्वीडितम् ।

(र) वर्णितानां वर्णनीयानाञ्च कथानामंशतः सङ्क्षेपतश्च निर्देशो विष्णुशक्तः । स च अङ्गादौ प्रयोज्यः । तथाहि, वृत्तवर्तिष्यमाथानां कथाश्रानां निदर्शकः । सङ्क्षेपायं तु विष्णुश्च आदावङ्गस्य दर्शित इत्यादि साहित्यदर्पणे ।

(१०) जीवातवे पुनरुज्जीवनाय । जीवातुरस्त्रिधा भवत्ये जीविते जीवनौषधे इति मेदिनी । रामस्तेति, त्वं दुर्वह्मगर्भभारमन्यरायाः सीताया निवासनसमर्थस्य रामस्य गात्रम् असि भवसि, ते तव करुणा दया कुतः ? अतिकठिनस्य रामस्याङ्गलात्त्वयि करुणा न सम्भाव्यते एवेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) दयाद्रक्षिततया अतिकष्टमेत्यर्थः ।

(व) अहं यादृशः क्रूरस्तादृशं क्रूरं कर्म कृतवानित्यर्थः ।

(श) यदि न जीवति तदा वृथेदं हत्याकर्म इत्याशङ्कावचनमेतत् ।

(११) दत्तेति । यस्मात् कृतान्तादपि दत्तम् अभयं येन स तथोक्ते भयनिवारके इत्यर्थः मृतस्य शिशोः सञ्जीवनात् मम शीङ्गारात् त्वं यस्मादपि परि-

शम्बूक एष शिरसा चरणी नतस्ते,

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः
परिपाकः (घ) ।

यत्रानन्दाश्च, मोदाश्च, यत्र पुण्याश्च सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तेजसाः सन्तु ते ध्रुवाः ॥ १२ ॥

शम्बू । युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा, (स) किमत्र
तपसा । अथवा महदुपकृतं तपसा (ह) ।

वाणे क्षम इति भावः । कुतः यमादप्यभयप्रदत्वमिति तद्दर्शयति, त्वयि दृष्टं
धारयति दृष्टं विदधतीति तस्मिन् तथोक्ते सति अयं शिष्टब्राह्मणपुत्रः सञ्जीवितः
मम च इयम् नृदिः समुन्नतिः । एष एवं देवत्वप्राप्तिहेतुकत्वादुपकृत इत्यर्थः
शम्बूकोऽहं शिरसा ते तव चरणी नतः नमस्कृतवानित्यर्थः । नाहं ते उपकारी
प्रत्युत संहारकत्वादपकारक एव तत् कुतः अप्रियकारिणि एवं विनय इत्याह ।
सदिति । सत्सङ्गजानि साधुसंलग्नातानि निधनान्यपि सरणान्यपि तार-
यन्ति संहारकारणानि भयन्तीत्यर्थः । साधुकृतं सर्वमेव कर्म हिताय भवतीति
भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) परिपाकः फलम् ।

(१२) यत्र लोकेषु ज्ञानन्दाः ब्रह्मानन्दविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् न विभेति कुतश्चन । मोदाः प्रेमाणाः ब्रह्मणि प्रीतिविशेषा इत्यर्थः,
यत्र च पुण्याः पवित्राः न पापिववत् कलुषिता इत्यर्थः सम्पदः, विराजो ब्रह्मण
इमे ते वैराजा नाम ते तेजसाः तेजोमया नित्याखीकसम्पन्ना इत्यर्थः लोकाः
ब्रह्मलोक इति यावत् । ते तव सत्त्वस्वे ध्रुवाश्चिरपरिभोगयोग्याः सन्तु भवन्तु ।
एवमूर्तं ते तपसः फलमस्त्विति भावः । अनुष्टुप्वृत्तम् ।

(स) युष्मत्पादानां युष्माकमित्यर्थः यः प्रसादः अनुग्रहस्तस्मादुपायः
भाग्यो यस्य स तथोक्त एष महिमा । कथितपदप्राप्तिरूपमाहात्म्यं युष्मदनु-
ग्रहेणैव लभ्यं न तपसः फलमिति भावः ।

(ह) अथवा पञ्चानन्दे तपस एवैतत् फलं यत्तवाद्भागमनमिति तपसा
महोपकारः कृतः ।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरणी
 मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
 क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्
 कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ? ॥१३॥
 रामः । किं नाम दण्डकेयम् ? [सर्वतोऽवलोक्य ।] आं, (च)
 स्निग्धश्यामाः कचिदपरतो भीषणाभोगरुक्षाः,
 स्थाने स्थाने मुखरककुभो भ्रातृतैर्निर्भराणाम् ।

(१३) तदेव विवृणोति, अन्वेष्टव्य इति । भुवने स्वर्गमर्त्यपातालान्तरे
 त्रिजगति भूतानां प्राणिनां नाथः पतिः अतएव शरणे रक्षणे साधुस्मितापात्मक-
 लंकारात् परिब्राह्मण्यमाश्रयणीय इत्यर्थः । शरणं रक्षणे गृहे इति वैजयन्ती ।
 अतएव अन्वेष्टव्यः यतः साक्षात्करणायः मनुष्यरूपेण साक्षात्प्राप्यस्वमित्यर्थः
 वृषलकं यद्वाधमं, अनादरे कः । मासन्विष्यन् साक्षात्कुर्वन् योजनानां शतानि
 क्रान्त्वा अतिक्रम्य इह अस्मिन् प्रदेशे यत् प्राप्नोऽसि आगतोऽसि, स तपसा तपो-
 निमित्तक इत्यर्थः सम्प्रसादः भवदनुग्रहः अन्यथा चेत् तन्नो चेदित्यर्थः को युष्माक-
 मन्वेष्टव्यानामित्यर्थः अयोध्यायाः शतयोजनदूरवर्तिन्याः दण्डकाया वने दण्ड-
 कारणे पुनरुपगमः रावणादिवधानन्तरं पुनरागमनं क कुतः, न सन्धवेदेवेत्यर्थः ।
 अतस्तपस एवैतत् फलं यदन्वेष्टव्योऽपि भवान् मया इह प्राप्त इति भावः ।
 सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(च) अनुभूतस्यापि अतिसूतस्य द्रव्यस्य चिह्नदर्शनादिना यत् स्मरणं
 तत्प्रतिपादकमिदम् । आं प्रगृह्यन्मृती वाक्येऽपीत्यमरः ।

(१४) स्निग्धेति । कचिद् कुत्रचित् दिशि स्निग्धाः सधुराः नयनप्रीति-
 कारा इत्यर्थः यथा स्यात् तथा श्यामाः श्यामवर्णाः, अपरतः अन्यस्यां दिशि
 भीषणी यः आभीगः पूर्णता असीमविचार इत्यर्थः तेन रुक्षाः अस्निग्धाः नयन-
 क्लान्तिकरा इत्यर्थः, तथा स्थाने स्थाने निर्भराणां भ्रातृतैर्निर्भरशब्दे मुखराः
 अग्निवाः ककुभः दिशि वेषां ते तथोक्ताः, दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरि-
 तस्तथा इत्यमरः । तथा तीर्थानि भूमिजलादेः प्रभावाद्यद्गुलस्थानानि ।
 प्रभावादद्गुलान्तेः सखिलस्य च तेजसां परिपङ्कान्मनोनाश देशानां तीर्थता
 कृता । आशमाः सुनीनां निवासाः, गिरयः पर्वताः, सरितो नद्याः, अर्ता

एते तीर्थाश्चमगिरिसरिद्धर्तकान्तारमिश्राः

संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्भू । दण्डकैवेयमत्र किल निवसता देवेन,

चतुर्दश सहस्राणि रत्नसां भीमकर्मणाम् ।

तयश्च दूषणखरत्रिमूर्द्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धचेत्तेऽस्मिन् (क) जनस्थाने मादृशानामपि
भीरुजानपदानामकुतोभयः (ख) सञ्चारो जातः ।

रामः । न केवलं दण्डकेयं, जनस्थानमपि ।

शम्भू । वाढमेतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि उन्मत्त-
चण्डश्वापदकुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि
दीर्घारण्यानि (ग) दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते ।

खाताः । धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दधरा
गतास्ताः परिकीर्तिताः ॥ इति । वान्ताराः दुर्गमवल्गोनि, महारण्य दुर्गम-
पथे कान्ताराः पुत्रपुंसकमित्यमरः । तैर्मिया मिश्रिता युक्ता इति यावत् परि-
चिताः पूर्वदृष्टा भुवः स्थानानि येषां ते तथोक्ता एते सम्मुखस्था इत्यर्थः दण्ड-
कारण्यस्य भागाः अंशाः प्रदेशा इत्यर्थः संदृश्यन्ते विलोक्यन्ते मन्येति शेषः ।
मन्दाक्रान्तावत्तम् ।

(१५) दूषणय खरश्च त्रिमूर्द्हां च श्रेष्ठोक्तः त्रिशिरा इति नाम्ना प्रसिद्धः
ते तथोक्ताः । अनुष्टुप्वृत्तम् ।

(क) येन दूषणखरादिराजसनिधनेत्यर्थः । सिद्धानाम् अग्निमादि-
सिद्धसुनिविशेषाणां चैवं स्थानं तस्मिन् ।

(ख) नास्ति कुतोऽपि कारणात् भयं यस्मिन् सञ्चारो सः ।

(ग) वाढमिति स्त्रीकारमुच्चकमव्ययम् ओम् एवमित्यादिवत् । सर्वेषां
भूतानां प्राणिनां लोमानि हर्षयन्तीति लोमहर्षणानि भयङ्कराणीत्यर्थः, उन्म-
त्तानि अतएव चण्डानि उग्रतराणि यानि श्वापदानां हिंस्रपशूनां कुलानि जातयः
तैः सङ्कुला आकीर्णाः सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं इत्यमरः । गिरिगह्वरा येषां तानि
तथोक्तानि, जनस्थानं पर्यन्तः शेषसौसा येषां तानि तथोक्तानि, दीर्घारण्यानि
दण्डकारण्यानि इत्यर्थः ।

तथाहि

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोञ्चण्डसत्त्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभौरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाभसी यास्वयं
दृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

रामः । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वस्वरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[सर्वतोऽवलोक्य ।] सर्वथा प्रियारामा हि वैदेही आसीत्,
एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमतः परं भयानकं
स्यात् (घ) ।

(१६) क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे निष्कूजाः पट्यादीनामपि ध्वनिरहिताः
स्तिमिता निश्वासाः । एतेन सिद्ध्याग्रादिश्वापदसञ्चारी ध्वन्यते । क्वचिदपि
प्रोञ्चण्डा आनिघालाभाद्रौदतराः सत्त्वानां श्वापदानां स्वनाः शब्दा यामु तास्त-
थोक्ताः, क्वचिच्च स्वेच्छया सुप्तस्वप्ना गभीरा अपरिमया भोगाः शरीराणि येषां
ते तथोक्ता ये भुजगा अजगराः, भोगः सुखे घने चाङ्घ्रिः शरीरफणयोरपीति
विश्वः । तेषां यासैर्विषमयैरित्यर्थः प्रदीप्ताः प्रज्वलिता अग्नयो यामु तास्तथोक्ताः,
तथा प्रदराणां भूविदाराणां विदीर्णभूखण्डानामित्यर्थः उदरेषु मध्येषु गर्तमध्येषु
इत्यर्थः विलसत् स्वलम्बो जलं यामु ताः, प्रदरो रोगभेदे स्यात् विदारो अर-
भङ्गयोरिति मेदिनी । तथोक्ताः सीमानो भागा इत्यर्थः विद्यन्ते इति शेषः ।
एतेन भुवः प्रचण्डातपतापशुक्लं व्यज्यते । यामु सीमसु इत्यर्थः दृष्यद्भिः पिपा-
सातैः प्रतिसूर्यकैः कृकलासैरजगराणाम् आतपक्षान्ता निद्रितानां पूर्वोक्तानां
वृत्तसर्पाणामित्यर्थः स्वेदद्रवः घर्मेवारि, स्वेदसु स्वेदने घर्मे इति मेदिनी ।
पीयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) आ विशेषेण रस्यते अस्मिन् इत्याराम उपवनं (आ + रम + घञ्)
प्रियः आरामो यस्याः सा तथोक्ता वनदर्शनीतुमुक्ता इत्यर्थः । आरामः स्वादु-
पवनं कृत्स्नं वनमेव यदित्यमरः । अत्र स्वल्पया वनमावृत्तं बोद्धव्यम् । कान्ता-
राणि महारण्यानि, कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवत्सौति मेदिनी ।

साक्षम् ।

त्वया सह निवस्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमते सीता स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्ये दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शब्दः । तदलमभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूर-
कण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पथ्यन्तैः अविरलनिविष्ट-
नीलबहलच्छायतरुणतरुण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविध-
वृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमा-
रण्यकानि (ङ) ।

एतानि तानि सौतया सह नया च ग्रीवा दृष्टानि इत्यर्थः किं वस्तु अतः परम्
एभ्यः अधिकं भयानकं स्याद्वेत् । सीतां विना अथ सकलमेव तत् दुःखा-
स्पदमिति भावः ।

(१८) लवेति । अहं त्वया सह मधुगन्धिषु कुसुममधुसुरभिषु वनेषु
निवसामि, न मे राज्यादिसुखेषु प्रयोजनमिति भावः इति उक्तमित्यर्थः हा
श्रीकावेगसूचकध्वनिः सीता रमते आनन्दं प्रकाशितवती । तस्याः स स्नेहः
मयि ग्रीतिस्त्रादृशः आसौदिति शेषः । मदेकसुखा सीता आसौदिति भावः ।

(१९) अकिञ्चिदिति । न किञ्चित् सुखकारं कुर्वाणोऽपि प्रियजनः
केवलं सौख्यैः दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादिमात्रजनितैः सुखप्रवाहैरिति भावः ।
अकारणेनैव सुखजनकत्वेनेत्यर्थः दुःखानि शरीरत्वादपरिहाय्यान् संसारसन्ता-
पानित्यर्थः अपोहति निवारयति । तत् तस्मात् यो जनः यस्य प्रियः स हि
तस्य किमपि अहं तमनिर्वचनीयमित्यर्थः द्रव्यं वस्तु ।

(ङ) अथ रामस्य उत्कण्ठं लक्षयित्वा सा च वनस्य कठोरताजनितेति
बुद्ध्या पुनस्तदुपशमार्थं कठोरतां परित्यज्य खिण्णत्वं वर्णयति तदित्यादिभिर्वर्त्य-
माणवचनैः । तदिति । तत् तस्मात् एभिः दुःखमासाद्यते एभिरिति दुरा-
सदेदुःखोत्पादकैर्जीवानामातपक्तात्यादिसूचकैर्वनविवरणैरित्यर्थः अलं तिष्ठवी-
जनम् । अथ पुनर्वाक्यारम्भे पश्यतु महाभाग एतानि प्रशान्तगम्भीराणि
मध्यमारण्यानि । प्रशान्तत्वं गम्भीरत्वञ्च ख्यापयति । मदिति । मदनं

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवीरसु-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनि कुञ्ज-

खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च । दधति कुहरभाजामत्र भल्लुकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्थानमम्बूकृतानि ।

✓ शिशिरकटुकषायः स्थायते शल्लकीनाम्

वृभदलितविकीर्णग्रन्थिनिश्चन्दगन्धः ॥ २१ ॥

इमेण कला मधुरं केकारवं कुर्वन्तः ये भयूरालेषां प्रपुल्लानामित्यर्थः ये कण्टा-
सदृशं कोमला मुन्दरौ क्वभिः कान्तियेषां तैस्तथोक्तैः पश्यन्तैः परिसरैः अवकीर्णानि
न्यातानि, तथा अविरलं साष्टं शिविष्ं यथा तथा निविष्टा स्थिता अतएव
नीलेन वहन्ता गाढश्यामा प्रगाढा इत्यर्थः छाया येषां ते तथोक्तास्तस्याः नवी-
नाश्च समधिववीर्यादिवत्त्वान्नोदरा इत्यर्थः ये तरुप्रस्था मधूरदृश्येष्टावैर्माण-
तानि भूषितानि, तथा असम्भ्रान्तानि अद्यादिरङ्गितत्वात् खल्वन्धराणि विवि-
धानां मृगाणां पशूनां यूथानि येषु तानि तथोक्तानि ।

(२०) इह अस्मिन् प्रदेशे जम्बूनारण्यभागे इत्यर्थः सकटैः सप्तैः अकुलैः
पक्षिभिः आक्रान्तानाम् अधिष्ठितानां वानोरवीरूपां वेतलखलानां प्रसवैः पुण्यैः
सुरभीणि सुगन्धीनि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि निर्मलानि तीक्ष्णानि कलानि
यासां तास्तथोक्ताः, तथा फलभराणां फलसमूहानां परिणामाद्धेतोः श्यामाः
श्यामवर्णाः ये जम्बूनि कुञ्जास्तेभ्यः खल्वनेन पतनेन मुखराणि शब्दायमानानि
सूरीणि स्रोतांसि वहवः श्रवाणां यासां तास्तथोक्ताः, निर्भरिण्यो नद्यो वहन्ति
गच्छन्ति । अत्र फलानां परिणामः कुञ्जानां श्यामत्वे फलानां पतने च हेतुः ।
साक्षिनीद्वयम् ।

(२१) दधति । अत्र अस्मिन्नरण्यप्रदेशे कुहरभाजां गह्वरस्थितानां
भल्लुकयूनां तरुणभल्लुकानाम्, अनुरसितेन प्रतिध्वनितेन गुरुणि हिगुणितानि इत्यर्थः
अम्बूकृतानि सनिष्ठोवध्वनयः, भल्लुका हि शीथ्यादिवत्त्वात् सनिष्ठोदगसहितं ध्वनिं
कुर्वन्ति । अम्बूकृतं सनिष्ठोवमित्यमरः । स्थानं वृद्धं दधति । अपरभल्लूक-
शब्दशङ्कया क्लृप्तात् अविरतं युत्कारसहितं ध्वनिं कुर्वन्तीति भावः । तथा
शल्लकीनां वृक्षविशेषाणां शिशिरः शीतलः कटुस्रोतः कषायः सुरभिश्च, कटुतिक्-

रामः । [सवाष्पस्तम्भम् ।] भद्रः शिवास्ते पत्न्यान्,
देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः (च) ।

शम्भू । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य
शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । [इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूमि चिरमेव पुरा वसन्तः ।
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

अपिच । एते त एव गिरयो विरुचन्मयूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

कथायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिता इति स्रवायुधः । तथा इमैर्हस्तिभिर्मदस्वावि-
भिरित्यर्थः । दन्तीत्याद्यारभ्य इभः सत्त्वरमः पद्मीत्यमरः । दक्षिता अर्दिता
विक्रीर्णा परितो विबिन्नाश्च या शम्भूयः पर्वणीत्यर्थः तासां जिघ्र्यन्त्य निस्वस्य
रसखेल्यर्थः गन्धः स्वाद्यते वर्जते मदगन्धैर्मिश्रितः सन् द्विगुणीभूय परितः प्रसर-
तीति भावः । एतदपि रामस्य मनःप्रसादनार्थं वर्णितम् । मालिनौवृत्तम् ।

(च) रामस्य तु सीताविरहशोकावेगः एभिरपि शम्भूकवचनैर्न सप-
श्चितः, अपितु एकाग्रतया वर्जित एवेति स कथञ्चिदाप्य' सन्धयित्वा शम्भू
विष्टजति शिवा इति । ते तव पत्न्यान् शिवाः सुखजनकाः सन्त्विति शेषः,
पुण्येभ्यः पवित्रेभ्यो लोकेभ्यः स्वर्गलोकेभ्यः इत्यर्थः आगतमिति शेषः, देवयानं रथं
प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि आरौह्येत्यर्थः ।

(२२) एतदिति । तदेव प्रियया सह पूर्वं सुखेनाभ्युषितम् अद्य पुन-
र्दुःखकरमित्यर्थः एतद्वनम् अद्य पुनर्दृष्टम् । यस्मिन् वने इत्यर्थः पुरा पूर्वं चिर-
मेव बहुकालं व्याप्येत्यर्थः वयं सीता लक्षणः अद्वैत्यार्थः वसन्तः कृतनिवासा
अतएव स्वधर्मे रता गृहिणश्च गृहस्थाश्च आरण्यका वानप्रस्थाश्च सन्तः सांसारि-
केषु एकदेव मनुष्यजन्मलभ्येषु सर्वेषु सुखेषु इत्यर्थः रसज्ञा अमून् आखादज्ञा
आसन् । अत्राध्याकं सुखभोगानां परा काष्ठा जाता इति भावः । शृङ्गारादौ
जले वीर्ये सुवर्णे विषयक्रयोः । आखादे च रसं प्राप्नुविति शब्दार्थवः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ।

ग्रामञ्जुवञ्जुलतानि च तान्यभूनि
 नीरन्मनीलनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥
 मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।
 गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥
 अस्थैवासीन्नहति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
 स्तस्याधस्तादयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।
 गोदावस्थाः पयसि विनतश्यामलानोकहन्त्री-
 रन्तःकूजन् सुखरशकुनी यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

(२३) एत इति । ते एव पूर्वपरिचिता इत्यर्थः एते गिरयः पर्वताः ।
 लान्तेव पूर्वदृष्टानौत्यर्थः सत्ताः प्रफुल्ला हरिणा येषु तानि तथोक्तानि वनस्थलानि ।
 तानि च खसणादिनीपमुक्तानौत्यर्थः अभूनि तन्मुखवर्तीनि आ सस्यक् मञ्जवी
 मनोहरा वञ्जुलता अशोकवृक्षा येषु तानि तथोक्तानि, वञ्जुलीऽशोके इत्यमरः ।
 नीरन्म नीरवकाशा निविडा इति यावत् नीला नीलवर्णा निचुला वानोरा
 जलवेतस इति यावत् येषु तानि तथोक्तानि । वानोरी कविभेदे स्थानिचुलः
 स्थलवेतस इति शब्दार्थवः । सरित्तटानि दृश्यन्ते इति शेषः । वसन्ततिलकं
 उक्तम् ।

(२४) आरादपि समीपादपि । आरादित्यव्ययम् । आरादूरसमीपयो-
 रिति विश्वः । अनुष्टुप् उक्तम् ।

(२५) अस्थैव गिरिः प्रस्रवणस्येत्यर्थः नहति विशाली शिखरे शङ्के, शिख-
 रीऽस्थी द्रुमायेऽद्रिशङ्के पुष्पककक्षयोरिति मेदिनी । गृध्राणां दाक्षिणात्यानां
 शकुनि इति भाषा । राजा गृध्रराजः तस्य, राजाङ्गः सखिभ्यष्टजिति टच्-
 प्रत्ययः । गरुडात्मजस्य पिङ्गसखस्यास्मात्पूजितस्य जटायुष इत्यर्थः वास आसी-
 दिति शेषः । तस्य तद्वासस्याधस्तान्निन्नप्रदेशे वयमपि तेषु पूर्वाच्युषितेषु पर्णोद-
 जेषु पत्रनिर्मितकुटीरिषु रताः स्थिताः । यत्र यस्मिन् प्रदेशे गोदावस्थाः पयसि
 विनतानां फलभरावनतानां श्यामलानामनोकहानां वृक्षाणां श्रीः श्रीभा यस्मिन्
 स तथोक्तः, तथा सुखराः शब्दायमानाः शकुनाः पक्षिणः, शकुन्तिपक्षिशकुनि-
 शकुन्तशकुनविजा इत्यमरः । येषु स तथोक्तः अतएव अन्तर्मध्ये कूजन् प्रति-
 ध्वनित इत्यर्थः रम्यः सुदृश्यसुश्राव्यसुख्यत्वादिना मनोहर इत्यर्थः वनान्तो वनम्,
 अन्तः स्वरूपे नाग्रे ना स्त्री शेषे अतिके त्रिषु इति मेदिनी । दृश्यते इति शेषः ।
 शब्दास्मान्तादयम् ।

आ, तद्वैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन विवि-
धविश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः (छ) प्रदेशाः, प्रियायाः प्रिय-
सखी च वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति, तत् किमिद-
मापतितमद्य रामस्य (ज) । सम्प्रति हि

चिरोद्दे गारभौ प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित् संवेगान्निहित इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रुढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्घनीभूतः शोको विकलयति संमूर्च्छयति च ॥२६॥

तथापि तान् पूर्वसहृदो भूमिभागान् पश्यामि । [निरुध्य ।]

अहो अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः (भ) । तथाहि

(छ) आ इत्यभिज्ञाने । विविधानां नानाप्रकाराणां विश्रम्भाणां विश्राम-
जनितानां अतिप्रसङ्गानां लज्जासङ्कीर्णादिवर्जितविलक्षणप्रेमात्मापविष्टारादीनां
साक्षिणः द्रष्टारः आधारभूता इत्यर्थः ।

(ज) का विपदुपस्थितेयमित्यर्थः ।

(२६) चिरोद्देगिति । चिरादुद्देगं हृदयदाहमारभत इति चिरोद्देगा-
रभौ सर्पकुक्षु राट्तिविषयस्यैव कालान्तरपरिणामीत्यर्थः । तीव्रः अत्युग्रः विषरसः
विषद्रवः, रसो गन्धे रसः स्वादे तिकादौ विषरागयोः । शङ्कारादौ द्रवे वीर्ये
देहधालुपारदे इति विश्वः । प्रसृत इव सर्वावयवेषु व्याप्त इव । शल्यस्य
अस्त्रविशेषस्य शकलः खण्डः, शकलं त्वचि खण्डे स्याद्भागवत्सुनि वल्कल इति
मेदिनी । कुतश्चित् स्थानादागच्छति यावत् । संवेगादतिवेगान्निहित इव अन्तः
प्रविष्ट इव । हृदे मर्मं जीवनस्थानं तच्चिन् रुढो जातः ग्रन्थिः स्फोटवन्तः
पुनः संहित इत्यर्थः व्रणः पुनः स्फुटित इव यस्य स तथोक्तः व्रणः स्फोटकः
स्फुटित इव विदीर्ण इव । यद्वा हृन्मर्मणि रुढग्रन्थिः कातग्रन्थिः कदाचि-
द्दारणानन्तरम् । एवं पुनर्घनीभूतः पूर्वपेक्षया पुनः सान्द्रौभूतः सम्प्रहृ-
द्व्यर्थः शोकोः प्रियाविरहजं दुःखं मां विकलयति व्याकुलीकरोति संमूर्च्छयति
च संमोहयति विवशं करोतीत्यर्थः । सम्प्रतीत्यस्य सर्वैरेव वाक्यैः सङ्गान्वयः ।
शिशुरिणौवत्तम् ।

(भ) पूर्वपरिचितानित्यर्थः । अवस्थान्तरित्व इत्यर्थः । भूमिसंस्थानं
भूमिभाग इत्यर्थः । पुरा यादृशं भूमिसंस्थानं दृष्टं अधुना न तथा अवस्थित-
मित्यर्थः ।

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
 विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
 बहोदृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
 निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥२७॥
 हन्त परिहरन्तमपि (ज) मामितः पञ्चवटीस्त्रेहो बला-
 दपकर्षतीव । [सकरुणम् ।]

यस्यां ते दिवसास्तथा सह मया नीता यथा स्त्रे गृहे
 यत्सम्बन्धिकाभिरिव सततं दीर्घाभिरास्थीयते ।
 एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामस्य रामः कथं
 पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥२८॥

(२७) पुरा यत्र सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहः असीदिति शेषः, अधुना
 तत्र पुलिनं सैकततटमस्तीति शेषः । क्षितिरुहां वृक्षाणां घनविरलभावा विप-
 र्यासं वैपरीत्यं यातः । घनतास्थाने विरलत्वं विरलतास्थाने घनत्वं सञ्जात-
 मित्यर्थः । बहोः कालात् परमित्यर्थः दृष्टमिदं वनम् अपरमिव अन्यद् वनमिव
 मन्ये अनुभवामि । कथं नेदसपरं कथं वा पूर्वदृष्टमिदमिति निर्णय इत्याह
 निवेश इति । शैलानाम् अनतिपरिवर्त्तनत्वात् पूर्वावस्थानामित्यर्थः निवेशः
 संस्थानं कर्तुं इदं तद् वनमिति बुद्धिं द्रढयति दृढीकरोति । अतथा ज्ञानानुप-
 पत्तिरिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ज) परिहरति त्यजतीति ; परिहरन्तं त्यजन्तम् । इमां पञ्चवटीं परि-
 त्यज्य गच्छन्तमपीत्यर्थः ।

(२८) यस्यामिति । यस्यां पञ्चवट्यामित्यर्थः स्त्रे गृहे यथा स्त्रीयगृहे
 इव, यद् वा यथा तथैवैवं सास्ये इत्यमरः । ते दिवसाः तथाविधसुखदिनानी-
 त्यर्थः तथा मत्प्रियया सह मया नीता यापिताः, दीर्घाभिः प्रशंसा बाहुल्यादि-
 स्मारिताभिर्यत्सम्बन्धिकाभिर्यत्पञ्चवटीकथाभिर्यां पञ्चवटी तथा मया च इति
 शेषः आस्थीयते आद्रियते । सम्प्रति नाशिता नाशार्थं विस्तृष्टेत्यर्थः प्रियतमा
 प्राणेश्वीऽपि प्रियतरा भार्या येन स तथोक्तः अतएव अद्य एकः प्रियाविरहित
 इत्यर्थः पापः पापात्मा रामः तां चिरसङ्गचरीभूतामित्यर्थः पञ्चवटीं कथं वा
 विलोकयतु कथं वा असम्भाव्य असमाहत्य गच्छतु प्रियायाः सम्बन्धवत्तात्तदा-
 दत्तत्वाच्च प्रिया पञ्चवटी, अतः सा सुखकारी, किन्तु यत्सम्बन्धवत्त्वात् पञ्चवटी

[प्रविश्य । शम्भूकः ।] जयति देवः । देव ! भगवानगस्त्यो
मत्तः श्रुतभवत्सन्निधानः (८) त्वामाह, परिकल्पितविमानाव-
तरणमङ्गला (९) प्रतीक्षते वत्सला लोपासुद्रा, सर्वे च महर्ष-
यस्तदेहि सन्भावयास्मान्, (१०) अथ प्रजविना (११) पुष्पकेण
स्वदेशमुपसङ्गम्याश्वमेधाय सज्जो भविष्यसीति ।

रामः । यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्भू । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् ।

रामः । भगवति पञ्चवटि ! गुरुजनानुरोधान् क्षम्य
तामतिक्रमो (१२) रामस्य ।

शम्भू । देव ! पश्य पश्य ।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवत्कीचक-

स्तम्बाङ्गस्वरभूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं मिरिः ।

प्रिया सा मृता, अतः सा दुःखकरीत्येकैव पञ्चवटी तद्दर्शनेन सीतास्मरणकारण-
तया दुःखाय च सुखाय च भवतीति अन्नावस्थानमितीगमनं वै तदुभयमपि
अशक्यं रामस्येति भावः । आदृष्टविक्रीडितं वृत्तम् ।

(८) मत्तः मन्दबुद्ध्यादित्यर्थः श्रुतं भवतः सन्निधानं तव अवागमनमित्यर्थः
येन स तथोक्तः ।

(९) परिकल्पितानि गृहीतानि विमानादवतरणकाञ्चीषितमङ्गलानि
मङ्गलद्रव्याणि मङ्गलजनकद्रव्यान्ततादिवस्तूनि यथा सा तथोक्ता ।

(१०) आगमनेन सम्मानयेत्यर्थः ।

(११) प्रकृतो जवी विद्यते यस्य तेन महाविगवतेत्यर्थः ।

(१२) अतिक्रमः विनयातिक्रमः ।

(२६) कूजत्कूजानां शब्दायमानानां कुञ्जकुटीरकौशिकघटानां कुञ्जस्थित-
पेचककुञ्जानां कौशिकी नकुले व्याख्याते गुग्गुलुशक्योः । कोषजीलूकयोश्चैव
विश्वामित्रमुनावपेति मेदिनी । ये धुत्कारा धृष्ट इत्याकारका रवास्तदन्तसदि-
शिष्टा ये कीचकस्तम्बाः वंशविशेषगुच्छाः (स्तम्बः—भाङ्ग इति भाषा) । कीचकी
देलमिदं वाताहतसखनवंशयोरीति मेदिनी । तेषाम् आङ्गस्वरेण वादितशब्देन,
ते हि कीचकवंशाः सूर्ये खनन्त्यनिजीज्ञता इति छिद्रान्तर्गतधुत्कारशब्दादुल्लिख-

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-
रुद्देक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९ ॥

अपिच

एते ते कुहरेषु गङ्गदनदङ्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षीणभृतो दक्षिणाः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलाकोलाहलै-

कृतालास इमे गभीरपथसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥ ३० ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पञ्चवटीप्रवेशो नाम

द्वितीयोऽङ्कः ।

क्षीणकश्चन्दनेत्यर्थः । आङ्गस्वरसु दपे स्याद्वर्षे तूयस्वनेऽपि च । आयोजने न
संरम्भ आरम्भे घनगर्जते ॥ इति कीषः । सूकाः त्रासान्निःशब्दानि मौकुलि-
कुलानि वायसमूहा यस्मिन् स तथोक्तोऽयं क्रीडावती नाम गिरिः विद्यते इति
शेषः । एकदृग् बलिभुग् धाङ्को मौकुलिर्वायसोऽन्यमृदिति मेदिनी । एतस्मिन्
गिरी प्रचलतामितस्ततो धावतां प्रचलाकिनां नगूराणां प्रचलाकिसितापाङ्ग-
शिखाबलगतव्रता इति त्रिकाण्डशेषः । कूजितैः शब्दैः उद्देजिता उद्देगं प्राप्तिताः
व्याकुला इति यावत् कुम्भीनसाः सर्पविशेषाः कुम्भीनसः क्रूरसर्पे स्त्रियां खण-
जातरौति मेदिनी । पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु उद्देक्षन्ति पलायनार्थं अचलाः
सन्तः ऊर्ध्वं गच्छन्तीत्यर्थः । उत्पूर्वकम्भादिगणीयवैल्लघानोः प्रयोगः । रोहि-
ण्यतरुष्विति पाठे रोहिण्यतरुषु वटवृक्षेषु । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(३०) एत इति । कुहरेषु गङ्गरेषु गङ्गदं यथा तथा नदतीति तत्तथोक्तम्
अव्यक्तं अव्यक्तशब्दवदित्यर्थः गोदावत्या वारि जलं येषु ते तथोक्ताः गोदावरी-
जलकल्लोलितकुहराः, मेघैः आलम्बिता आयिता मौलयः शिरांसि येषां ते तथोक्ता
अतएव नीलानि शिखराणि श्लामशङ्काणि येषां ते तथोक्ताः एतेन तेषां मङ्ग-
दौव्रथं सौन्दर्यं सूचितं, ते एते पूर्वानुभूता दक्षिणा दक्षिणदिग्दर्शनं क्षीण-
भृतः पर्वताः सन्ति । तथा अन्योन्यप्रतिघातेन परस्परघातप्रतिघातेन सङ्कुलं
संसंक्षोभं यथा तथा चञ्चन्ती गच्छन्ती ये कल्लोलासरङ्गास्तेषां कोलाहलैः कलकल-
शब्दैः उचला उल्लाटाः, उचाल उत्कटे श्रेष्ठे विकराले झवङ्गमे इति मेदिनी ।
गभीरमगार्धं पथो येषां ते तथोक्ताः पुण्याः पवित्राः सरित्सङ्गमाः नदीसन्नि-
पाताः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति नदीदृश्यं तमसा मुरला च ।

तमसा । सखि मुरले ! किमसि सम्भ्रान्तेव ?

मुरला । भगवति तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
यत्रा लोपामुद्रया सरिद्धरां गोदावरौमभिधातुं, जानास्येव
यथा बधूत्यागात् प्रभृति,

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

मुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ४१ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकटपातजन्मना (क) प्रकर्षगतेन

(१) अनिर्भिन्न इति । गभीरत्वात् गाम्भीर्यात् गाम्भीर्यातिशयवशादित्यर्थः
अन्तर अन्तःकरणे गूढा गुप्ता घना अतिशयिता व्यथा पीडा यस्य स किन्तु अति-
भिन्नः मनसो निर्भेदं न गतः अप्रकाशित इत्यर्थः रामस्य करुणो रसः सीता-
वियोगजन्यशोकसम्भार इत्यर्थः, पक्षे गभीरत्वात् अतिनिम्नतलस्थितत्वात् अन्त-
र्मध्ये गूढा गुप्ता घना अतिशयिता व्यथा निर्भेदं वह्निर्गमनार्थमभिधातुं यस्य
स तथोक्तः अनिर्भिन्नः पान्नान्निर्भेदं न गतः अप्रकाशित इत्यर्थः, अतएव पुटे
अन्तर्निर्गूढदृष्टपाकपात्रे पाकः अग्निज्वालाया पचनं यस्य स तथोक्तः सन्
प्रतिभासते प्रतिभातीति तथोक्तः पुटे पचमान इत्यर्थः रसः पारदः इव जातः
अन्तरे दृश्यमानस्य पारदस्य सन्ताप इव रामस्य मनसः सन्तापातिशय इति
भावः । अत्र रसशब्दस्य श्लिष्टत्वात् शेषनामालङ्कारः । रसस्य करुणविप्र-
लम्भाख्यः प्रङ्गारः अङ्गित्वेन वर्तते, विप्रलम्भा रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुक
साहित्यदर्पणात् ।

(क) तथाविधस्तादृश इष्टजने प्रियजने यः कष्टस्य अनिष्टस्य पातः पतनं
संघटनमिति यावत् तत्रात्र जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन सीतानिर्वासनसम्भवेनेत्यर्थः ।

दीर्घशोकसन्तानेन (ख) सम्प्रति अतितरां परिक्षीणी राम-
भद्रः, तमवलोक्य कम्पितमिव (ग) मे हृदयम्, अधुना च
प्रतिनिवर्त्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसह-
निवासविसम्भ्रसाक्षिणः (घ) प्रदेशा द्रष्टव्याः, तेषु च निसर्ग-
धीरस्यापि एवंविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोक-
क्षोभसंवेगात् (ङ) पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्क-
नीयानि (च) रामभद्रस्य, तद्गवति गोदावरि ! तत्र त्वया
सावधानया भवितव्यम् ।

वीचीवातेः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वेरं स्वेरं प्रेषितैस्तपयेति ॥ २ ॥

(ख) दीर्घेण बहुकालव्यापिना शोकसन्तानेन निरवच्छिन्नशोकपरम्पर-
वेत्यर्थः ।

(ग) रामस्यानिष्टाशङ्कयेति भावः ।

(घ) बध्ना सौतया साङ्गे सङ्गनिवासे एकतावस्थाने यो विसम्भ्रः स्वच्छन्द-
चेष्टितं तस्य साक्षिणी द्रष्टारः, निर्जनत्वात् सौतारामयोः परस्परमसङ्कुचित-
चेष्टितानि यत्र असुवन्नित्यर्थः ।

(ङ) अतिगम्भीरः प्रगाढः आभोगः प्रसरो यस्य तादृशो यः शोकक्षोभः यः
क्षोभः समेषि आघातस्तस्य संवेगात् प्रावल्यात् ।

(च) प्रमादस्थानानि, प्रमादः अनवधानता कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्धिराहित्यं
महदनिष्टमिति यावत्तस्य स्थानानि उत्पत्तिस्थानानि कारणानीति यावत् ।
शङ्कनीयानि सम्भावनीयानि । रामस्य महान्ति अनिष्टानि सम्भाव्यन्तीत्यनु-
मन्यामहे इति भावः ।

(२) वीचीति । शीकराणामस्तृकणानां क्षोदेन चूर्णसम्पत्केण शीतैः
शीतलैः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् कमलकेशरसौरभान् आकर्षद्भिः आकृष्य बद्द्भिः स्वेरं
स्वेरं मन्दं मन्दं यथा स्यात् तथा प्रेषितैः प्रेरितैः तव वीचीवातेस्तारङ्गवायुभिः
रामभद्रस्य जीवं जीवनं मोहे मोहे प्रतिसुधावस्थायां तर्पय पोषय । विधौ
ीट् । इतीति सुरलासुखेन अगस्त्यपत्न्या वाक्यसमाप्तिरुचकमव्ययम् । वृत्तं
ाजिनी ।

तम । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य, सञ्जीवनोपायस्तु
मौलिक एव रामभद्रस्याय सन्निहितः (छ) ।

सुर । कथमिव ?

तम । श्रूयताम् । पुरा किल वाङ्मयीकितपोवनोप-
कण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे, सीतादेवौ प्राप्तप्रसववेदना
आत्मानम् अतिदुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र
दारकद्वयं प्रसूता, भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यां अभ्युपपन्ना
रसातलञ्च नीता, स्तन्यत्यागात् परेण च तद्दारकद्वयं तस्याः,
प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवौ स्वयमर्पितवती (ज) ।

सुर । सविस्मयम् ।

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

तम । इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजन-
स्थानागमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी,

(छ) दाक्षिण्यम् आनुकूल्यम् । मौलिकः मूलोद्भूतः रामस्यैतादृशशोक-
कोहादिकस्य अत्र मूलं कारणं तदैव अथ शोकमोहादिरपनीदनकारणं रामस्य
निष्कटवर्त्तित्वर्थः । सीता अथ रामस्य अतिनिकटे वर्त्तते इति भावः ।

(ज) उपकण्ठात् समीपात् । प्रसूता प्रसूतवती, वर्त्तमाना । अभ्युप-
पन्ना अनुग्रहीता । तस्याः सीतायाः । प्राचेतसस्य वाङ्मयीकः । परस्वस्ती-
त्यादिकसम्पदानाभावात् षष्ठीनिर्देशः न चतुर्थी ।

(३) ईदृशानामिति । ईदृशानां रामसदृशपरमाद्भुतचरितानामित्यर्थः
विपाकोऽपि दशाविध्योऽपि परमाद्भुतः अपाकरण इत्यर्थः । यत्र विपाके
एवंविधः पृथ्वीभागीरथीवाङ्मयीकिसदृशो जनः उपकरणीभावम् उपकारित्वम्
आयाचि प्राप्नोति उपकरणार्थं सहायो भवतीत्यर्थः ।

यदेव भगवत्या लोपासुदया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य
सीतासमेता, केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन (क) गोदावरीं
विलोकयितुमागता ।

सुर । सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खलु-
तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य नियताचित्तविचेपाः,
अव्ययस्य पुनरस्य (ज) शोकमाचङ्छितौघस्य पञ्चवटीप्रवेशो
महाननर्थ इति, तत् कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र
आश्वासनीयः स्यात् ।

तम । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या, यद्देवयजन-
सम्भवे सीते, अद्य खलु आयुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशजन्म-
संवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्निरभिबध्यते, (ट) तदात्मनः पुरा-
णश्वशुरम् एतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवि-
तारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न
च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनौमस्मत्प्रभावाद्नदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति,
किं पुनर्मर्त्या इति, अहञ्च आज्ञापिता, तमसे ! त्वयि प्रकृष्ट-
प्रेमैव बधूर्वत्सा जानकीति, अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति,
(ठ) साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

(क) गृहाचारव्यपदेशेन गृहकर्मच्छलेन ।

(ज) आभ्युदयिकैरुन्नतिसाधकैः बहुभिः प्रजाहितकारव्यापारैरित्यर्थः ।
चित्तस्य विचेपाः विविधदिक्षु चेपाः बहुधा नियोगाः प्रजाकार्येषु एव व्यापृतत्व-
मित्यर्थः । नियताः नियन्त्रिताः अवश्यम्भाविनः अतः शीघ्रं न अवकाश इति
भावः । अव्ययस्य पुनः, सम्प्रति अविच्छिन्नचित्तस्थित्यर्थः ।

(ट) संख्यायैः वयःकालनिरूपणार्थः सङ्ख्यायैश्च हस्ते धारणीये सूत्रे यन्मि-
यन्मिन् स संख्यामङ्गलग्न्यः वयःसंख्यायैश्च यन्मिन्नावसर इत्यर्थः अद्य प्राप्तः ।

(ठ) पुराणश्वशुरं पुरा भवं श्वशुरकुलानां प्राप्तवं श्वशुरं श्वशुराणाम् आदि-

सुर । अहमप्यसुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपासुद्रायै निवे-
दयामि, रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि ।

तमः । तदियं गोदावरीकृदामिष्कस्य ।

परिपाण्डुदुर्वलकपोलसुन्दरं
दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

सुर । इयं हि सा ।

किसलयमिव सुगन्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

पुरुषमित्यर्थः । मानवस्य मनोरुद्रभूतस्य । द्रव्यन्ति द्रष्टुं शक्यन्ति । प्रत्य-
न्तरोभव सङ्घचारिणीभव ।

(४) परिपाण्डुत्यादि । परिपाण्डु दुर्भरप्रियपरित्यागशोकाभिमवात्
पाण्डुवर्णो दुर्वलौ च क्षीणौ च कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्तं तथापि सुन्दरं
मनोहरं तथा विलोला संस्काराभावात् शयलम्बिनी कवरी केशपाशः यस्मिन्
तत् तथोक्तम् आननं सुखं दधती धारयन्ती जानकी जनकनन्दिनी सीता करु-
णस्य शोकस्य मूर्तिः आकृतिरिव मूर्तिमान् शोक इवेत्यर्थः अथवा शरीरिणी
मूर्तिमती विरहव्यथेव वनमेति आगच्छति । इत्तं मञ्जुसावित्री ।

(५) शरदिजः शरत्कालभवः घर्मः आतपः, घर्मः स्नादातपे शीघ्रोऽप्युष्ण-
स्वेदाश्रसोरपीति मेदिनी । केतक्याः केतकवृक्षस्य गर्भपत्रं कुसुममध्यगतदल-
मिव, हृदयं कुसुममिव तत् शोषयतीति तथोक्तः दारुणः दुःसह इत्यर्थः दीर्घ-
शोकः दीर्घकालव्यापी शोकः प्रियविरहजः सत्तापः सुगन्धं मनोहरं बन्धनात्
कृत्वा विप्रलूनं विच्छिन्नं किसलयं नवपल्लवमिव अस्याः सीतायाः परिपाण्डु-
पाण्डुवर्णं चामं केशं शरीरं, ग्लपयति ग्लानिं प्रापयति । इत्तं सावित्री ।

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । विश्वाम्भकः ।

[नेपथ्ये ।] प्रमादः प्रमादः (ङ) ।

ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यवहता (ङ) सकलशौच-

सुखमाकर्णयन्ती सीता ।

सीता । अह्महे, जानामि पित्रसहो मे वासन्दौ वाह-
रदि (१) ।

पुनर्नेपथ्यं ।

सीतादेव्याः स्वरकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-
रग्रे लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म (२) ।

पुनर्नेपथ्यं ।

बध्वा साङ्गं पथसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा-
दुद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

(१) अहो, जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्यारहति ।

(२) किं तस्य ?

(ङ) प्रमादः अनिष्टापातः ।

(ङ) पुष्पाणां कुसुमानामवचये चयनकार्ये व्ययी व्यापृती इत्यौ यस्याः सा
तथोक्ता ।

(६) पुरा पूर्वस्मिन् काले अग्रे सम्मुखे लोलः पल्लववृक्षार्थं चक्षुः यः
करिकरभकः इतिश्रावकः, करभकोऽत्र श्रावकमात्रवाचकः । सीतादेव्याः
स्वरकरकलितैः खड्गस्तेन अवचितैः शल्लकीनां तदाख्यानं वृक्षविशेषाणां पल्लवाग्रैः
अग्रपत्रैः पोषितः पालितः अभूत् सोऽयं करिकरभकः बध्वा साङ्गं निजस्त्रिया
सह पथसि जले विहरन् क्रौडन् अन्येन अपरेण केनचित् उद्दामेन उच्छृङ्खलेन
सन्निपत्यैः हिरदपतिना गजपतिना वेगात् जवेन, दर्पादिति पाठे बलगवात्
सन्निपत्य कुतोऽपि समागत्य अभियुक्तः आक्रान्तः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।

सीता । [ससम्भ्रमं कतिचित्पदानि गत्वा ।] अज्जउत्त !
परित्ताहिं परित्ताहिं मम तं पुत्तञ्च । [विचिन्त्य ।] हृद्दी
हृद्दी ताइं ज्जेव चिरपरिचिताइं अक्खराइं पच्चवटीदंसणेण
मं मन्दभाइणीं अणुरुन्धन्ति, (ण) हा अज्जउत्त ! (३) [इति
मूर्च्छति ।]

[प्रविश्य तमसा ।] वल्ले ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
[नेपथ्ये ।] विमानराज अत्रैव स्थीयताम् ।

[सीता । समाश्वस्य ससाध्वसोत्कम्पोल्लासम् । अह्महे (त)
जलभरिदमेहृत्यणिदगम्भीरमंसला कुतो गु एसा भारदी ?
णिग्घोसभरन्तकखविवरं मं पि मन्दभाइणीं भूति उच्चा-
वेदि (४) ।

[तम । सस्मितास्रम् ।] अयि वल्ले !

(३) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् । हा धिक्
हा धिक् तान्वैव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन सा मन्दभागिनी-
मनुरुध्यन्ते, हा आर्यपुत्र !

(४) अहो जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमांसला कुतो नु एसा भारती ?
निर्घोषभिद्यमाणकर्णविवरां सामपि मन्दभागिनीं भूति उच्चास्रयति ।

(ण) ससम्भ्रमं ससाध्वसम् । सम्भ्रमः साध्वसोऽपि स्थात् संवेगादरयोर-
पीति सेदिनी । अक्षराणि सन्मुखोच्चारितानि पदानौल्यर्थः, अनुरुध्यन्ते अनु-
सरन्ति । अभ्यासवशात् अधुनापि उच्चरन्ति ।

(त) जलभृतस्य जलपूर्णस्य मेघस्य स्तनितमिव गर्जितमिव, गम्भीरा धीरा
मांसला वीर्यवती एसा भारती वाणीत्यर्थः नु वितर्के कुतः कस्मात् प्रभावात्
उल्लसत्यर्थः । भूति शीघ्रम् उच्चास्रयति जीवयति रामदर्शने आशां जनय-
तीति भावः ।

किमव्यक्तेऽसि निनदे कुतस्थेऽपि त्वमौदृशी ।

स्तनयिनीर्मयूरीव चकितोक्कण्ठिता स्थिता ॥ ७ ॥

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिपुङ्गुत्ति । मए
उण सरसंजोएण पच्चभिआणिदं, अज्जउत्तो ज्जेव वाह-
रदि (५) ।

तम । श्रूयते, तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थं-
मेच्छाको राजा जनस्थानमागत इति ।

सीता । दिडिआ अपरिहीणराअधम्मो क्खु सो राआ (६) ।

नेपथ्ये ।

यत्र द्रुमा अपि सृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्मम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरौपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

(५) भगवति ! किं भणसि अपरिपुङ्गुत्तेति । मया पुनः स्वरसंयोगेन
प्रत्यभिज्ञातम्, आर्यपुत्र एव व्याहरति ।

(६) दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा । दिष्ट्या भाष्येन
अपरिहीनः अपरित्यक्तः राजधर्मो येन स तथोक्तः यथाशास्त्रमनुष्ठितराजकार्यः,
दैववशात् विरहविधुरोऽपि राजधर्मान्न विचलित इत्यर्थः ।

(७) किमिति । स्तनयिनीर्मेषस्य, अथ मेघो वारिवाहः स्तनयिनुर्वंशा-
हक इत्याद्यमरः । निनदे शब्दे मयूरी इव कुतस्थे कक्षादपरिज्ञातस्थाना-
दागतेऽपि अव्यक्ते अपरिपुङ्गुटे कक्षावमिति अनिश्चिते निनदे, विमानराज अत्रैव
स्थायतामित्येवंरूपे शब्दे इत्यर्थः किं कथम् ईदृशी चकितोक्कण्ठिता उत्पुङ्गुका च स्थिता ।

(८) यद्वेति । यत्र तटेषु द्रुमा वृक्षा अपि, तथा सृगाः पशवोऽपि मे
सम बन्धवः, बहुकालमेकत्रावस्थानाद् प्रपन्निनः, यानि तटानि प्रियया सह चर-

सीता । [दृष्ट्वा ।] हा कथं पहादचन्दमण्डलावण्डरपरि-
क्लामदुर्वलेण आचारेण, अत्रं सोम्यगभीराणुभावमेत-
पञ्चभिआणिदो अज्जउत्तो ज्जेव, ता मं धारेहि (७) ।

इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।

[तमसा धारयन्ती ।] वत्से ! समाश्वसिहि समाश्व-
सिहि ।

नेपथ्ये ।

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्प्लीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥८॥

(७) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डरपरिक्लामदुर्वलेनाकारेण, अत्रं
सौम्यगभीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञात आर्यपुत्र एव, तन्मां धारय । प्रभातचन्द्र-
मण्डलमिवापाण्डरी धूसरवर्णः, परिक्लामोऽतिक्लमस्तथा दुर्वलय य आकारक्लेन
उपलक्षित इति शेषः, सौम्येन गभीरेण धीरेण अनुभावमात्रेण ज्ञापकेन आकार-
विशेषेण प्रत्यभिज्ञातो प्रकटं विदितः ।

तीति तथोक्तः प्रियया सीतया सहैत्यर्थः चिरं बहुकालम् अध्यवात्मम् । कर्म-
क्रियाविशेषणमिनिविशाधिशीङ्खानस्वध्यापावस डटं द्वी इति अक्षिपूर्ववसतेः
कर्मत्वं तेन च द्वितीया । बह्वी निर्भरा जलप्रवाहा येषु ते तथोक्ताः कन्दरा
गर्ता येषु तानि तथोक्तानि एतानि तानि पूर्वपरिचितानीत्यर्थः गीदाव्या नद्याः
परिसरस्य प्रान्तवर्तिन इत्यर्थः गिरेः पर्वतस्य तटानि प्रदेशाः । उक्तः प्रसवस्थं
वारिप्रवाहे निर्भरो भूत इत्यमरः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(८) अन्तरिति । अन्तःकरणे खीनस्य गूढं स्थितस्य अद्य अधुना
उद्दामं त्वरितं सर्वमाच्छाद्य धग् धगिति घोररावं ज्वलिष्यतः दुःखाद्यः शोका-
नलस्य धूमस्योत्प्लीड इव घनीभूतः धूमराशिरिव मोहः मां मम चैतन्यमित्यर्थः
आवृणोति आच्छादयति, अतिशयेन शोकाभिभूतोऽप्यीत्यर्थः ।

हा प्रिये जानकि ।।

तम । [स्त्रगतम् ।] इदं तदाशङ्कितं गुरुञ्जनेनापि ।

सीता । [समाश्रय्य ।] हा ! कहं एदं (८) ।

[पुनर्नेपथ्ये ।] हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखि !
विदेहराजपुत्रि ! [इति मूर्च्छति ।]

सीता । हद्दी हद्दी मं मन्दभाद्रिणिं उद्दिस्त्रि आमी-
लन्तणेत्तणोलुपपली मुच्छिदो ज्जेव, हा हा कहं धरणीवट्टे
निरुत्साहणीसहं विपल्हत्थो, (थ) भगवदि तमसे ! परि-
त्ताहि परित्ताहि जीवावेहि अज्जउत्तम् (९) । [इति पादयोः
पतति ।]

तम । त्वमेव ननु कल्याणि । सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शी हि पाणिस्ते तत्रैव नियता भव ॥१०॥

(८) हा ! कथमिदम् ।

(९) हा धिक् हा धिक् मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य आसीलनेत्रनीलीत्पली
मूर्च्छित एव, हा हा ! कथं धरणीपृष्ठे निरुत्साहनिःसहं विपर्यस्तः, भगवति
तमसे ! परिव्रायस्व परिव्रायस्व जीवय आर्यपुत्रम् ।

(थ) आसीलती मुद्रिते नेत्रे नीलीत्पली इव यस्य सः तथोक्तः मुद्रितनयन
इत्यर्थः । निरुत्साहात् निरतिशयशीकावेगेन उत्साहसंश्रुतात् वैकृत्यवशात् निःस-
हम् अल्पसमवशमित्यर्थः यथा तथा विपर्यस्तः निपतितः ।

(१०) ननु भीः कल्याणि ! शुभे ! त्वमेव जगत्पतिं जित्वा राममिति
शेषः सञ्जीवय करस्पर्शादिना सञ्जीवय कुरु । एष रामरूपतीकारस्त्वयैव साध्यो
नान्यथैवेवकारार्थः । कथं सयैव साध्यो न च त्वया इत्याशङ्काह, प्रियस्पर्श
इति । हि यतः ते तव पाणिः करः प्रियः स्पर्शी यस्य स तथोक्तः रामाभि-
ज्ञातत्वात् त्वद्वियोगात् तस्य चैतन्यसम्पादक इत्यर्थः । तस्मादित्युक्तं तत्रैव
पाणिना स्पर्शे एव नियता व्यापता भव । नियती भवः इति पाठे नियतः

सीता । जं भोदु तं भोदु, जधा भगवदौ भणादि (१०) ।

ससम्भनं निष्कान्ता ।

ततः प्रविशति भूसौ निपतितः सास्रया सीतया स्रक्ष्यमानः

साह्लादोच्छ्वासी रामभद्रः ।

सीता । [किञ्चित्सहर्षम् आत्मगतम् (८) ।] जाणे
पुणोवि पच्चागदं विअ जीविदं तेल्लोअणाहस्स (११) ।

रामः । हन्त भोः किमेतत् ।

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो मे

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

(१०) यद्भवतु तद्भवतु, यथा भगवदौ भणति ।

(११) जानामि पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं त्रिलोकनायक ।

निश्चितः भवः सञ्जीवनं, निरतो जन इति पाठे निरतः अभ्यस्तः तत्रैव नियतः
अनुष्ठानशीलः अयं जन इत्यर्थः । यदर्थमेव एतादृशः सीत्कण्डः करस्यमेव
तामनुभूय पुनरेवोच्चैर्विष्यतीति भावः ।

(८) आत्मगतं मनोगतमित्यर्थः, पाठकपरिज्ञानार्थमेव हि तस्य नाटके
लेखनं वस्तुतस्तु मनोगतो भावः । स च भावः सन्दुष्टारणीयः । तथाहि ।
अथाव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतमिति दर्पणम् ।

(११) प्रश्नोतनमिति । नु इति सर्वत्रैव वितर्के । किमेतदिति पूर्व-
णान्वयः । किं नु एतद् हरिचन्दनपल्लवानां तन्नामहृच्चविशेषस्य किसलयानाम्,
अङ्गुलिस्पर्शदीप्तनार्यं पल्लवपदग्रहणम् । प्रश्नोतनं द्रवः रस इति यावत्,
अलौकिककारणे व्यतिरेकेण कुतोऽयमलौकिकसुखसम्भव इति भावः । हृद्य-
विशेषपल्लवरसाद् वा कथमेवा सुखोत्पादसम्भावनेत्याह निष्पीडितेति । निष्पी-
डितः रसायं करेण आसर्दितः य इन्दुकरकन्दलः, सुधांशुरस्मिन्समूहः तस्माज्जा-
यत इति तथोक्तः सेकः रसधारापवनं नु, मन्वे सुधांशुकिरणानि एकत्रोद्गम्य

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष

सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहणश्च ।

सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छां-

मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता । [ससाध्वसोत्कम्पमपहत्य (ध) ।] एत्तिकं जिव
दाणिं मे बहुदरं (१२) ।

रामः । [उपविश्य ।] न खलु वत्सलया सीतादेव्या
अभ्युपपन्नोऽस्मि ? (न) ।

(१२) एतावदेव इदानीं मे बहुदरम् ।

क्वेनचिदामर्शं रसोऽयं निःसारितः अन्यथा अद्वयस्य कुतः सम्भव इति भावः ।
आतप्तयोः सन्तापदग्धयोर्जीवनमनसोः परितर्पणः सम्यक् सुखदः, सञ्जीवयतीति
सञ्जीवनः शोधः कल्याणित् खतायाः रसः हृदि हृदये प्रसिक्तः प्रसिक्तो नु,
अन्यथा व्यथापगमात् कुतोऽयं दग्धजीविते सुखोत्पत्तिरिति भावः । अत्र प्रकृत-
वस्तुनो ज्ञानाभावाद्रामस्य सन्देहः न प्रतिभोलितः अपितु प्रकृतः सन्देह एव इति
न सन्देहालङ्कारः प्रकृते अप्रकृतवस्तुनः प्रतिभोलितसन्देहखैवालङ्कारत्वात् ।
तथापि साहित्यदर्पणम्, सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोलित इति । वसन्त-
तिलकं इत्तम् ।

(१२) स्पर्श इति । पुरा पूर्वकाले नियतम् अभीक्ष्णं परिचितः अभ्यस्तः
मनसः सञ्जीवनः उत्साहप्रदः परिमोहणश्च आनन्दसम्भारात् मोहोत्पादकः चित्त-
द्रुतिकारकः इत्यर्थः स एष स्पर्शः, यः सन्तापजां सीताविशोगन्यां मूर्च्छां मोहं
सपदि तत्त्वभात् भट्टितोत्यर्थः प्रतिहत्य निवार्य पुनः आनन्दनेन सुखोत्पादनेन
जडतां सुखजां मूर्च्छामित्यर्थः आतनोति करोति । वसन्ततिलकं इत्तम् ।

(ध) ससाध्वसकारुणमिति पाठे भयभीकसहितम् ।

(न) सीतादर्शनाभावात् विषयोक्तिरियम् । वत्सलया स्नेहशीलया,
अभ्युपपन्नः अनुग्रहीतः ।

सीता । हृदौ हृदौ किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्नि-
स्सदि (१३) (प) ।

रामः । भवतु, पश्यामि ।

सीता । भगवदि तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव मं पेक्खि-
स्सदि, ततो अणव्भणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअं पि मम महा-
राओ कुविस्सति (१४) ।

तम । अयि वत्से ! भागीरथीवरप्रभावादु वनदेवतानामपि
अदृश्या संवृत्तासि ।

सीता । आं, अत्थि एदं (१५) ।

राम । हा प्रिये जानकि ! ननु प्रिये जानकि !

सीता । [समन्युगद्वदम् * ।] अज्जउत्त ! असरिसं क्खु
एदं वअणं इमस्स वुत्तन्तस्स । [सास्सम् ।] अहवा किं त्ति
वज्जमइं जम्मन्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणं मं ज्जेव
मन्दभाइणीं उहिसिअ वच्छलस्स एवं वादिणो अज्जउत्तस्स
उवरि णिरणुक्कोसा भविसं, अहं एदस्स हिअअं आणामि
मम एसोत्ति (१६) (फ) ।

(१३) हा धिक् हा धिक् किमिति मामाख्येपुत्रो मार्गिष्यति ।

(१४) भगवति तमसे ! अपसराम्, यदि तावन्मां प्रेक्षित्यते, तदा अन-
भ्यनुज्ञातसन्निधानेन अधिकमपि मम महाराजः कोपिष्यति ।

(१५) आं, अत्ति इदम् ।

(१६) आख्येपुत्र ! असदृशं खलु एतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य । अथवा

(प) मार्गिष्यति अन्विष्यति ।

* समन्युगद्वदं सशोकखचितं यथा तथा । मनुरद्व शोकः, मन्युः शोके
क्रांतौ क्रुधीत्यमरः ।

(फ) असदृशमिति । आख्येपुत्र ! एतद्वचनं हा प्रिये जानकीति सखेह-

रामः । [सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् ।] हा ! न काचित्
अत्र ।

सीता । भगवदि तमसे ! णिक्कारणपरिच्चाइणोवि एदस्स
एदिणा एवंविधेण दंसणेण कीदिसो मे हिअआणुबन्धोत्ति
(ब) ण आणामि ण आणामि (१७) ।

तम । जानामि वत्से ! जानामि ।

तटस्थं नैराश्यादपिच कलुषं विप्रियवशात्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तन्मितमिव ।

प्रसन्नं सौजन्यादपितु करुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

किमिति वज्रमयीं जन्मान्तरेषु अपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनां मासिव मन्द-
भागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्य एवंवादिन आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि,
अहनीतस्य हृदयं जानामि नमोऽपि एष इति ।

(१७) भगवति तमसे ! निष्कारणपरित्यागिनोऽप्येतस्य एतेन एवंविधेन
दर्शनेन कीदृशी मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि न जानामि ।

सम्भाषणम् अस्य वृत्तान्तस्य निर्देयनिर्वासनरूपव्यापारस्य असदृशमयोग्यम् । अथ-
वेति । अथवा पञ्चान्तरे वज्रमयीं वज्रनिर्मितां वज्रसदृशकठिनामित्यर्थः अन्यथा
कथं निर्वासनानन्तरमपि न सृतास्तीति भावः जन्मान्तरेष्वपि परजन्मस्त्वपि
पुनरसम्भावितं दुर्लभं दर्शनं रामदर्शनं यस्याः तां तथोक्तां मन्दभागिनीं मासिव
उद्दिश्य वत्सलस्य स्नेहवतः एवंवादिनः प्रिये जानकीत्यादिवचनेन शोकं कुर्वत
इत्यर्थः आर्यपुत्रस्य उपरि इति अनेन प्रकारेण असदृशं खलु इत्यादि रामदुःखी-
न्यादकावचनकथनेनेति भावः । निरनुक्रोशा निर्देया कठोरेति यावत् भविष्यामि ।
न मयैतदुक्तव्यमिति भावः ।

(१) हृदयस्य मनसोऽनुबन्धः अवस्थाविशेषः ।

(१३) तटस्थमिति । तव हृदयं मनः नैराश्यात् पुनः समागमसम्भावना-

रामः । देवि !

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ! ॥ १४ ॥

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिण्हसंभारा आणन्द-
णिस्सन्दिणो सुदा मए अज्जउत्तस्स उज्जावा, जाणं पच्चएण
णिक्कारणपरिच्चाअसस्सिदोवि बहुमदो मे जम्मलाहो (१८) ।

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा, नूनं * सङ्कल्पाभ्यास-
पाटवोपादान एष रामस्य भ्रमः ।

(१८) एते ते अगाधदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिश्चिन्दिनः मुता जया
आर्यपुत्रस्य उज्जापाः, येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागश्रुत्यतोऽपि बहुमतो मे
जन्मलाभः । अगाधमधिकं वषा तथा दर्शितः स्नेहसंभारः प्रणयातिशयं
येषु ते । आनन्दनिश्चिन्दिनः परमानन्दजनकाः । उज्जापाः उच्चैर्विलापाः ।
अहेतुकं यः परित्यागो निर्वासनं तेन तज्जनितकलङ्गेन इत्यर्थः, श्रुत्यतः अक्का-
रणनिर्वासनजनितकलङ्कपङ्क्ति इत्यर्थः । बहुमतः ज्ञास्यः ।

विरहात् तटस्थमुदासीनम् अपिच विप्रियवशात् निष्कारणनिर्वासनरूपाप्रिय-
कार्यवशात् कलुषं कीपाकुलं दीर्घं दीर्घकालव्यापिनि अस्मिन् वियोगे विरहे
ऋतिरिति अक्कसात् घटनया मिलनेन उत्तमिमतमिव सत्त्वप्रायं, सौजन्यात् स्नेह-
व्यञ्जकवाक्यादिना रामस्य निर्दोषत्वादगमादित्यर्थः प्रसन्नं प्रीतम्, अपितु
अपिच कर्णैः श्रोतव्यञ्जकैः रामस्य वाक्चेष्टितादिभिः गाढः घनोभूतः कर्णः
श्रोको यस्य अस्मिन् वा तत् तथोक्तम् अतएव अस्मिन् क्षणे असुना प्रेम्णा दयितं
प्रति प्रीत्या द्रवीभूतम् इव द्रवत्वमाप्तमिव अवशमित्यर्थः जातमिति शेषः ।
शिखरिणी वृत्तम् ।

(१४) स्नेहेन स्नेहरसेन आर्द्रः सिक्तः अतएव शीतलः सन्नापहारक
इत्यर्थः ते स्पर्शः मूर्त्तः मूर्त्तिमान् प्रसाद इव अनुग्रह इव मम नैष्ठुर्येऽपि अभयस्य
प्रणय इति आदरातिशयात् प्रणयेऽपि प्रसादलोपचारः । अद्यापि निर्वासना-
दिनिर्दयव्यवहारानन्तरमपि हस्ते मदगात्रस्पर्शात् पुनर्गृहीतेऽपि माम् आनन्द-
यति सुखयति । हे नन्दिनि आनन्ददायिनि । त्वं पुनः कुत्र असि भवसि ।

* सङ्कल्पानाम् अभ्यासेन पीनः पुन्येन यत् पाटवं नैपुण्यं तदेव उपादानम्
उत्पत्तिकारणं यस्य सः ।

[नेपथ्ये ।] प्रमादः प्रमादः । [सीतादेव्या स्वकरक-
लितैरित्यर्द्धं पश्यते ।]

रामः । [सकरुणीत्सुकम् ।] किं तस्य ?

पुनर्नेपथ्यं । बध्वा सार्द्धमित्युत्तरार्द्धं पश्यते ।

सीता । को दाशीं अहिउज्जिस्सदि (१८) ।

रामः । कासी दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधूद्वितीय-
मभिभवति । [इति उत्तिष्ठति ।]

[प्रविश्य । सम्भ्रान्ता वासन्ती ।] कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता । कहं पिअसखी मे वासन्ती (२०) ।

वास । जयति जयति देवः ।

रामः । [निरूप्य ।] कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।

वास । देव ! त्वर्यतां त्वर्यताम्, इतो जटायुगिरि-
शिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरौमवतीर्थं सम्भा-
वयतु (भ) देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता । हा ताद जटाओ ! सुखं तुए विणा जणट्ठाणं
(२१) ।

(१८) क इदानीमभियोज्यते, कोऽधुना तस्य रक्षणार्थं नया नियोज्यते
इत्यर्थः । अहिउज्जिस्सदीत्यत्र णिउज्जिस्सदीति पाठः समीचीनः ।

(२०) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(२१) हा तात जटायो ! सुखं त्वया विना जनस्थानम् ।

(भ) सीतायास्तीर्थं जलावतारः घट्टप्रदेशः तेन, सीता येन घट्टेन प्रत्यहं
गोदावरौमवतरति अ तेन घट्टेन इत्यर्थः । तीर्थं योनी जलावतारे चेति विश्वः ।
सम्भावयतु रक्षयतु ।

रामः । अहह ! हृदयमर्मच्छिदः खलु अमी कथो-
द्घाताः (म) ।

वास । इत इतो देवः ।

सीता । भगवदि ! सच्चञ्च एव वणदेवदावि मं ए
पेक्वदि ? (२२) ।

तम । अयि वल्ले ! सर्वदेवताभ्यः प्रकष्टमैश्वर्यं भागी-
रथीदेव्याः, तत् किमाशङ्कसे ।

सीता । तदो अणुसरङ्ग (२३) । [इति परिक्रामतः ।]

रामः । [परिक्रम्य ।] भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वास । [निरुप्य ।] देव देव ! मोदस्व विजयिना वधू-
द्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अहह ईदिसो एसो संवुत्तो (२४) ।

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे ।

येनोन्नच्छदिसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गुरेण

व्याकष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदसुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

(२२) भगवति ! सत्यमेव वनदेवताभि मां न प्रेक्षते ?

(२३) ततोऽणुसरामः ।

(२४) अहो ईदृश एष संवत्तः ।

(म) कथोद्घाताः—कथानां पूर्ववृत्तान्तघटितानां वचनानां उद्घाता उच्चा-
रणानि ।

(१५) हे सुतनु ! सुन्दरि ! उन्नच्छदुच्छिद्यन् नवीन्निर्मित्यर्थः यत् विसृ-

सीता । अविउत्तो दाणीं अशं दीहाउ इमाए सोम्ह-
दंसणाए होदु (२५) ।

रामः । सखि वासन्ति ! पश्य पश्य कान्तानुवृत्ति-
चातुर्यमपि अनुशिक्षितं वक्ष्ये न ।

लौलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्पात्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

सेकः श्रौकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत् स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥१६॥

(२५) अविशुक्त इदानीमवन् दीर्घांशुरनया सीम्यदर्शनया भवतु ।

किसलयं मृणालपल्लवं मृणालाद्यमित्यर्थः तदिव द्विग्वी कोमलौ दन्ताङ्गुरौ
अचिरोद्भवदनौ यस्य तेन तथोक्तेन । येन करिशावकेनेत्यर्थः । ते तत्र कर्णपूरात्
कर्णाभरणात् लवलीपल्लवनिर्मितादित्यर्थः लवलीपल्लवः, लवली नोयाड इति
इति भाषा । व्याकृतः आकृत्य गृहीतः । मदसुचां मदस्त्राविषां मृत्तानामित्यर्थः
वारणानां हस्तिनां विजेता सोऽयं तव पुत्रः पुत्रीकृतः स करिशावक इत्यर्थः
तरुणे वयसि धीवने यत् कल्याणं मङ्गलम् अतिश्रयितव्यलक्ष्मीव्यादिकं तस्य भोजनं
पात्रं जातः । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।

(१६) यत् यस्मात् इतीः स्नेहात् अहुरागवशात् लीलया अक्षेपेन उत्-
खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालसम्पाः ॥ काण्डः सखे तरुस्तम्बे
बाणेष्वस्तरयोरपीति मेदिनी । तेषां ये कवलच्छेदा यासाथेल्लच्छास्तेषु पुष्पाङ्गि-
र्विकसिताः पुष्करैः पद्मैः ॥ विसप्रसूनराजीवपुष्कराभ्योरुहाणि चित्पाद्यमरः । वासि-
तस्य सुरभितस्य पयसः जलस्य गण्डूषाणां संक्रान्तयः सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः ।
सम्पातिता इति पाठे गण्डूषधाराः सम्पातिताः विक्षिप्ताः । तथा, श्रौकरिणा
जलकणवता जलस्त्राविधेति यावत्, करेण गृह्णेन, करी वर्षोपले रम्भी पाशौ
प्रलयगुण्ठयोरिति मेदिनी । कामं पथ्याप्तं यथा तथा सेकः सेचनं विहितः
सम्पादितः । विरामे पुनः सेकानन्तरित्यर्थः अनरालम् अवक्रं नालं मृणालं
यस्य तादृशं यन्नलिनीपत्रं पद्मपत्रं तदिव आतपत्रं, आतपात्तायते इति आतप-
वारणं वृत्तमित्यर्थः धृतम् । वृत्तं ग्राह्यलविक्रीडितम् ।

सीता । भगवदि तमसे ! अत्र दाव ईदिसो जादो,
दे उण ण आणामि कुसलवा एत्तिरण कालेन कौदिमा
विअ होन्ति (२६) ।

तम । यादृशोऽयं तादृशी तावपि ।

सीता । ईदिसी अहं मन्दभाइणी, जाए ण केअलं णिर-
न्तरं अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहोवि (२७) ।

तम । भवितव्यता इयमीदृशी ।

सीता । किंवा मए प्रसूदाए, जेण तादिसं पि मम
पुत्रकाणं ईसिविरलकीमलधवलदसणुज्जलकवोलं अणुवद्ध-
सुद्धकाअलिबिहसिदं णिवद्धकाअसिहण्डअं अमलसुहपुण्ड-
रीअजुअलं ण परिचुम्बिदं अज्जत्तेण (२८) (य) ।

तम । अस्तु देवताप्रसादात् ।

(२६) भगवति तमसे ! अयं तावदीदृशी जातः, तौः पुनर्न जानामि
कुशलवौ एतावता कालेन कौदृशी इव भवतः ।

(२७) ईदृशी अहं मन्दभागिनी, यस्या न केवलं निरन्तरमायं पुत्रविरहः
पुत्रविरहोऽपि ।

(२८) किं वा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रयोः ईषद्विर-
लकीमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलमनुवद्धसुग्धकाकलीविहसितं निवद्धकाकशिखण्ड-
कमलसुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमायं पुत्रेण ।

(य) किंवा मया प्रसूतया, येन हेतुना तादृशमपि मम पुत्रयोः ईषद्विर-
लानि अनतिघनानि कीमलानि सुकुमाराणि धवलानि अतानि दशनानि
दन्ता यस्मिन् तथाच उज्ज्वलौ कान्तिपूर्णौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत्रेति तयो-
क्तम्, अनुवद्धे निधत्ते सुग्धे मनीहरे काकलीविहसिते काकली सदुमधुरास्फुट-
शब्दः विहसितं मधुरहास्यं च ते यस्मिन्, काकली तु कले सूक्ष्मे इत्याद्यमरः ।
मधुरस्वरं विहसितमिति च साहित्यदर्पणम् । निवद्धौ धृतौ काकशिखण्डौ

सीता । भगवदि तमसे ! एदिणा अपच्चसंसुमरणेण
उत्ससिदपण्हदत्यणी ताणं अ पिदुणी सखिधाणेण खणमेत्तं
संसारिणीं ह्मि संवत्ता (र) (२६) ।

तम । किमत्र उच्यते ? प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य ।
परञ्चैतदन्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः (ल) ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ॥

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

(२६) भगवति तमसे ! एतेन अपत्यसंस्मरणेन उच्छ्वसितप्रभुतस्तनी
तयोश्च पितुः सन्निधानेन क्षणमात्रं संसारिणीं अस्मि संवत्ता ।

आकपची येन तत्तथोक्तम्, अमलसुखपुण्डरीकयोः निर्मलसुखपद्मयोर्युगलम्
आख्येपुत्रेण पत्या रामेण न चुम्बितम् । विफलं पुत्रयोजनं नम च मन्दभा-
गिन्या गर्भधारणमिति भावः ।

(र) अपत्यसंस्मरणेन पुत्रयोः स्मरणात् उच्छ्वसितौ दुग्धागमात् स्कीतौ
ब्रह्मूतौ चीरं खवन्तौ स्तनी यस्याः सा तथोक्ता तथा तयोः पुत्रयोः पितुश्च इत्यर्थः
सन्निधानेन समीपावस्थानेन क्षणमात्रमहं संसारिणीं पतिपुत्रवतीं संवत्ता जाता ।
आपानरसाधारणीप्रभोग्यं गार्हस्थ्यफलं सत्स्वपि पतिपुत्रादिषु मया नोपभुक्त-
मिति भावः ।

(ल) प्रसवः अपत्यं खलु निश्चितं स्नेहस्य अनुरागस्य प्रकर्षपर्यन्तः प्रक-
र्षस्य आतिशयस्य पर्यन्तश्चरमसीमा । अपत्यजन्मनैव इन्द्वानामनुरागस्य पर-
मोत्कर्षो भवति नातः परमस्य उत्कर्षः सम्भाव्यते इति भावः । परञ्च अपरञ्च
एतत् एव प्रसव इत्यर्थः विविधप्राधान्यात् स्त्रीवलम् । पित्रोः माता च पिता च
तौ पितरौ एकस्मिन्बन्धवसमासः । तयोः अन्योन्यसंश्लेषणम् अन्योन्यस्य परस्परस्य
संश्लेष्यते अनेनेति संश्लेषणं बन्धनं सम्बिस्थानं संयोजनग्रन्थिरिति यावत् ।

(१७) उपर्युक्तमेव विवृणोति अन्तरिति । जाया च पतिश्च तौ दम्पती
जायाशब्दस्य दमादेशो निपातनात् । तयोः अन्तःकरणतत्त्वस्य मनःसारस्य
गूढनिहितस्य अन्तःस्मरणसारमूतस्य पदार्थस्य इत्यर्थः स्नेहसंश्रयात् उभयोरिव

वास । इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते
स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

सीता । [सकौतुकासम् ।] एसो सो एसो सो (३०) ।

रामः । वत्स ! मोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे ।

सीता । एवं भोदु (३१) ।

रामः । भूमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्र ताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

(३०) एष सः एष सः ।

(३१) एवं भवतु ।

प्रगाढस्नेहस्य एकाग्रदत्तादित्यर्थः (अपत्यं न प्रतति भ्रंशति अस्मादित्ययम्) एकः
आनन्दग्रन्थिः उभयोः स्नेहसम्मिलनादानन्दमयोऽयं ग्रन्थिरित्यर्थः बध्यते प्रणय-
भ्रंशनिवारकग्रन्थिरयं स च हृन्मर्मसारिण स्नेहसूत्रेण बध्यते इति भावः । यथा
केनचित् भ्रंशभयादात्मानं दृढं कुत्रचिद् बध्यते गृहस्थैः स्नेहसूत्रेण अपत्ये
आत्मानं बध्यते इति ध्वनिः ।

(१८) अचिरोद्गतः संप्राप्तयौवनत्वात् नवोद्गतः सुग्धः मनोहरः लोलः
चक्षुः वर्हः कलापी यस्य स तथोक्तः, अतएव उद्गता शिखा चूडा यस्य स
तथोक्तः, मणिमुकुटः मणिमयः शिरोवेष्टः इव प्रतीयमानः, बधूसखः बधू-
द्वितीयः सन्निवर्त्यः, स एष सीतया पुरा प्रीणित इत्यर्थः शिखण्डी मयूरः अत-
रुणेन अनलेन मङ्गतेति यावत् मदेन हर्षेण हितुना यः ताण्डवोत्सवः नृत्योत्-
सवसस्यान्ते भवसाने कदम्बे कदम्बवत् स्वरं स्वभावतः नदति शब्दायते ।
पुष्पिताया वृत्तम् ।

(१९) भूमिष्विति । भूमिषु चक्रगतिभ्रमणेषु कृता पुटयोर्नन्वावरणयो-

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते । (व)

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

सीता । [निरूप्य सासम् ।] सुष्ठु पञ्चभिर्आणिदं अज्ज-
उत्तेण (३२) ।

रामः । स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वास । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

(३२) सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमाख्यपुच्छेण ।

रत्नरश्मिलरे मण्डलावृत्तिः वर्तुलाकारक्षमणं येन तथाभूतं चक्षुः प्रचलितयोः
चक्षुष्योः चतुरयोः सविलासधीर्भूषिताख्यवैर्नृत्यैः पुनः पुनः सञ्चारैरिति यावत्
मण्डयन्त्या भूषयन्त्या सुगंधया तदानीं नवयौवनसम्पन्नया सीतया करकिसलयार्थां
नवपल्लवाभ्यां सम्पादितैः तालैः कालक्रियापरिमाणैः करतलसंयोगशब्दचिह्नैः
कालपरिमाणैरिति यावत् नर्त्यमानं त्वां सुतमिव वत्सलेन खड्गमयेन मनसा
स्मरामि । मालिनी वृत्तम् ।

(व) अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति स्मरन्ति इत्यर्थः ।

(२०) कतिपयानां कियतां कुसुमानां पुष्पाणाम् उद्गमः उद्भवः यस्मिन्
स तथोक्तः सख्यावयवत्वादिति भावः, यः कदम्बः प्रियतमया सीतया परि-
वर्द्धितः लक्ष्मिचरणादिना परिपालितः आसीत् । देव्याः सीतायास्तं कदम्ब-
तरुमिति शेषः एष गिरिमयूरः स्मरति । यतः यस्मात् अत्र कदम्बतरौ खनने
इव स्वमादृतुल्यसीतापरिवर्द्धितत्वात् आत्मीयलोके इव प्रमोदम् आनन्दम् एति
प्राप्नोति । पुष्पिताया वृत्तम् ।

अत्र स्थिता तृणमदाद् बहुशो यदेभ्यः

सीता, ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥२१॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । [इति अन्यतो (श)
रुदन्नुपविशति ।]

सीता । सहि वासन्दि ! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मम
अ एदं दंसअन्तीए । हही ! हही ! सो ज्जेव अज्जउत्तो, तं
ज्जेव पञ्चवटीवणं, सा ज्जेव वासन्दी, ते ज्जेव विविहविस्सम्भ-
साक्खिणो गोदावरीकाण्णहेसा, ते ज्जेव जादनिव्विसेसा
मिअपक्खिपाद्वा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मन्दभाइलीए
दीसन्तं पि सव्वं ज्जेव एदं णत्ति, ता इदिसो जीअलोअस्स
परिवत्तो (३३) * ।

(३३) सखि वासन्ति ! किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम च एतद्वर्णयन्त्या ।
हा धिक् ! हा धिक् ! स एव आर्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनं, सेव वासन्ती, त
एव विविधविलम्बसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः, त एव जातनिर्विशेषा
रुगपक्षिपादपाः, सेव चाहं, मम पुनर्मन्दभागिन्याः दृश्यमानमपि सर्वमेवेतत्
नास्तीति तदीदृशो जीवलीकस्य परिवर्त्तः ।

(२१) अथ वासन्ती रामस्य उपवेशनार्थमादिष्टं शिलातलं विवर्णयति रामो-
क्तित्थैकपरिचयस्मरणं च द्रष्टयति एतदिति । कान्तासखस्य प्रियासहचरस्य
ते तव एतत् तदेव पूर्वार्थस्तमेव कदलीवनमभ्यवर्त्ति शयनीयशिलातलं शय्या-
भूतः शिलाखण्डः । यत् यस्मात् अत्र शिलातले स्थिता सती सीता एभ्यः
हरिणकेभ्य इत्यर्थः बहुशः बहुवारं तृणं सचणार्थमित्यर्थः अदात् दत्तवती ततः
तस्मात् कारणात् हरिणकैः एतत् शिलातलमिति शेषः न विमुच्यते स्म अद्यापि
न परित्यज्यते स्म । वसन्ततिलकं व्रतम् ।

(श) इदं शिलातलम् । अन्यतोऽन्यस्मिन् प्रदेशे ।

* किं त्वया कृतं, शिलातलप्रदर्शनेन आवयोः शोकमुद्दीपयन्त्या त्वया
महदनिष्टमनुष्ठितमित्यर्थः । जातनिर्विशेषाः जातेभ्यः पुत्रेभ्यः नास्ति विशेषः

वास । सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामस्य अवस्थाम् (घ) ।

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्नेच्छादृश्यो नवं नवमेव यः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥२२॥

सीता । पेक्षामि सहि ! पेक्षामि (३४) ।

तम । पुत्रि ! पश्यन्ती प्रियं भूयाः (स) ।

सीता । हा देव ! एसो मए विणा, अहम्मि एदेण विणेत्ति सिविणेवि केण सम्भाविदं आसी । ता मुहुत्तकं पि

(३४) प्रेक्षे सखि ! प्रेक्षे । प्रेक्षे पश्यामि ।

प्रमेदी येषां ते तथोक्ताः पुत्रतुल्या आनन्दजनका इत्यर्थः । एतन्नासि सुखी-
पादकलेन न भवति सुखाय न भवतीत्यर्थः । ईदृशः एतादृशः जीवलीकस्य
भुवनस्य परिवर्त्तः विपर्ययाः स्वकीयदशाविपर्ययेण जगतामपि गुणविपर्यय
इति भावः ।

(घ) सीतां दृष्ट्वा नैषा वासन्त्युक्तिः किन्तु तासुद्दिश्यैव, भागीरथीवरात्
रामवद् वासन्त्या अपि सीतादर्शनासामर्थ्यात् ।

(२२) कुवलयेति । सततमनिर्वाधं ते तव स्नेच्छया दृक्कामाग्निं दृश्योऽपि
यथावस्थं दृश्यमानोऽपीत्यर्थः यो रामः कुवलयदलस्निग्धैर्नीलोत्पलदलकीमलैः
अवयवैरङ्गैः नवं नवमेव अननुभूतपूर्वमेव, नयनयोः, उत्सवं आनन्दं ददौ ।
एवम्भूतमधुरमूर्तिः य आसीदित्यर्थः । शुचा त्वद्विरदृशीकेन विकलकरणः विवशे-
न्द्रियः पाण्डुच्छायः मलिनकान्तिः परिदुर्बलः अत्यन्तं क्रशः स तादृशी मधुर-
मूर्तिः इत्यर्थः अयं पुरीवर्त्ती स रामः स इति स एवायमिति कथमपि
कथञ्चित् चरेतव्यः अभिज्ञातव्यः तथापि दृशां चक्षुषां प्रियः प्रीतिकरः ।
हरिणी उक्तम् ।

(स) प्रियं रामं पश्यन्ती प्रेक्षमाणा भूयाः भव । निरन्तरं प्रियं प्रेक्षस्व ।
पुनस्तव प्रियेण समागमो भवतु इति भावः ।

जन्मान्तरादो विभ्र अणुलङ्घदंशणा वाहसलिलन्तरेषु (ह)
पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तं (३५) । [इति पश्यति ।]

तम । सखेहासं परिष्वज्य ।

विलुलितमतिपूरैर्वाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती दृणयोत्तानदीर्घा ।
क्षपयति हृदयेऽं स्नेहनिष्पन्दिनी ते
धवलवहलसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥२३॥

वास ।

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्रुतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

(३५) हा हैव ! एष मया विना, अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन
सम्भावितमासीत् ।- तन्मुहूर्तकामपि जन्मान्तरत इव अणुलङ्घदर्शना वाष्प-
सलिलान्तरेषु पश्यामि तावद्वत्सलनार्थमुचम् ।

(ह) जन्मान्तरत अन्यस्मिन् जन्मनि इव, सप्तम्यां तसिन् । वाष्पसलि-
लानां अणुलङ्घानां पतनीदृगमनयोरन्तरेषु अवकाशेषु ।

(२३) विलुलितेति । आनन्दशोकप्रभवं सलिलानन्दात् विरहशीकाश्च प्रभवः
उत्पत्तिर्यस्य तं तथोक्तम् अतिपूरैः प्रवाहवैभैः विलुलितं विगलितं वाष्पमण्डलम्
अवसृजन्ती सुचती, दृणया प्रबलदर्शनेच्छया हेतुना उत्ताना विस्तारिता च
दीर्घा च निश्चलत्वाद्दीर्घेव प्रतीयमाना स्नेहनिष्पन्दिनी स्नेहसूचिका अज्जन-
राहित्यात् प्रसादातिशयाच्च धवलवहला अतिशयशुभा अतएव सुग्धा मनो-
हारिणी च अतएव दुग्धकुल्येव दुग्धरूढ इव, कुल्याल्पा कविमा सरित् इत्य-
मरः । प्रतीयमाना ते तव दृष्टिः हृदयेऽं जीवितेश्वरं क्षपयति अभिषिञ्चति ।
यथा काचित् कश्चित् स्वपनार्थं स्नेहद्रव्येण समन्वितेषु जलं वर्षति तद्वत्तव
दृष्टिः रामं मुं स्नेह संयोज्य अणुजलं वर्षतीति ध्वनिः । मालिनौवत्तम् ।

(२४) मधु श्रुतन्तीति मधुश्रुतः मधुखाविणः तरवो वृक्षाः पुष्पैः फलैश्च
करपेरर्घ्यं पूजासाधनं मधुश्रुतानि पुष्पाणि फलानि खेत्तव्यः ददतु रामायेति
शेषः । स्फुटितानां विकसितानां कमलानां पत्रानाम् आमीदृश वीरभक्ष प्रायो-

कलमविरलं रत्युत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः । एहि सखि वासन्ति ! नन्वितः स्वीयताम् ।

वास । [उपविश्य साक्षम् ।] महाराज ! अपि कुशलं
कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः । अश्रुतिमभिनीय ।

करकमलवितीर्णैरम्बु नीवारशय्यै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वास । महाराज ! ननु पृच्छामि, अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ?

बाहुल्यं येषु ते तथोक्ताः वनानिला अरण्यवाताः अथवा सलिलवाताः, एतेन श्रेयमप्युक्तं, प्रवान्तु प्रकटं मुखकरमित्यर्थः बहन्तु । रत्या प्रियागमनसमुद्भूतेन अनुरागभरेण उत्कण्ठा ऊर्ध्वाः कण्ठा येषां ते तथोक्ता उन्नमितयौवा इत्यर्थः शकुन्तयः पक्षिणः अविरलम् अजस्रं कलं मधुरं यथा तथा कणन्तु गायन्तु । कुत इत्याह । देवो भगवान् रामः स्वयं पुनः भूयः इदं वनमागतः । राज्ञी रामस्य सम्भाननार्थं तरवः अर्च्यमानधारिणः सरोवरवाताः व्यजनकारिणः पक्षिणश्च वैतालिका भवन्त्विति भावः । वनाधिदेवतात्वात् वासत्या कथितमेतद् युक्तमेव । हरिणी वृत्तम् ।

(२५) मिथिलस्य मिथिलाधिपतेर्जनकस्य अपत्यं स्त्री मैथिली जानकी करः कमलमिव तेन वितीर्णैर्दत्तैः अम्बुनीवारशय्यैः जलनीवारधान्यनवीकृत-
ल्लयैः करणैः यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् वृक्षपक्षिहरिणान् अपुष्यत् पोषयामास । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु सत्सु, प्रस्तरस्य पाषाणस्य उद्भेदे उद्भिद्य द्रवीकरणे योग्यः समर्थः द्रव इव कोऽपि अनिवर्चनीय इत्यर्थः मम हृदयस्य चित्तस्य विकारः शोकादिजन्यविकृतिर्भवति । अनेन विकारेण पाषाणा अपि द्रवीभवन्ति किं पुनर्मांसपद्मस्थसच्चयोऽयं देह इति भावः । माखिनीवृत्तम् ।

रामः । [खगतम् ।] अये महाराजेति निष्प्रणयमाम-
न्वणपदं, सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः,
तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति (क्ष) । [प्रकाशम् ।]
आं कुशलं कुमारस्य । [इति रोदिति ।]

वास । अयि देव ! किमिति दारुणो दारुणः खलु असि (क) ।
सीता । सहि वासन्दि ! किं तुमं सि एवं वादिणी,
पिशारहो क्लु सव्वस्स अज्जउत्तो, विसेसदो मम पिअ-
सहीए (३६) ।

वास । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

(३६) सखि वासन्ति ! किं त्वमस्य एवंवादिनी, प्रियाहं: खलु सर्वस्व
आर्यपुत्रः, विशेषतो मम प्रियसख्याः । प्रियाहं:—प्रियवचनाहं: ।

(क्ष) निष्प्रणयं प्रणयाभावसूचकम् आमन्वणपदं सन्वीधनपदम् । सौमित्रि-
मात्रे केवले लक्षणे च, लक्षणमात्रविषयः न तु सीताविषय इत्यर्थः कुशलप्रश्नः
मङ्गलजिज्ञासा । स च वाष्पस्खलिताक्षरः वाष्पेण वाष्पभरावरुद्धकण्डतया
खलितानि अस्पष्टोच्चारितानि अचराणि यस्मिन् स तथोक्तः । तथा तेन
हेतुना मन्ये विदितं ज्ञातः सीतावृत्तान्तः सीतानिर्वासनव्यापारः यथा सा
तथोक्ता इयम् । इयं सीतानिर्वासनवृत्तान्तं ज्ञातवतीत्यर्थः अन्यथा सीताया
अपि कुशलं पृच्छेदिति भावः ।

(क) दारुणो दारुणः अतिदारुणः अतिकठोरः । अन्यथा को जनः
निष्कारणं निरपराधां सहधर्मिणीं निर्वासयतीति भावः ।

(३६) त्वं मे मम जीवितं जीवितवत् प्रियतमेत्यर्थः, त्वां विना नाहं
जीवामीति भावः । त्वं मे द्वितीयं हृदयम् असि भवसि सर्वविषयेष्वेव
परस्परमेकात्मतया अपरम् अन्तःकरणमिव त्वदज्ञातं मे किमपि रहस्यं नास्तीति
भावः । त्वं मे नयनयोः कौमुदी ज्योत्स्ना कौमुदीव स्निग्धकारी प्रीतिजनि-
केति यावत् न मे चक्षुषस्त्वया विना दृषिरिति भावः । त्वं मे अङ्गे अमृतं

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य सुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

इति सूचति ।

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च (ख) । सखि !
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । [समाश्वस्य ।] तत् किमिदमकार्थ्यमनुष्ठितं
देवेन ।

सीता । सहि वासन्दि ! विरम विरम (२७) ।

रामः । लोको न मृष्यतीति (ग) ।

वास । तत् कस्य हेतोः ।

रामः । स एव जानाति किमपि (घ) ।

(२७) सखि वासन्दि ! विरम विरम । ईदृशकठोरवाक्यकथनात् विरता
भवेत्यर्थः ।

सुधावदनिर्वचनीयसुखोत्पादिनौ तदधिका सुखकारणं न किमपि नास्ति,
इत्यादिभिः प्रियशतैः शान्तमथवा सुग्धां सरलहृदयाम् अनुबध्य प्रीषयित्वा
तामेव निरतिशयविश्वस्तुहदयाम् तदेकमावज्जीवितानित्यर्थः निवासितवानिति
वाक्यशेषः वासन्त्या निःश्वासवाष्पावरोधशोकसम्भारयोतनाद्यै कविना न कृतः
तदुच्चारणाशक्तेर्वासन्त्याः तत्रैव विश्राम इत्याशयः । अथ सा आत्मानं संयम्य
स्त्रीयाक्षमत्वं निवारयन्ती आह शान्तमिति । अथवा शान्तम् असङ्गत्वात् कथ-
नार्हम् इह अस्मिन् सीताविषये उत्तरेण वाक्येन, सीतायास्मादृशदशाविपर्ययासात्
परेण वाग्वित्याखेन किं, किं प्रयोजनम्, अधुना तत् सर्वथैव निष्प्रयोजनमिति
भावः । वसन्ततिलकं इत्तम् ।

(ख) वाक्यनिवृत्तिः वासन्त्या वायोधः मोहश्च स्थाने खलु युज्यते एव,
अतिशयितश्रीकौटूहलकलादस्याः निवासनजन्मवासन्तीहृदयभावस्येत्यर्थः ।

(ग) न मृष्यति न मृष्यते सीताया गृह्णावस्थानं न तेषां वाञ्छितमित्यर्थः ।

(घ) स एव जानाति, नाहो जानातीत्यर्थः, तादृशज्ञानस्य प्रकृतकारणा-

तम । उचितस्तदुपालम्भः (ङ) ।

वास । अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता । तुमं ज्ञेय सहि वासन्दि ! दारुणा कठोरा अ,
जा एव् विलवन्तौ पदीवेसि (३८) ।

तम । प्रणय एवेदं व्याहरति शोकश्च (च) ।

रामः । सखि ! किमत्र मन्तव्यम् ।

(३८) तमेव सखि वासन्ति ! दारुणा कठोरा च, या एवं विलपन्ती
प्रदीपयसि । तं विलापेन आर्यपुत्रस्य मद्वियोगदुःखं पुनरुद्दीपितं करोषी-
त्यर्थः । जा एव् अञ्जवत् पदितं पदीवेसि इति पाठे या एवमार्यपुत्रं
प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

भावान्न मया न वान्तेन बुद्धिमता ज्ञातव्यमिति भावः सर्वथा अज्ञा निष्करुणाश्च
लोकाः लोकानुरञ्जनश्च मे कर्तव्यं तत् किं मया क्रियतां सीतापरित्यागादन्यत्
इति फलितार्थः ।

(ङ) तस्य लोकस्य उपालम्भस्तिरस्कारः उचितः न्यायः आसीदिति शेषः ।

(२७) अयि कठोर ! हे कठिनहृदय ! किञ्च निश्चितं ते तव यशः
कौर्त्तिः प्रियं यश एव तव श्रेष्ठं नान्यत् किञ्चनैति भावः । ननु भोः अतः परं
किं घोरं दारुणम् अयशः अकौर्त्तिरस्ति यत् हे नाथ ! हे प्रभो ! हरिणीदृशः
शृगलीचनायास्रस्याः सीताया विपिने वने किम् अभवत् कथय । तव खेद-
सूचकमव्ययं, कथं किंप्रकारं मन्यसे, वारमेकं चिन्तय किमभवत्तस्या इत्यर्थः
शोकबाहुल्याद् द्विरुक्तिः । दुतविलम्बितं वृत्तम् ।

(च) प्रणयः रामं प्रति अनुरागः शोकस्वन्निर्वासनजनितो दुःखातिशय
इदं पूर्वोक्तप्रकारम्, अयि कठोरेत्यादि वासन्तीकथितमुपालम्भवचनं व्याहरति
कथयति, श्रीकी सीद्वय वामेवं वादिनीं करोति अती नास्याः दोषः इत्यर्थः ।

तस्तेकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयी च मृदुबालमृणालकल्पा

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि (३६) ।

रामः । हा प्रिये जानकि ! क्वासि ।

सीता । हही ! हही ! अज्जउत्तोवि प्पमुक्तकण्ठं
रोइदि (४०) ।

(३६) आर्यपुत्र ! प्रिये एषा प्रिये । एषा अहमिति शेषः । प्रिये जीवा-
सीत्यर्थः । रामस्य दुःखातिशयमसहमानायाः विस्मृतात्मनः सीताया इदोक्ति-
रियम् ।

(४०) हा धिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति ।
प्रमुक्तः कण्ठो यस्मिन् प्रमुक्तकण्ठम् उच्येः स्वरमित्यर्थः ।

(२८) तस्य भौतस्य एकहायनस्य एकवर्षवयस्कस्य कुरङ्गस्य हरिणस्यैव
विलोला चपला दृष्टिर्यस्याः यस्यासौक्तायाः, हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्त्वर्चिर्वा-
हिभेदयोरिति सिद्धिर्नौ । भयात् अतिशयचञ्चललोचनाया इत्यर्थः कुरङ्गदृष्टिः
स्वभावत एव चञ्चला तस्य एकहायनस्येति च विशेषणद्वयं चाञ्चल्यातिशय-
द्योतनार्थं भौतत्वात् शिशुत्वादधिकचञ्चला हि हरिणदृष्टिर्भवति । परिस्फुरि-
तस्य भयादतिकम्पितस्य गर्भस्य भरणे भारेण अलसायाः मन्दरायाः आत्मवाणा-
समर्थाया इति यावत् तस्याः सीतायाः ज्योत्स्नामयी च चन्द्रिकामयी च चन्द्रि-
कावत् मृदुबालवण्यमयी चेत्यर्थः । ज्योत्स्नामयी वेति पाठे ज्योत्स्नात्मिकेव
ज्योत्स्नावत् मृदुबालवण्यमयी कार्कस्यादिदोषरहिता च । मृदुबालमृणालकल्पा
कोमलमृणालादुरनिम्ना अतिप्लव्वा स्पर्शमञ्जुरा इत्यर्थः अङ्गलतिका देह-
खता नियतं निश्चितं क्रान्तं मांसम् अदन्तीति तैस्तथोक्तैर्मांसलीलुपैः आपदैर्विलुप्ता
भक्षितेत्यर्थः । वसन्ततिलकं वचम् ।

तम । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितै-
र्दुःखनिर्वापणानि (छ) । यतः

पूरोत्पीड्ने तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २६ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकाः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मः क्षमयति ।

१ स्वयं कृत्वा त्यागं बिलपनविनीदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

(छ) वत्से साम्प्रतिकमेवैतत् उचितमेवैतत् । दुःखितैः शोकात्तैः जनै-
रिति शेषः दुःखनिर्वापणानि शोकोपशमनानि विलापरोदनादीनीत्यर्थः
कर्त्तव्यानि ।

(२६) तडागस्य जलाशयस्य पूरोत्पीड्ने जलवृद्धिजन्ये निर्गमोद्वाते सति
परीवाहः प्रवृज्जलानिःसारणं प्रतिक्रिया प्रतीकारः । अन्यथा अन्तःक्षय-
सेतुभङ्गसमीपस्थभूसज्जनादिदोषोत्पत्तिरिति भावः । च तथा शोकक्षोभे प्रवृज-
दुःखावेगे सति हृदयं चित्तं प्रलापैः प्रसृज्जकण्ठरुदितैः धार्यते पुनर्व्यवस्थाप्यते ।
यथा जलवृद्धौ जलनिःसारणं तडागादिरक्षणीपायः तथा शोकवृद्धौ तद्विष्कार-
रूपसप्रलापरोदनमेव आत्मदाणीपाय इति भावः ।

(३०) बहुतरप्रकारकष्टत्वमेव सूचयति इदमिति । अभियुक्तेन निरन्तर-
सर्वहितेन मनसा इदं विश्वं जगत् विश्ववत् यथाविधानं पाल्यं रक्षणीयम्
अन्यथा अधर्मापत्तेरिति भावः । तच्च राज्यपालनसतीवकष्टरमित्यभिप्रायः ।
घर्मं श्वातपः कुसुममिव कुसुमं यथा तथा प्रियाशोकः सीताविच्छेदसन्तापः जीवं
जीवं क्षमयति क्षमयति । एतदपि कष्टात् कष्टतरमिति भावः । स्वयं त्यागं
प्रियापरिवर्जनं कृत्वा बिलपनविनीदोऽपि पश्चात् रोदनादिना शोकापनीदन-
चेष्टापि असुलभः न सुलभावकाशः विज्ञाचारविरोधितया न सङ्गत इत्यर्थः ।
शोकापनीदनचेष्टापि न शक्या इत्येतदपि महत् कष्टकरम् । पूर्वोक्तप्रकारेण
कदाचिदपि रामस्य न दुःखावेगप्रकाशावसर इति महान्तस्य क्लेशः । तन्
तस्मात् अथ अधुना अस्मत्समीपे । अपि सम्भावनायाम् । उच्छ्वासः शोका-

रामः । कष्टं भोः कष्टम् ।

दलति हृदयं गाढोद्वेगो द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदौ न क्लान्ति जीवितम् ॥३१॥
सीता । एवमेदम् (४१) ।

रामः । हे भवन्तः पौरजानपदाः !

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न वाप्यनुशोचिता ।

(४१) एवमेदम् ।

विगस्य प्रकाशः यदुदितं भवति ननु तत्लाभो हि लाभ एव । यतः, श्रीक-
ष्मीमे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ।

(३१) दलतीति । गाढोद्वेगः प्रगाढशोकसम्भारः हृदयम् अन्तःकारणं
दलति पिनष्टि । न तु तत् हृदयं द्विधा दिक्खण्डीभूय भिद्यते विदीर्येति । भिद्यते
इति कर्मकर्तृवाच्यप्रयोगः । विदीर्ये सति हृदयापायात् क्लेशोऽपि न स्यादिति
भावः । विकलः विवशः कायः देहः मोहं दुःसहशोकसम्भारात् अचेतनभावं
वहति धारयति, चेतनां च न मुञ्चति न परित्यजति । क्षणे क्षणे चैतन्यञ्च
भवतीत्यर्थः । चिरमोद्वेगपटव्यौ सति सर्व एव श्रीको निर्वापितः स्यादिति
भावः । अन्तर्दाहः मनस्तापः तनुं शरीरं ज्वलयति, न च तां भस्मसात् भस्माव-
शेषां करोति । तथा सति न मे दुःखं स्यादिति भावः । विधिविधाता
मर्मणि छिनत्तीति मर्मच्छेदौ मर्मस्थानच्छेदनशीलः प्रहरति मामिति शेषः, बलात्
मम मर्माणि छिनत्तीत्यर्थः, जीवितं प्राणान् न क्लान्ति न छिनन्ति न हन्ती-
त्यर्थः । तेन मे सकलदुःखावसानं स्यादिति तदन्यथासूतेन सर्वेष्वेव भावेन
दाक्षिणे मे देवदुर्विपाक इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ।

(३२) क्लियत्यतीतवटनायां, देव्याः सीताया गृहे स्थानमवस्थानं भवतां

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्वयन्ति मां

इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुच्यते ॥ ३२ ॥

तम । अतिगम्भीरमापूरणं शोकसागरस्य (ज) ।

वास । देव ! अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् (भ) ।

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

न अभिसतम् आसीदिति किलार्थः । ततस्तस्मात् कारणात् सा इति शेषः ।
दृष्टमिव अनादृत्यघासादिवत् शून्ये वने त्यक्ता मयेति शेषः, न वापि सा अनु-
शीचिता । भवतामनुरञ्जनायमेव मया एतानि दुष्कराणि कृतानि इत्यर्थः । चिर-
परिचिताः सीतया सह पुरा चिरमनुभूतास्ते ते भावाः पदार्थाः सह्यैरुद्धवर्हि-
शिलातलादयः मां परिद्वयन्ति सर्वथा व्याकुलौकुर्वन्ति, इदम् अस्मात्, कार-
णात् इदमित्यव्ययम् । अशरणैरनवलम्बैः अस्माभिरिति शेषः एवम् इत्थं
रुच्यते विलप्यते । अद्यापि अधुनापि बहुकाले गतेऽपीत्यर्थः प्रसीदत यूयमिति
शेषः । अधुना भवत्प्रसादः अकिञ्चित्करोऽपि मम सान्त्वनायै रुचिद्यतीति
भावः । भवतामनुरञ्जनायमेव मया पूर्वोक्तानि दुष्कराणि कृतानि भवद्भिस्तु
मदर्थं न किमपि कृतमिति पौरजानपदानुद्दिष्टं शोकः । हरिणी उत्तम ।

(ज) आपूरणं पूर्णता । अवगूरणमिति पाठे अवगूरणम् आवर्त्तः ।

(भ) अतिक्रान्ते अतीतविषये सीताविधियरूपे धैर्यम् अवलम्ब्यतां गतस्य
शीघ्रना निष्फला तत्र धैर्यावलम्बनमेव श्रेय इति भावः ।

(३३) किमुच्यते धैर्यमिति । मत्प्रदर्शितात् परमपि धैर्यमस्ति इति
साचेपीति । धैर्यस्य विषयः कः कथ्यते भवता मया हि धैर्यस्य परा काष्ठा
प्रदर्शितेति भावः । तदेव दर्शयति देव्या इति । देव्या सीतया शून्यस्य
जगतो लोकास्य द्वादशः परिवत्सरः संवत्सरः प्रवर्त्तते इति शेषः, तस्या इत्युक्तं
सीतायाः नामापि प्रनष्टमिव विलुप्तमिव सुदीर्घकालात्ययवशादधुना तस्याः
नामापि केनचिन्नोद्धार्यते इत्यर्थः, च अथच रामो न जीवति इति न । राम-
रूपेण पाषाणमयोऽहमद्यापि वर्त्तमानोऽस्मि अतः प्रियतमाविरहेऽपि यन्मम
जीवनधारणं तद्धि परा काष्ठा धैर्यस्येति भावः ।

सीता । मोहिदह्नि अज्जउत्तस्स एदेहिं बअणेहिं (४२) ।

तम । एवं वत्से ! (ज) ।

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहाद्राः, शोकदाकरणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराश्चोतन्ति सविषास्त्वयि ॥३४॥

रामः । अयि वासन्ति ! मया खलु

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं

प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तौत्रो हृदि शोकशङ्कु-

र्मर्माणि क्लन्तन्नपि किं न सोढः ? ॥३५॥

सीता । एवं ह्मि मन्दभाइणी पुणोवि आआसआरिणी
अज्जउत्तस्स (४३) ।

रामः । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मे
संस्तुतबहुतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः (ट) । तथाहि

(४२) मोहितास्मि आर्यपुत्रस्य एतैर्वचनैः ।

(४३) एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य । आयास-
कारिणी दुःखहेतुः ।

(ज) एवं यदुच्यते तत् तथैवेत्यर्थः ।

(३४) स्नेहाद्राः स्नेहबहुला एता वाचः शोकदाकरणाः प्रियतमा अपि
शोकसूचकत्वाद् दुःसह्य अतो मां विषयौक्त्य विह्वलयन्तीत्यर्थः, न प्रियतमाः
नाभीटाः । एतास्ता मधुनो धाराः इवेति गम्यते त्वयि सविषा विषमिश्राः
च्योतन्ति गलन्ति ।

(३५) अन्तः हृदये प्रत्युप्तं विद्धं तिरश्चीनं तिर्यग्भावापन्नम् अलातशल्यं
ज्वलदङ्गारमयशल्यं यथा, सविषो विषात्मको दंशश्च दन्तप्रवेशश्च यथा तथैव
तद्वदेव तौत्रस्त्रीणाः नितरां दुःसह इत्यर्थः हृदि निहित इति शेषः शोकशङ्कुः
शोककौलः र्मर्माणि क्लन्तन् छिन्दन्नपि किं न सोढः मयेति शेषः । तत् किमपरं
करिष्यामि धैर्यावलम्बने तद्वदेति भावः । उपजाति वृत्तम् ।

(ट) अतिनिष्कम्पम् अतिनिश्चलं यथा तथा स्तम्भितं स्थिरीकृतम् अन्तः-

लोलोलोलुभितकरुणोज्झ्मणस्तम्भनार्थं

यो यो यन्नः कथमपि मया धीयते तं तमन्तः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कोऽपि चेतोविकारः

स्तोयस्येवाप्रतिहतयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण दुक्क-
संक्खोहेण पफ्फुरिदणिअदुःखं विअ आकम्पिदं मे हिअअं
(४४) ।

वास । [स्वगतम् ।] कष्टमभ्यापन्नो देवस्तदन्यतः
क्षिपामि (ठ) तावत् । [प्रकाशम्] चिरपरिचितानामेतेषां
जनस्थानभागानामवलोकनेन आत्मानमानन्दयतु देवः ।

(४४) एतेन आर्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंजीर्णेण प्रस्फुरित-
निजदुःखमिवाकम्पितं मे हृदयम् ।

करणं येन तस्य तथोक्तस्य यन्नेन धैर्यमालम्ब्य स्थितस्येत्यर्थः मे मम अयम्
आवेगः शोकप्रवाहः संस्तुतानां पूर्वपरिचितानां बहुतराणां प्रियाणां जनानां
वस्तुनाञ्च दर्शनादुद्दामः अतिभूमिं गतः । परिचितवस्तुदर्शनात् तु सङ्क्षोभोऽतोऽयं
वेगः कष्टेनापि न निवर्त्तनीय इति भावः ।

(३६) लोलादपि उल्लोलम् अतिचञ्चलं यथा तथा लुभितस्य उद्देलकरुणस्य
शोकस्य यज्ज्मण आविष्कारः तस्य स्तम्भनार्थं प्रतिरोधार्थं मया यो यो यन्नः
कथमपि कृच्छ्रेण आधीयते क्रियते, कोऽपि अननुभूतपूर्वः अनिर्वचनीयश्चेतो-
विकारः चित्तवैक्लवं तोयस्य जलस्य अप्रतिहतयः अनिरुद्धवेगः ओघः प्रवाहः
सैकतं सिकतामयं बालुकानिर्मितमिति यावत् सेतुम् आलिमिव तं तं यन्नमित्यर्थः
भित्त्वा भित्त्वा पुनः पुनः भङ्क्ता नीचीकृत्येत्यर्थः बलात् वेगेन अन्तः ममसि
प्रसरति प्रविशति । अतो यन्नेनापि न निवारयितुं शक्योऽयं शोकावेगः तत्
किं पुनरुपदिश्यते भवत्या । मन्दाम्बान्तावचम् ।

(ठ) कष्टमिति दुःखसूचकमव्ययम् । अभ्यापन्नः निरतिशयशोकाकुलः,
आक्षिपामि विषयान्तरे आकर्षामि विषयान्तरासक्तचित्तं करोमीत्यर्थः ।

रामः । एवमस्तु । [इति उक्त्याय परिक्रामति ।]

सीता । सन्दीवनाञ्चो ज्ज्व दुक्खस्स पिअसहीविणोदणो-
वाअा त्ति मस्सेदि (४५) ।

वास । देव देव !

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरौरोधसि ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिभो सुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥३७॥

सीता । दारुणासि सखि वासन्दि ! दारुणासि, जा
एदेहिं हिअअमम्मगूढसल्लसरिसेहिं पुणो पुणो मं मन्दभाइणी
अज्जउत्तं वि दूणावेसि (४६) ।

रामः । चण्डि जानकि ! इतस्ततो दृश्यसे इव न चानु-
कम्पसे (४) ।

(४५) सन्दीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनीदनीपाया इति मन्यते ।

(४६) दारुणासि सखि वासन्ति ! दारुणासि, या एतैर्हृदयमर्मगूढशल्य-
सङ्घैः पुनः पुनर्मां मन्दभागिनीमाय्येपुनमपि दुनीषि ।

(३७) अस्मिन्नेव पुरीवर्तिनि इत्यर्थः लतागृहे निकुञ्जे त्वं तस्याः सीतायाः
मार्गे प्रत्यागमनवर्त्तानि दत्ते ईक्षणे येन स तथोक्तः अभवः आसीः गोदावरीं
गतायाः सीतायाः प्रत्यागमनविलम्बात् तदागमनपथि सत्त्वणदृष्टिचपं प्रतीक्षमाण
आसीरित्यर्थः । सा पुनः सीता हंसैः कृतमाहितं कौतुकं दर्शनाभिज्ञायाः यस्याः
सा तथोक्ता सती गोदावर्यां रोधसि तीरे चिरमभूत् चिरं तस्थौ । आयान्त्या
गोदावरौतटात् प्रत्यावृत्तयेत्यर्थः तथा सीतया त्वां परिदुर्मनायितमिव काल-
विलम्बान्नितरासुक्कण्डितहृदयमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा कातर्यात् तत्कीपसम्भावनाजनित-
व्याकुलतया अरविन्दकुञ्जलनिभः कमलकीरकसन्निभः सुग्धः सनीहरः प्रणामार्थः
अञ्जलिः तत्प्रसादायेत्यर्थः बद्धः रचितः आसीदिति शेषः । आर्द्रखविक्रीडितं
वृक्षम् ।

(४) मां प्रति कुडासीति चण्डीति सम्बोधनम् ।

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं संसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,
विष्वङ्मोहः स्त्रगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥३८॥

इति सूचंति ।

सीता । हृद्दी हृद्दी पुणोवि प्पमूढो अज्जउत्तो (४७) ।
वास । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त ! मं मन्दभाइणीं उद्दिसअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे जम्मलाहस्स वारं वारं संसइद-
जीविददारुणी दसापरिणामोत्ति हा हृदस्सि (४८) ।

इति सूचंति ।

तम । वल्ले ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, पुनस्त्वत्पा-
णिस्पर्श एव सञ्जीवनोपायो रामभद्रस्व ।

(४७) हा धिक् ! हा धिक् ! पुनरपि प्रमूढ आर्यपुत्रः ।

(४८) हा आर्यपुत्र ! सा मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलीकमङ्गला-
धारस्व ते जन्मलाभस्य वारं वारं संश्रयितजीवितदारुणी दशापरिणाम इति हा
हतास्मि । दशापरिणामः दशापर्यवसानम् अवस्थान्तरमित्यर्थः । संश्रयितं
जीवितं यस्मिन् स चासौ अतएव दारुणमेति संश्रयितजीवितदारुणः ।

(३८) हा हा देवि ! सीते ! हृदयं स्फुटति विदीर्यते, देहबन्धः शरीर-
बन्धनं संसते शिथिलीभवति, जगत् विश्वं शून्यं मन्ये, अविरता अविशाला
ज्वाला श्रीकाशिशिखा यस्मिन् तद् यथा तथा अन्तः अन्तःकरणे ज्वलामि दग्धो-
ऽस्मि, विधुरः कातरः अन्तरात्मा सीदन् अवसन्नः सन् अन्धे अन्धकरणे प्रगाढे
इति यावत् तमसि अन्धकारे मज्जतीव निलीयत इव, तथा मोहः अचैतन्यं
विषक् समन्तात् सर्वविषयानित्यर्थः स्त्रगयति पावणीति मोहाच्छादनात् विश्वेषु
न किमपि मे ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । मन्दभाग्योऽहं कथं किं करोमि प्रति-
विधानार्थमित्यर्थः । न कमप्युपायं पश्यामीति भावः । मन्दाक्रान्ता वचम् ।

क्यासि, सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् (ढ) ।
सीता । ससम्भ्रमसुपसृत्य हृदि ललाटे च लुभति ।

वास । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः । आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलीपै-

रन्तर्वा वहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥३८॥

[आनन्दनिमीलिताक्ष एव] सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वर्धसे ।

वास । देव कथमिव ?

रामः । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी ।

वास । अयि देव ! क्व सा ?

रामः । [स्पर्शसुखमभिनीय ।] पश्य ननु इयं पुरत एव ।

वास । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरभिः
प्रलापैः प्रियसखीदुःखदधामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दहसि ।

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उण चिरसवभाव-
सोमशीअलेण अज्जउत्तप्फसेण दीहदारुणं वि सन्दावं
भत्ति हरन्तेण वज्जलेबोवण्णो विश्व सिद्धन्तणीसहविपज्जत्यो
वेवदि अवसो विश्व मे हत्यो (४८) ।

(४८) अपसर्तुमिच्छामि, एष पुनश्चिरसद्भावसौम्यशीतलीनाय्युपद्रव्यशेन

(ढ) सम्भावय आत्मप्रदर्शनेन सञ्जीवय ।

(३८) संस्पर्शः अनुभूयमान इति शेषः अमृतमयैः सुधात्मकैः प्रलीपैः
अन्तर्वा वहिरपि वा उभयविधानैरित्यर्थः शरीरधातून् देहोपादानभूतमांसा-
सृग्ज्जास्त्रिसिरास्त्वक्प्रभृतौन् आलिम्पन् सदयं व्याधुवन् सन् जीवयन् सामिति
शेषः पुनरपि अकस्मात् अज्ञातकारणात् आनन्दात् अपरविधं सुखजन्यमित्यर्थः
सीतं विश्वान्तरायहरणरूपं तनोति विस्मारयति प्रवर्तयतीत्यर्थः । प्रहर्षिणीवत्तम् ।

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः ।

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-

श्चिरं स्वेच्छास्यशैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः॥

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमम् ? (५०)(श) ।

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकीपस्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

इति गृह्णाति (त) ।

दीर्घदारुणमपि सन्नापं भटिति हरता वञ्चलेपोपनद्ध इव स्निग्धनिःसङ्गविषय्यसी
वेपतेऽवश इव मे हस्तः । चिरसद्भावेन चिरप्रणयेन अविचलितप्रेमणा इत्यर्थः ।
सीतो मनोहरः श्वेतलः स्निग्धलेन वर्ज्यो यो लेपो लेपनं तेन उपनद्ध इव
दृढनिबद्ध इव उत्थापयितुमशक्य इत्यर्थः । स्निग्धं सात्विकभावोद्भवात् घर्मे-
वान् निःसङ्गं नितरां विषयैस्तुः विरुद्धभावं गतः इदानीमेतादृशभावस्यानौचित्या-
दिति भावः ।

(५०) आर्यपुत्र ! स एव इदानीमसि त्वम् ? स एव मदेकान्तानुरागवा-
नित्यर्थः ।

(श) इदानीम् इदानीमपीत्यर्थः त्वं स एव असि मां प्रति तादृक्प्रणय-
वानेव असि त्वयि न कोऽपि विषय्यो लक्ष्यते मम तु दशाविषय्यः केवल-
मदृष्टाधीन इति भावः ।

(४०) पूर्वं परिणयविधौ विवाहसंस्कारावसरे कङ्कणं कराभरणविशेषं
यथा वैवाहिकमङ्गलसूत्रविशेषं धरतीति कङ्कणधरः यः प्रियायाः पाणिः मया
गृहीतः, यः अमृतशिशिरैः सुधावच्छीतलैः सुखकरैरित्यर्थः स्वेच्छास्यशैः स्वेच्छया
स्यशैः सत्कर्तृका इत्यर्थः तैः चिरं दीर्घकालं व्याप्य परिचितः परिज्ञातः इति
पूर्वाङ्गार्थः । तस्याः सीतायाः तुहिनैः करकैः वर्षोपलैश्च सह यत् औपम्य-
सतिशीतलात् सादृश्यं तेन सुभगः सन्नापहारकत्वात् सुसिन्धुः, ललितं सुकु-
मारं यत् लवलीकन्दलं लवलीप्ररोहः तन्निभः तत्सदृशः स एव अयं पाणिः करः
मया लब्धः प्राप्तः । शिखरिणी वृत्तम् ।

(व) सीताहसमिति शेषः ।

सीता । हद्दी हद्दी अज्जउत्तप्फंसमोहिदाए प्पमादो
क्खु मे संवुत्तो (५१) ।

रामः । सखि वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रिय साध्व-
सेन परवानस्मि, तत्त्वं तावदेनां धारय (थ) ।

वास । कष्टमुच्चाद एव ।

सीता । ससम्भ्रममाचिष्यापसर्पति * ।

रामः । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः ।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिणः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥४१॥

सीता । हद्दी हद्दी अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढ-
धूसन्तणअणो ण पज्जवत्थावेदि आत्ताणअं (५२) ।

(५१) हा धिक् हा धिक् आर्यपुत्रस्यर्मोहितायाः प्रमादः खलु मे
संवृत्तः । प्रमादः अनवधानताजनितो दोष इत्यर्थः ।

(५२) हा धिक् हा धिक् अद्यापि अनवस्थितस्तिमितमूढवृण्व्रजनी न

(थ) आनन्देन निमीलितानि अवशानि इन्द्रियाणि यस्य स तपोक्तः,
साधु अत्यन्तम् अस्यते विचिष्यते अनेनेति साध्वसं चर्षातिरेकसम्भूतवैकल्यं तेन
परवान् अस्मि पराधीनः अस्मि नाहमात्मनि प्रभवामीत्यर्थः । अतो नाहं सीतां
धारयितुं शक्नोमीति भावः ।

* आचिष्य आकृष्य रामपुत्रं स्वकीयं पाणिं वत्सादाकृष्य दूरमपस्त-
वतीत्यर्थः ।

(४१) मन करात् तस्याः सीतायाः स करपल्लवः कीमलाङ्गुलिकरः परि-
भ्रष्टः पतितः । करात् इत्यस्य विशेषणानि जडात् परिकम्पिणः स्विद्यतः ।
करः इत्यस्य विशेषणानि क्रमेण जडः प्रकम्पी स्विद्यन् । एतेन रामसीतयो-
रुभयोरपि समः सात्त्विकभावविशेषः सूचितः । सात्त्विकभावस्य साहित्यदर्पणे,
सप्तः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यं मधु प्रलस इत्यष्टौ
सात्त्विका मताः । सात्रा वृत्तम् आर्याजातिः ।

तम । मखे इहासकौतुकं निर्वण्यं ।

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुन्नवाभः प्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥४२॥

सीता । [स्वगतम् ।] अहंहे ! अवसेण एदेण अत्ताण-
एण लज्जाविदह्नि भअवदीए तमसाए, किंत्ति किल एसा
मणिसिद्धि एसो दे परिच्चाओ एसो अ हिअआसङ्कोत्ति
(५३) (६) ।

राम । [सर्वतोऽवलोक्य ।] कथं नास्थेव, ननु अकरुणे
वैदेहि !

सीता । सच्चम् अकरुणह्नि, जा एवं विधं तुमं पेक्खन्ती
खं धरामि ज्जेव जीविदम् (५४) ।

पर्यवस्थापयत्वात्मनम् । अनवस्थिते अस्थिरे स्मिते निश्चले सृष्टे विषयज्ञान-
रहिते तथा घूर्णन्ती विषयग्रहार्थमितस्ततः धाविते नयने चक्षुषी यस्य सः । न
पर्यवस्थापयति प्रकृतिसं करोति तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ।

(५३) अहो ! अवशेन एतेनात्मना लज्जापितामि भगवत्या तमसया,
किमिति किल एषा संख्यते एष ते परित्यागः एष च हृदयासङ्ग इति । ?

(५४) सत्यमकरुणाणि, या एवंविधं त्वां पश्यन्ती धरास्थेव जीवितम् ।

(४२) वत्सा सीता प्रियस्य रामस्य स्पर्शजनितेन सुखेन हेतुना सखेदानि
खेदद्वाराणि रोमाञ्चितानि मुखकितानि कम्पितानि च अङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता
सती मरुता वायुना नवाकासा च वर्षारम्भे नववृष्टजलेन च यथाक्रमं प्रविधूता
कम्पिता सिक्ता छिन्नता च सती तथा स्फुटा विकसिताः कोरकाः कलिका
वस्याः सा तथाभूता कदम्बयष्टिः कदम्बशखिव जाता । उत्तमुपजातिः । अल-
ङ्कारः उपमा ।

(६) लज्जापितामि लज्जामापितामि । यदा लज्जापातीर्यन्तात् आप-
ततः क्तः । हृदयासङ्गः चेतोऽनुरागः । परित्यागे हृदयादुरागस्यानीचित्यात्
अज्जति भावः ।

रामः । क्वासि देवि ! प्रसौद न मामेवंविधं परित्यक्तु-
मर्हसि ।

सीता । अइ अज्जउत्त विवरीदं विअ एदं (५५) (घ) ।

वास । देव ! प्रसौद प्रसौद, खेनेव लोकोत्तरेण धैर्येण
संस्तभयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं (न) कुतोऽत्र मे प्रिय-
सखी सीता ।

रामः । व्यक्तं नास्ति, (प) कथमन्यथा वासन्ती अपि तां न
पश्येत्, अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्तः कुतो
वा रामस्य स्वप्नः, सर्वथा स एवैष भगवान् अनेकवारपरि-
कल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवधाति (फ) ।

(५५) अयि आर्यपुत्र ! विपरीतमिवेदम् ।

(घ) अयि आर्यपुत्र विपरीतमिवेतत् । एतत् त्वदुक्तं मयि विपरीतं
विरुद्धमिव आभातीति शेषः । यतस्त्वेव सां परित्यक्तवान् नाहं त्वां परि-
त्यक्तवती । प्रतिव्रता विनीता सीता राक्षवाक्यनृत्यया प्रतिपादयितुं न शक्नोति
द्योतनाय इव शब्दप्रयोगः ।

(न) खेन स्वकीयेन स्वाभाविकेन । लोकात्तरेण अवाधारणेन । संस्त-
भय स्थिरौकुह । अतिक्रान्ता भूमिं चरन्समीपाम् कतिभूमिः तां गतः सीमा-
तिग इत्यर्थः विप्रलम्भो विरुद्धोक्तो यस्य तं तथोक्तम् ।

(प) व्यक्तं नास्ति नास्तीति व्यक्तं सत्यमेव नास्तीत्यर्थः ।

(फ) अनेकवारं बहुशः परिकल्पना पुनः पुनः चिन्ता तथा निर्मितः
उत्पादितः निरन्तरचिन्ताजन्त इत्यर्थः स एव पूर्वं बहुशः अनुभूत इत्यर्थः विप्र-
लम्भः भ्रमः स्वगृष्टिणावत् शून्येऽपि सीतादर्शनादिरूपः पुनः पुनः माम् अनु-
वधाति मया सह धावति इतः पूर्वं बहुवारम् अनेनाहं विप्रलम्भः सम्यगपि
तथैव जात इत्येवमत्यन्तं प्रहारितोऽस्मीति भावः । तस्य दुर्निवार्यलैश्वर्ययोगो
भगवानित्यनेन ध्वन्यते ।

सौता । मए जेव दारुणाए विप्रलब्धो अज्जउत्तो (५६) ।
 वास । देव ! पश्य पश्य ।
 पौलस्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः
 पश्यैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।
 खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः, सौतां ज्वलन्तीं वहन्
 अन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥ ४३ ॥
 सौता । [सभयम् ।] अज्जउत्त ! तादो वावादीअदि,
 अहञ्च अबहरिआमि, परित्ताहि परित्ताहि (५७) ।

(५६) सभय दारुणया विप्रलब्ध आर्यपुत्रः । दारुणया निष्कारुणया ।
 विप्रलब्धः प्रतारितः ।

(५७) आर्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यते, अहञ्चापक्रिये, परित्रायस्व परि-
 त्रायस्व । यतो जटायुः व्यापाद्यते हन्यते, रावणेनेति शेषः ।

(४३) जटायुषा जटायुर्नामकमृगप्रराजिन, जटापरिमाणमायुर्धस्येति तेन,
 चिरकालजीवित्वात्तस्येयं संज्ञा । विघटितः भयः पौलस्यस्य पुलस्त्यपुत्रस्य राव-
 णस्य कृष्णायसा कृष्णवर्णधातुना लौहविशेषेण निर्मितः अयं दृश्यमानः रथः
 वर्तते पश्य त्वमिति शेषः । पुरतः अथती वर्तमाना पिशाचवदना विकट-
 मुखा इत्यर्थः कङ्कालशेषाः अस्थिपञ्जरावशिष्टाः खराः जटायुनिहता रावणरथ-
 वाहनमहाकायस्त्वचरविशेषाः वर्तन्ते तानपि पश्येत्पुत्रम् । इतः अस्मात्
 पुरतो निर्दिश्यमानात् स्थानात् अरिः शत्रुः रावण इत्यर्थः खड्गिन छिन्ने जटायोः
 पक्षतो पक्षसूत्रे येन स तथोक्तः सन् अस्मिन्नेव स्थाने जटायोः पक्षतो छिन्ने
 इत्यर्थः ज्वलन्तीं लावण्यमय्या कान्त्या जाज्वल्यमानां सौतां वहन् गच्छन् अन्तः
 अभ्यन्तरे व्याकुला चञ्चला विद्युद यस्य स तथोक्तः अम्बु ददातीति अम्बुदो
 मेघ इव रावणस्य राक्षसस्य कृष्णवर्णत्वात् बहुलकायत्वाच्च मेघोपमस्य द्याम् आकाशम्,
 योदिवौ इ स्त्रियावचं व्योमपुष्करमन्तरं नभोऽन्तरीचं गगनमित्याद्यन्तरः ।
 अभ्युदस्यात् अभ्युत्पपात । आदूर्लविक्रीडितं वचनम् ।

रामः । [सवेगमुत्थाय ।] आः पाप ! तातप्राणसौताप-
हारिन् ! क्व यासि * ।

वास । अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि ते
मन्युविषयः † । †

सौता । अहो उन्मत्तिश्च म्हि संवृत्ता (५८) ।

रामः । अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्त्तते (ब) ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरैः

विमर्दैर्वीराणां जगति जनितात्यङ्गुतरसः ।

(५८) अहो ! उन्मत्ताऽस्मि संवृता । उन्मत्तो हि अतिक्रान्तविषयमपि
वर्त्तमानतया गृह्णाति तादृशविषयग्रहणं समापि वर्त्तते, अतोऽहम् उन्मत्तास्मि
अन्यथा कुत एतद्भावश्चादिदर्शनम् इति भावः ।

* तातस्य जटाधोः प्राणान् सौताश्च अपहरति यः सः, तत्सम्बोधने ।

† राक्षसकुलस्य प्रलयधूमकेतुस्तत्सम्बोधने । प्रलयकाले धूमकेतुर्यथा
लोकानां क्षयकारस्तथा त्वमपि राक्षसानामित्यर्थः । मन्युविषयः श्लोचपात्रम्
अस्तीति काङ्क्षः अधुनाऽपि स वर्त्तते नास्त्येवेत्यर्थः ।

(ब) अधुना सम्प्रति रावणाद्यभावात् अर्थमनुगतः अन्वर्थो यथार्थ एव
अयम्, आः पापेत्यादि सत्कृतः प्रयोगः प्रलापः निर्विषया वाक् वर्त्तते प्रवर्त्तते ।
रावणाद्यभावादधुना तादृशः प्रयोगः निरर्थकतया प्रतिपन्नो भवतीत्यर्थः ।
यथार्थमेव इदम् अनर्थकं वचः अधुना वर्त्तते । एवं सौतास्मर्शदिव्यापारोऽपि
परिकल्पनानिर्मित एव न पुनरधुना सन्देहविषयः ।

(४४) रावणापहृतायां सौतायां तद्विधोः सोढः कथमिदानीं न सञ्चते
कथं वा एतादृशः प्रलापादिः प्रवर्त्तते इत्याशङ्क्यात्मदोषं निवारयति । उपा-
यानामिति । उपायानां पुनः सौताप्राप्तेः साधनानां भावात् सद्भावात्
अधुना तु उपायाभाव इत्यर्थः । अविरताः अविश्रान्ताः ये विनोदाः उद्गाराश्च
सौतात्त्वेषणसेतुवस्वनवैरनिर्यातनमन्त्रणाविनयलाभादिव्यापाराक्षेपां व्यतिकरः
सम्पर्को मिश्रनमिति यावत् तेषु तादृशैर्वीराणां विमर्दैः परस्परमिञ्जनदर्शनम्-

वियोगो मुग्धाच्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्
कथं तूष्णीं सञ्ज्ञो निरवधिरिदानीन्तु विरहः ॥ ४४ ॥
सीता । शिरवधिरिति हा हृदमिह मन्दभाङ्गिणी (५६) ।
इति रोदिति ।

रामः । हा कष्टम् ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

(५६) निरवधिरिति हा हतास्त्रि मन्दभाङ्गिनी ।

निरवधिरिति पूर्ववत् विरहावसानं समागमसम्भावना च इत्यङ्गं हतास्त्रि
पुनःसमागमाश्रयेव जीविता अधुना तदभावात् मृत्युयातनावन्निरतिशययातना
मां परिभवति न तां सोढुं शक्नोतीति भावः ।

वैश्वर्षण्यनिधनादिव्यापारेः जगति जनितः उत्पादितः अति उत्कटम् अद्भुतः
विषयः एव रसयतीति रसः मनसो द्रुतिकारणं येन स तथोक्तः अधुना तु
विनोदकारणाभावात् तादृश इत्यर्थः । मुग्धे मनोहरे अस्मिन् लोचने यस्याः
तस्यास्तथोक्तायाः सीतायाः वियोगः विरहः खलु प्रसिद्धौ रिपूणां शत्रूणां
रावणादीनां घातो बध एव अवधिः पथ्यन्तः यस्य स तादृशः असूत इदानीन्तु
अधुना तु उपायाभावादप्रतिविधेयस्य विनोदाभावाद दुःसहस्य इति पूर्वसूचितः
नास्ति अवधिरन्तो यस्य स तथोक्तः अनन्तो विरहः कथं तूष्णीं व्यापारान्तरा-
भावात् वाञ्छायां विनापि सञ्ज्ञः सहनीयः । न कदापि सहनीय इत्यर्थः
अतएव नैष प्रलापः अनेसर्गिक इत्यभिधेयः न वा विषयजनकः अपि तु
नैसर्गिकत्वादवश्यम्भावी एव । शिखरिणीवृत्तम् ।

(४५) यत्र यास्मिन् स्थाने मे मम कपीन्द्रसख्यं सुधीवनेत्रम् अपि व्यर्थं
निष्फलं न पूर्ववदुद्धारक्षममित्यर्थः । हरीणां वानराणां चसूभूतानामित्यर्थः ।
शुकादिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषित्यस्यरः । वीर्यं पराक्रमः वृथा
निष्फलम् । यत्र जाम्बवतः भल्लकपतेरपि प्रज्ञा प्रखरा बुद्धिः वृथेति शेषः ।
यत्र वायोः पुत्रस्य हनूमतोऽपीत्यर्थः गतिः न अस्तीति शेषः । यत्र विश्वकर्मा-
सनयो नलीऽपि मार्गं सेतुष्वनादिना पथानं कर्तुं न क्षमः न समर्थः सौमित्रैः

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्निषामविषये तत्र प्रिये ! कासि भोः ॥४५॥

सीता । बहु मखाविदह्नि तं पुब्बविरहं (६०)

रामः । सखि वासन्ति ! सुहृदामिदानो दुःखायेव
रामस्य दर्शनं, तदिदं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यति, तदनु-
जानीहि मां गमनाय ।

सीता । [सोदगं तमसामवलम्ब्य ।] भगवदि तमसे !
गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो (६१) ।

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, ननु आवामपि
आयुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षवर्जनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागी-
रथीपदान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता । भगवदि ! पसीद, खणमेत्तं वि दाव दुल्लहं जणं
पेक्खामि (६२) ।

(६०) बहु मानितास्मि तं पूर्वविरहम् । एतेन रामवचनेन अस्मि अहं
पूर्वविरहं रावणहरणजन्यं विषयिणं बहु यथा स्यात्तथा बहु कृत्येत्यर्थः मानितास्मि
मन्यते, जगन्तात् क्तः ततः आप् ।

(६१) भगवति तमसे ! गच्छत्येवायं पुत्रः ।

(६२) भगवति ! प्रसीद, खणमात्रमेपि तावत् दुर्लभं जनं पश्यामि ।

लक्षणस्यापि पत्निषां बाणानामविषये यत् लक्षणस्यापि बाणानाम् अविषय
इत्यर्थः एवम्भूते तत्र मम अज्ञाते इत्यर्थः क कुत्र स्थाने हे मे मम प्रिये जानकि !
असि वर्त्तसे ? पूर्वं सुग्रीवस्य सैन्यादिदानसाहाय्यात् वानराणां पराक्रमबाहुल्यात्
नाम्नवतो मन्त्रणावलात् हनूमतो जलपिलङ्गनसीतोद्देशनब्रह्मास्त्रानयनादिसार्व-
भौमिकत्वापारात् नलस्य सेतुबन्धनसौष्ठवात् लक्षणस्य इन्द्रजितादिबधत्समादृशुत-
युद्धसौष्ठवात् त्वसुहृतासीः अधुना तु तेषां सर्वेषामेव वैफल्यं पश्यामीति नितान्तं
निराशोऽस्मीति भावः । आदृक्चनिक्रीडितं वृत्तम् ।

रामः । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे (म) ।

सीता । [साक्षेपं स्वगतम् ।] अज्जउत्त ! का सा (६३) ।

रामः । हिरण्ययी सीतायाः प्रतिकृतिः ।

सीता । [सोच्छासं सासम् ।] अज्जउत्तो दाणीं सि तुमं, अम्मए उक्खाणिदं, दाणीं मे परिच्चाअलज्जासत्तं अज्जउत्तेण (६४) (म) ।

रामः । तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनीदयामि ।

सीता । धम्मा सा, जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जा अ अज्जउत्तं विणोदयन्ती आसानिवन्धणं जादा जीअलोअस्स (६५) (य) ।

(६३) आर्यपुत्र ! का सा ? का, सहधर्मचारिणीति शेषः ।

(६४) आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम्, अहो ! उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाश्रव्यमार्थपुत्रेण ।

(म) सेव मे विनीदीपायं भविष्यतीति भावः ।

(म) मत्प्रतिकृतावपि अनुरागितया यथार्थ एव आर्यपुत्रशब्दभाक् त्वमसि इत्यर्थः । परित्यागलज्जा या लज्जा लीकसन्निधौ अप्रतिभलं तद्रूपं यत् शल्यं तदुत्खातं मम हृदयादुद्धृतमार्थपुत्रेण । मत्प्रतिकृतिकरणात् मयि अनुरागी मत्पवित्रता च लीकेषु प्रदर्शिता आर्यपुत्रेणेति भावः ।

(य) रामस्य परित्यागान्तरशङ्कितायाः सीतायाः श्रुतप्रतिकृतिवृत्तान्ताद्या अपि पूर्वाविगवशात्, तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनीदयामीति रामवाक्याच्च पुनरुत्पादिततत्पञ्चधायाः सीताया निर्वेदवचनमिदम् । अत्र सा धन्या अहम् अघन्या, सा बहुमानिता अहम् अवमानिता, सा आर्यपुत्रस्य विदीद्वनस्थानम् अहं न तथा सा आर्यपुत्रस्य सुखतायाः राज्ये अनौदास्यस्य च कारणमिति आशानिवन्धनम् अहन् न तथा प्रत्यादि ध्वन्यते । एतेन स्त्रियः स्वामिनः सर्वानपराधान् सङ्गृह्णी क्तिन्तु दारान्तरप्ररियहं सर्वथा न सङ्गृह्णी इति भावीऽपि व्यन्यते ।

तम । [सस्मितस्नेहासं परिष्वज्य ।] अयि वत्से !
एवमात्मा स्तूयते (२) ।

सौता । [सलज्जमधोमुखी स्वगतम् ।] परिहृसिदद्वि
भग्नवदौए तमसाए (६६) ।

वास । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम् (ल) ।

सौता । पडिउला दाणीं मे वासन्दौ संवुत्ता (६७) ।

तम । वत्से ! एहि गच्छावः ।

सौता । [सकष्टम् ।] एव्वं करेह (६८) ।

तम । कथं वा गम्यते यस्यास्तव ।

ॐ प्रत्युमस्येव दयिते ढण्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

(६५) घन्या सा, या आर्य्यपुत्रेण बहु मन्यते, या च आर्य्यपुत्रं विनीदयन्ती
आश्रानिबन्धनं जाता जीवन्तीकस्य ।

(६६) परिहृसितास्त्रि भगवत्या तमसया ।

(६७) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संवृता । प्रतिकूला रामसमागमे विज्ञ-
कादिष्वौ तद्वसनानुज्ञानादिति भावः ।

(६८) एवं कुर्मः । गच्छाव इत्यर्थः ।

(२) एवमात्मा स्तूयते त्वत्प्रतिष्ठतिमेवोद्दिश्य रामेथैतदुक्तम् अती धन्या
सा इत्यादिना त्वम् आत्मप्रशंसनमेव करोषीति भावः ।

(ल) अस्माकमयं व्यतिकरः समागमः महान् प्रसाद्यते अनेनेति प्रसादः
कसंख्येषु विप्रयान्तरेषु अनवधानतान्जनक इत्यर्थः अनेन समागमेन त्वमपि मां
परित्यक्तुं नेच्छसि अहमपि न त्वां शोके च वयं निमग्ना इति सर्वमन्यत् विवृता-
ऽसीत्यर्थः । कुत एतदित्याह गमनं प्रतीति । अहं त्वत्कर्तव्येऽन्तराथो न
स्यामिमेव स्मरणार्थं वदामि गमनं प्रति पुनर्यथेत्यादि । तव कार्यहान्या ममापि
हानिरित्यती येन कार्यहानिर्न स्यात् तथा कुर्विति भावः ।

सर्मच्छेदपरैर्यत्नै राकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

सीता । एमो एमो अपूर्वपुण्यजनिददंशणां अज्जउत्त-
चरणकमलाणं (६६) (व) ।

इति सूचति ।

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । [समाश्वस्य] किञ्चिद्विरं वा मेहनतरेण पुणिमा-
चन्दस्स दंशणं (७०) (श) ।

(६६) नमो नमोऽपपूर्वपुण्यजनितदर्शनेभ्यः आर्ष्यपुत्रचरणकमलेभ्यः ।

(७०) किञ्चिद्विरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।

(४६) कथं केन प्रकारेण वा गम्यते गन्तुं शक्यते । कुत एतदित्याह
यस्या इति यस्यास्तव दयिते प्रिये रामे प्रत्युपस्थिते गभीरं प्रविद्धस्यैव हृदय-
प्रवलदर्शनेच्छया दीर्घस्य दीर्घभावापन्नस्य किञ्चित्कालकृतदर्शनत्वात् हृत्तस्य इव ।
अदृष्टतया विस्फारितत्वादनिमित्तत्वाच्च दीर्घस्यैवेत्यर्थः चक्षुषः सर्मच्छेदपरैः आ-
र्षणव्यापारैः हृदयविदारकैरित्यर्थः यत्नैः आकर्षः दयितदर्शनात् आर्षेण न
न समाप्यते एतावता कालेनापि न सम्पूर्णः क्रियते । यथा केनचिद् योजक-
वस्तुना युक्तस्य पदार्थान्तरस्य योजकवस्तुद्वरणं विना न परस्परं पार्श्वकं सम्भवति
तद्वत् हृदया मिलितयास्तव हृदयद्वारं विना न इतो गमनं सम्भवति हृदयद्वारस्य
आकर्षादिना शङ्खीद्वारवन्मर्मव्यथाजनकः स च नितरां दुःसहः अतो रामम्
इतः परित्यज्य तव अन्यत्र गमनं न सुकरमिति भावः ।

(व) अपूर्वेण अत्युत्कटेन पुण्येन जनितं दर्शनं येषां तेभ्यः मया किमपि
अपूर्वं पुण्यं कृतं तेनाय आर्ष्यपुत्रचरणदर्शनं जातमिति भावः ।

(श) मेघाच्छत्रे दर्दिने कदाचित् पूर्णचन्द्रदर्शनमिव ईदृशायां गृहवैगुण्य-
दशायां मम आर्ष्यपुत्रदर्शनं सुदुर्लभमेव केवलं पूर्वकृतपुण्यवायीरानुकूल्येन कथं
चित् क्षणिकं दर्शनमाप्तम् अतो नाहं मन्दभागिनी अनेनैव आश्रयतामीति
भावः ।

तम । अहो संविधानकम् ।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान् ।

आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-

नभो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् ॥ ४७ ॥

रामः । अयि विमानराज ! इत इतः ।

इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।

तमसावासन्त्यौ सीमारामौ प्रति ।

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्माद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

(४७) संविधानकं विधाटनियमितकार्यकारणभाववैचित्र्यं केन कारणेन किं किं कार्यसुत्पाद्यते तन्निरूपणे न शक्यमित्यर्थः । तदेव समर्थयति एक इति । एक एव करुणी रसः प्रियविच्छेदजन्यो मनोविकारः निमित्तभेदात् दर्शनस्मृत्यादिकारणविशेषादित्यर्थः । भिन्नः सन् पृथक् पृथक् विवर्त्तान् भिन्न-रूपान् हर्षविषादादिरूपानित्यर्थः आकारान् आश्रयते । यथा अन्धः जलम् आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् गतिवशेन घूर्णमानत्वात् वायुमध्यतया विम्बमयत्वात् पवनचालिततया तरङ्गात्मकत्वाच्च विविधान् आकारान् आश्रयते इति शेषः । तु किन्तु तत् समग्रमेव एकं सलिलं जलरूप एक एव पदार्थः । सीतायाः प्रियविरहजन्यमनोविकारोऽपि कारणभेदात् हर्षविषादक्रीकृतिप्रतिनिवेदासूया-प्रवृत्तीन् वङ्गनाकारान् धत्ते । अतो हर्षादयोऽपि करुणरसस्य विकारा इत्येतदाश्रयं संविधानकं भूषणमौचित्यार्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अलङ्कारः उपमा ।

(४८) अवनिः पृथ्वी, अमरसिन्धुः सुरधनी गङ्गा, अस्माद्विधाभिः अस्मा-दृशीभिः तमसासदृशीभिः नदीभिः वासन्तीसदृशीभिः वनदेवताभिश्चेत्यर्थः सार्द्धं छन्दसाम् एकत्र अनुष्टुप्संज्ञतीनामित्यर्थः प्रायः प्रयोक्ता तत्पूर्वमेकत्र बहुला-नुष्टुप्छन्दसां प्रयोगादर्शनात् कुलपतिः । सुनीनां दशसाहस्रं योऽनुपानादि-

स च सुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-
स्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति छाया नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतस्त्रापसौ ।

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य (क) भूयिष्ठसन्निधा-
पितातिथिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वल्मी-
केराश्रमपदस्य । तथाहि,

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादत्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।

पौषणात् । अथापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः श्रुत इति लक्षणेपेतः सुनि-
र्वाणीकः अनुयाता अनु सद् धर्मायं याता सद् धर्मिणीत्यर्थः अरुन्धती यस्य
तथोक्तः स सुनिः वशिष्ठश्च भूयसे सद्गते मङ्गलाय भुवनहितायेत्यर्थः त्वयि भद्रं
मङ्गलं वितरतु ददातु । तन्मङ्गलेनैव भुवनमङ्गलमिति भावः । मालिनौवत्तम् ।

(क) भूयिष्ठं बाहुल्येन सन्निधापिताः निमग्नयेन जनरवेण च समुपस्था-
पिता अतिथिजना यस्मिन् तस्य तथोक्तस्य भगवतो वल्मीकेराश्रमपदस्य अथ
समधिकारम्भरमणीयता अतिथिसेवायै बहुतरस्यानासनपानभीजनपरिवेशनादि-
कार्यगौरवात् रमणीयता दृश्यतामनुभूयताम् ।

(१) तपोवनमृगः आश्रमसङ्घरिणः सद्यः प्रसूतया अचिरमुक्तगर्भया प्रियया
स्वपत्न्या पीतात् अत्यधिकम् अतिरिक्तं पीतावशिष्टमित्यर्थः उष्णं मधुरञ्च सुखा-

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः

कर्कन्धूफलमिश्रशकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधा । आश्रदं अणज्जाअकारणं सविसेसभूदं अज्ज
जिस्सकुच्चाणं (१) । (ख)

प्रथमः । [विहस्य ।] (ग) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमान-
हेतुर्गुरुषु सौधातके ।।

सौधा । भो भाण्डाअण ! किंणामधेओ एसो महन्तस्स
त्यविरसत्यस्स धुरन्धरो अज्ज अदिधौ आश्रदो (२) (व) ।

(१) आगतमनव्यायकारणं सविशेषभूतमद्य जीर्णकुर्चानाम् ।

(२) भो भाण्डावन ! किंनामधेय एष महतः स्थाविरसाधेयस्य धुरन्धरोऽस्य
अतिधिरागतः ।

यमित्यर्थः नीवारौदनमण्डं पर्याप्तं यद्येष्टं यथा तथा आचामति पिबति ।
मण्डस्य बहुलत्वात् सद्यःप्रसूतापि स्त्री न समस्तं मण्डं भोक्तुं शक्नाक अल-
शिष्टेन स्तनस्यापि पर्याप्त आहारोऽभूदित्यर्थः । किञ्च सर्पिष्मतः सद्यतस्य दृत-
पक्षस्येत्यर्थः भक्तस्य अन्नस्य स्फुरता उद्विगता गन्धेन सौरभेण मनाक् रूषत्
मनागप्यल्पमन्दयोरिति मेदिनी । अनुसृतः अनुगतः स्थित इत्यर्थः । कर्कन्धूः
कोल्याः फलैः मिश्रणां शाकानां वास्तूकादीनां पचनादुत्थित आमोदः दृत-
पक्षभक्त्यामोदसहितः कोलिफलमिश्रशकपाकादन्नगन्धविशेष इत्यर्थः परिस्तीर्यते
सर्वतो व्याप्नोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अद्य जीर्णकुर्चानां पक्षश्मशूणामतिवृद्धानामित्यर्थः । सविशेषभूतं
विशेषरूपम् अनव्यायकारणं पाठनिषेधहेतुः । सौपहासवचनमिदम् ।

(ग) हे सौधातके ! गुरुषु अपूर्वः प्रधानं कोऽपि असाधारणः इत्यर्थः बहु-
मानस्य विशिष्टगौरवस्य हेतुः कारणम् अस्तीति शेषः । तन्न युक्तं तेषु एवं
कथयितुमिति भावः ।

(व) स्थाविरसाधेयस्य वृद्धसमूहस्य, धुरन्धरः श्रेष्ठः स्थाविरधुरन्धर इति द्वास्व-
कारः प्रयोगः ।

भाण्डायनः । (ङ) धिक् प्रहसनम् । नन्वयस्यशृङ्गाश्र-
मादहन्मतीपुरस्त्वतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय
भगवान् वशिष्ठः प्राप्तस्तत्किमेवं प्रलपसि ।

सौधा । हुं वासटो (३) ।

भाण्डा । अथ किम् (च) ।

सौधा । मए उण जाणिदं, वग्धो वा विओ वा एसो
त्ति (४) । (छ)

भाण्डा । आः किमुत्तं भवति ? । (ज)

सौधा । तेण परावडिदेण ज्जिव सा वराइआ कल्लाणिआ
मड्मडाइदा (५) । (झ)

भाण्डा । समांसो मधुपर्क इति आम्नायं बहुमन्यमानाः

(३) हुं वशिष्ठः ।

(४) मया पुनर्जातं, व्याघ्रो वा वकी वा एष इति ।

(५) तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मड्मडायिता ।

(ङ) प्रहसनं गुरुजनान् प्रति उपहासः, असम्मानसूचकवाक्यप्रयोग-
इत्यर्थः । धिक् निन्दितमित्यर्थः । स्थविरसाधेस्य धुरन्धर इति प्रयोग एव
हास्यजनकः ।

(च) अथ किम्, सत्यतिसूचकपदमितम् । (चौर क्वा) ।

(छ) बहुरीमपूर्णसर्वशरीरत्वात् व्याघ्रो वा इत्यादि । सोपहासोक्तिरियम् ।

(ज) किमेतदयुक्तं भणसीत्यर्थः । महोक्ते अनुचितवाक्यप्रयोग इति भावः ।
अथा श्रेष्ठं वदतमं वशिष्ठमेवमुपहससि ।

(झ) परापतितेनैव आगतमात्रेणैव व्याघ्रादिवदित्यर्थः । सा अस्मत्परि-
चिता वराकिका दीना श्रीच्येत्यर्थः । कल्याणिका वत्सवरी मड्मडिति शब्देन
भविता । तत् कथं न भणामि व्याघ्रो वा वकी वेत्यादीति भावः ।

(ज) समांसो मांससहितः, मधुना पृक्यते असाविति मधुपर्कः मधुसंयुक्त-

श्रीत्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं महोच्चं वा निर्वपन्ति गृह-
मेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (ज)

सौधा । भो णिगिहीदोऽसि । (ट)

भाण्डायनः । कथमिव ।

सौधा । जेण आश्रदेसु वसिष्ठमिस्सेसु वच्छदरी विस-
सिदा, अज्जज्जेव पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा
बम्मोएणवि दहिमहुहिं ज्जेव निव्वत्तिदो महुवत्तो, वच्छदरी
उण विसज्जिदा । (ठ)

दध्यादिः (मधु+पृ+घञ्) । स च पूर्वसूक्तः । मधुपर्कस्य श्रीत्रियाय प्रदेयः
समांसी विहित इत्येवंरूपम् आम्नायं वेदवचनं बहुमन्त्राणां आद्रियमाणाः
गृहैर्दारैर्मन्थन्ती सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः गृहाग्रसंस्था आभ्यागताय गृहागताय
श्रीत्रियाय वत्सतरीम् अत्यवयवस्थां गीवत्तां, महान्तम् उच्चाणं महोच्चं महावपुः,
महाजं बहुच्छाणं निर्वपन्ति ददति । धर्मसूत्रकारा धर्मशिक्षार्थं विधिविधिव-
जनकोपदेशसूत्ररचयितारः धर्मशास्त्रप्रणेतार इत्यर्थः इत्येवं समामनन्ति सक्तु-
पदिशन्ति हि निश्चयवाचकः । तदनुसारैव च यथा परमश्रीत्रियाय वशिष्ठाय
कल्याणिका दत्तेति भावः । श्रीविश्वलक्षणस्य, एकां शाखां सकल्पां वा षड्भि-
रङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरती विप्रः श्रीविधी नाम धर्मविदिति देवतः ।
तथाच, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्विज्ज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं
विभिः श्रीत्रिय उच्यते इति शाङ्करभाष्यम् । आम्नायते अत्यस्यते इत्याम्नायः ।
आपूर्वज्ञाषातोर्घञ् । वत्सतरीति क्षुद्रार्थे तरुप्रत्ययः । निरपूर्ववपुषातुर्दोने
वर्त्तते ।

(ट) निगृहीतः पराश्रुतः । इत्यनेन भाण्डायनस्य ज्ञानवत्त्वमुपपन्नम् ।
मधुपर्कस्य जीवहिंसासमीपस्य शास्त्रार्थत्वे सर्वत्रैव तदनुष्ठानं स्यात् तन् न भवतीति
त्वम् अनर्थकं कथयसीति भावः ।

(ठ) येन आगतेषु वशिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विश्रसिता, अथ एव प्रत्या-
गतस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाक्कीकिना दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तितः मधुपर्कः,
वत्सतरी पुनर्विस्तृष्टा । अनर्थकवचनं द्रष्टव्यम् । येन हेतुना वशिष्ठमिश्रेषु
महामात्रेषु वशिष्ठमिश्रेषु आगतेषु सत्सु वत्सतरी विश्रसिता स्मरिता, किन्तु
मया सम्यक् ज्ञातमित्यर्थः यदय एव प्रत्यागतस्य राजर्षेर्जनकस्य सम्मानार्थं
मधुपर्कः वाक्कीकिना प्राचीनब्रह्मविदा महर्षिणेत्यर्थः दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तितः

भाण्डा । अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते
निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकाः । (ड)

सौधा । किं निमित्तम् ? (६) (ट)

भाण्डा । स तदेव सीतादेव्याः तादृशं देवदुर्विपाक-
मुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सरा-
श्चन्द्रवीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य । (ण)

(६) किं निमित्तम् ।

लम्पादितः वत्सतरी पुनर्विच्छेष्टा । किन्तु वत्सतरी मधुपर्कं परित्यक्ता न
दत्ता इत्यर्थः । सामान्यतो मधुपर्कस्य दधिघृतमधुशर्कराभ्युविहितत्वात् उक्तञ्च,
दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सिता चैतेश्च पञ्चभिः । ग्रीच्यते मधुपर्कस्तु कचिदन्य
विधोऽपि चेति ।

(ड) मांसादनिवृत्तानां मांसभक्षणशीलानामित्यर्थः अतिधीनमिति शेषः
मृषयः धर्मशास्त्रप्रणेतारः मुनयः एवं त्वदुक्तं मांसरहितमित्यर्थः कल्पं विधिं
जधुपर्कविधानमित्यर्थः मन्यन्ते स्मरन्ति । तत्रभवान् पूज्यः, विभु तत्रभवान्
पूज्यस्तथैवात्रभवामपीति वैजयन्ती । जनकस्तु निवृत्तमांसः मांसभक्षणाद् विरतः,
अतएव तस्मिन् विच्छेष्टा अनिवृत्तमांसं पुनर्विशिष्टे प्रथमकल्पभूता वत्सतरी
दत्तोति भावः ।

(ट) किं निमित्तं जनको निवृत्तमांस इत्यर्थः ।

(ण) देवं पूर्वजन्मार्जितं कर्म । पूर्वजन्मार्जितं कर्म तद्देवमिति कथ्यते ।
तथा, प्राग्जन्मनि कृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवशब्देन निर्दिष्ट-
मिह जन्मनि तदनुवैरिति । पूर्वजन्म च वर्त्तमानकालस्य प्राक्काळ इति बोध्यम् ।
शरीरस्य प्रतिक्षणञ्च सत्वात् प्राक्वर्त्तिशरीरस्य च परकालेऽनवस्थानात् कर्म च
अपरकृतमपीति बोध्यम् । विपच्यत इति विपाकः, (भावे घञ्) । परिणामः
फलमिति यावत् देवस्य पूर्वकृतकर्मणो दुष्टं फलमिति देवदुर्विपाकः । वैखानसः
वानप्रस्थः विशेषेण खनति विदारयति धर्माधर्मं आत्मानं हृषयति इति वैखा-
नसः । वि + खन + ड अन असु कर्म० स्वार्थे ण् । कतिपये संवत्सरा अतीता
इति शेषः ।

सौधा । तदो किंति आश्रदो (७) ।

भाण्डा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधा । अवि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संवुत्तं से दंसणं वेत्ति (८) ।

भाण्डा । सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः सकाशं भगवतौ अरुन्धती प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति वक्तुम् ।

सौधा । जधा एदे त्यविरा परप्परमिलिदा, तथा अम्हेवि वटुकैहिं समं मिलिअ अणज्जाअमहसवं खेलन्ता सम्भावम्ह । (त) [इति परिक्रामतः ।]

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवशिष्ठावुपास्य सम्प्रति आश्रमवहिर्हन्तमूलमधितिष्ठति, य एषः । (थ)

इदि नित्यानुपक्तेन सीताशीकेन तप्यते ।

(७) ततः किमिति आगतः ।

(८) अपि अथ सम्बन्धिनौभिः समं संवृत्तस्य दर्शनं न वेत्ति ।

(९) यथा एते स्वविराः परस्परमिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः समं मिलित्वा अनध्यायमहोत्सवं सम्भावयामः ।

(त) स्वविरा वृद्धाः । वटुकैः अल्पवयस्कैः ब्राह्मणैः । अनध्यायमहोत्सवं पाठविघ्नरूपमानन्दजनकव्यापारम् । सम्भावयामः सम्मानयामः ।

(थ) ब्रह्मवादी वेदीपदेष्टा । प्राचेतसवशिष्ठो उपास्य बाणोक्तिवशिष्ठौ आराध्य दर्शनसंलापादिकं कर्तव्यार्थः ।

(१) इदोति । इदि अन्तःकरणे नित्यानुपक्तेन सततावस्थितेन सीता-

अन्तःप्रसृतदहनी ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

इति निष्क्रान्तौ । विक्लमकः ।

ततः प्रविशति जनकः ।

जन । अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुधारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निक्लन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टम् एवं नाम जरसा दुःखेन च (८) दुरासदेन भूयः

श्रीकेन सीताविद्योगदुःखेन, अन्तर्मध्ये प्रसृतः उर्ध्वलिप्तः दहनी वज्रिर्यस्य सः, तथाभूतो वनस्पतिः शनौहव इव तप्यते तापमनुभवति ।

(३) अपत्ये दुहितरि सीतायां तादृक् तथाविधं अतिशीकावहमित्यर्थः यद् दुरितं वननिर्वासनरूपं दुर्गतं दुर्गतिर्दुर्वस्थेति यावत् । अभवत् । महता विपुलेन तीव्रेण उद्येण व्यथयता दुःखयता तथा व्रणितं चतं हृदयं येन तेन तथोक्तेन तेन दुरितेन विषक्तः धृतः नवः नूतनः अतएव पटुः छेदनपटुः अतितो- ब्रत्वात् छेदनकुशल इति यावत् धारावाही धारया कर्तनसाधनायभागेन वहति पुनः पुनः निगमोद्गमाभ्यां सरतीति तथोक्तः मर्माणि अन्तःसन्निधानानि निक्लन्तन् छिन्दन् अतएव क्रकचः करपत्रमिव मे मम मन्युः शोकः चिरेणापि कालातिक्रमेणापि न विरमति । मन्युपदे धारया सातत्येन निरन्तरमित्यर्थः वहति सञ्चरतीति धारावाही निरन्तरस्थायी अनिहत इति यावत् । सीता- निर्वासनं मासतिशयं व्यथयतीति भावः । शिखरिणीवत्तम् ।

(८) दुरासदेन दुःसहेन । पराकः वादशाहोपवाससाध्यः प्रायश्चित्तरूप- व्रतविशेषः । उक्तञ्च, यतात्मनोऽप्रसक्तस्य वादशाहसंभोजनम् । व्रतं पराक इत्यादि । सान्त्वपनं सन्तापयतीति सान्त्वपनं सं + तप + णिच् ल्युट् स्वायें, णच् । पञ्चगव्यकुशोदकपानेनैकादिनम् उपवासेन चैकादिनमिति द्वैदिवसिकव्रतभेदो- ऽयम् । तद्योक्तम् । गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकारात्रोप- वासञ्च कृच्छ्रं सान्त्वपनं विदुरिति । तत्प्रसूतिभिक्षपोभिन्नं तैमूरी बाहुल्येन आत्ता गृह्येता विशोषिता इति यावत् रसघातवो मेदीमांसप्रसूतयो यस्य । अत्र

पराकसान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो
न अद्यापि मे दग्धदेहः पतति, अन्धतामिमहा हि असूर्या नाम
ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन इत्येवमृषयो
मन्यन्ते, अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना-
स्पृष्टनिर्भासः प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः प्रशाम्यति ।
अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ! ईदृशस्ते निर्माणभागः
परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते ।
हा हा पुत्रि !

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमलदन्तकुङ्कुलाग्रम् ।

शरीरालवर्त्तौ द्रवमात्रो रसशब्दवाचस्तदन्वी धातुरिति बोद्धव्यम् । यद्वा रसा
एव धातवः देहधातवः मेदोमांसासृक्कायुमज्जाप्रभृतयः यस्य । रसो रन्ने रसः
खादे तित्तादौ विषरागयोः । मूत्रादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वन्नुपारदे इति
केदिनी । अनुपयुज्यमानः अन्नपानादिना असेव्यमानः अनाहारः । यद्वा न
उपयुज्यते कार्येषु इति अनुपयुज्यमानः भयः इत्यर्थः । दग्धदेहः क्षीणकरदेहः ।
पतति विनाशं गच्छति । अन्धं अन्धकरणं तामिस्रं तमःसंज्ञितः प्रगाढं तम
इत्यर्थः यत्र अतिभीषणदुःखीत्यादका इत्यर्थः । नास्ति सूर्यः यत्र आलीकसाव-
रहिताः सुखगन्धरहिता इत्यर्थः अतिघोरनरकविशेषाः । ये आत्मघातिनो
भवन्तीति शेषः तेषां शास्त्रार्थमित्यर्थः प्रतिविधीयन्ते । अन्धं तमः प्रवि-
शन्ति ये के आत्महन्तो जना इति श्रुतिनिर्दिष्टत्वादिति भावः । अन्यथा अहम्
एतदुदुःखपरिहारायमात्मघाती भवेयमिति भावः । प्रतिक्षणं परिभावनया
परिचिन्तया स्पष्टः परिष्कृष्टो निर्भासः प्रकाशः यस्य स तयोक्तः प्रतिक्षणं मनसि
वर्त्तमान इत्यर्थः अतएव प्रत्यग्र इव चिन्तात्यागेन अलुप्तत्वात् नूतन इव प्रतीयमान
इत्यर्थः दारुणः हृदयविदारणः दुःखसंवेगः शोकप्राणव्यम् । आक्रन्दितुं
रोदितुम् ।

(४) अनियतं विषयेषु असम्बद्धं विषयसम्बन्धरहितम् अहेतुकमिति यावत्
रुदितं रोदनं स्मितं स्फुटस्मितं यस्मिन् तत् तथोक्तं विराजन्ति विकासमानानि

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

खलदसमञ्जसमञ्ज जल्पितं ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढासि । (ध)

त्वं वङ्गिर्मुनयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदुः

माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुदेवः स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर-

स्तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽसृष्यथाः ॥ ५ ॥

[नेपथ्ये ।] इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः । [दृष्ट्वा ।] अये (न) गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गं

कतिपयानि शिशुत्वात् अल्पसंख्यकानि कोमलानि सुकुमाराणि (कचि)
दन्तानि कुण्डलायाणि यस्मिन् तत्तथोक्तं कुण्डलसदृशकोमलविरलदन्तवदि-
त्यर्थः तथा खलत् पतत् न सत्यक् परिस्फुटमित्यर्थः असमञ्जसं न कर्तृकर्म-
क्रियादिसूचकयोषीषतविभक्तादिसन्वितं मञ्जु जल्पितं सुखरत्नात् सुश्राव्यमिति
यावत् जल्पितं भाषितं वचनं यस्मिन् तत्तथोक्तं शिशोः ते तव वदनं कमलमिव
शिशुकालिकं कमलसदृशं ते वदनमित्यर्थः स्मरामि । अत्र रुदितहसितपदानु-
रोधात् सुखकमलमित्युपमितसमासः । रुदितहसितयोः सुख एव सम्भवात्
सुखस्य प्राधान्यं तच्च उपमित समासेनैव भवतीति । पुष्पितायावत्तम् ।

(ध) अतिदृढाऽसि अतिकठिनहृदयासीत्यर्थः । दृढमेव ख्यापयति त्वमिति ।

(५) त्वं, वङ्गिरमुनयो वशिष्ठवाङ्गीकिप्रभृतयः वशिष्ठगृहिणी अरुन्धती
गङ्गा सुरधुनी च रघोः कुलगुरुः कुलोद्भवः देवः स्वयं भास्करः सूर्यो यदि वा
सूर्यश्चेत्यर्थः यस्याः सीताया माहात्म्यं विदुः । भवती यां सीतां वाग्वाणी
विद्यामिव तत्त्वविद्यामिव अस्त वाक् यथा विद्याम् उद्भिरति तवत् त्वं निर्दोषां
याम् उद्भावयामासीत्यर्थः, हे दारुणे ! कठिनहृदये ! शुद्धिं गताया निर्दोषायाः
वङ्गी निर्दोषत्वेन ज्ञाताया अदृष्टायाः तस्या दुहितुः कन्याया अपि खलनद्यायाः
सीतायास्तथा तेन प्रकारेण विशसनं अनाद्यवत् आत्मीयादिह्रीनवत् प्रतीकार-
चेष्टां विनैवेत्यर्थः विशसनं निर्वासनदण्डेन वने व्याघ्रादिभिर्विनाशं कथं केन
प्रकारेण असृष्यथाः सोढवती । सर्वधैरैतदसहनीयं प्राणिमिरिति भावः ।
आहूतविक्रीडितं वत्तम् ।

(न) गृष्टिना तदाख्येन कञ्चुकिना ।

भगवती अरुन्धती । [उल्लास्य ।] कां पुनर्महादेवौल्लाह ।
[निरूप्य ।] हा कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी
मे कौशल्या, क एवं प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन, सैषा ।

कष्टं वतान्धदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥ ६ ॥

असमपरप्रायो दशाविपर्य्यासः ।

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्ती महोत्सवः ।

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(६) इयं पूर्वनिर्दिष्टा बहुधा अनभिज्ञातव्या इत्यर्थः कौशल्या दशरथस्य
महाराजस्य गृहे श्रीर्यथा लक्ष्मीरेव आसीत् रामवनगमनदशरथमरणादेः
प्राक् साक्षात् राजलक्ष्मीरेव तवातिष्ठदित्यर्थः । अथवा उपमानपदेन औपम्य-
वाचकस्तथा शब्दप्रयोगेण किम् उपमानभूताया श्रिया अस्या अभेदत्वात् औपम्य-
वाचकपदप्रयोगी निरर्थक इति भावः । अभेदत्वमेव कथयति सैवेति । सा
लक्ष्मीरेव एषा । अहो वत कष्टं सैव लक्ष्मीः दैववशेन विधिवशेन दुःखात्मकं
दुःखस्वभावम्, आत्मा देहे धृतौ जीवे लक्ष्मावे परमात्मनीति विश्वः । नियत-
दुःखोपजीविनम् अन्यत् अपरं मनुष्यातिरिक्तमित्यर्थः किमपि अज्ञाताश्रुतपूर्वं
किञ्चित् भूतं जन्तु जाता । अहो विपाकः दशापरिणामः । अस्या एवमभूतः
परिणामः की मनसि अपि अचिन्तयदिति भावः । वसन्ततिब्बकं व्रतम् ।

(७) अपरप्रायः बाहुल्येन अपरः अन्यसदृश इति यावत् । अपरः प्रायः
इति पाठे अपरभावं गत इत्यर्थः । प्रपूर्वगत्यर्थे इन घातोरच् । अयं दशावि-
पर्यायः अपरविषदुःखजनकत्वात् अपरविधौ जात इत्यर्थः । अपरः पाप
इति पाठे पापः क्लेशजनकः । अयं पुनरपरः पापी जात इत्यर्थः पापत्वमेव
कथयति । य इति । य एव मे मदात्म्यो जनः पूर्वं मूर्त्ती दर्शनादिना
अतिश्रयानन्दजनकत्वात् मूर्त्तिमान् महोत्सव इव आसीत् तस्य एव जनस्य
दर्शनं क्षते शरीरस्य निष्ठतस्थाने स्फुटितत्रणादौ वा क्षारं लवणमेव अत्यन्त-
दुःखजनकत्वात् असह्यं जातम् ।

ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या ककुकी च ।

अरु । ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः
कुलगुरोरादेशः, अतएवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पदे पदे
महान् अध्यवसायः । (प)

ककु । देवि ! संस्तभ्यात्मानम्, (फ) अनुरुध्यस्व भग-
वतो वशिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौश । ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्योऽस्ति समञ्जो
सत्त्वाद् दुःखाद् समुद्भवन्ति । न सङ्करोमि उच्चतमाय-
मूलवन्धनं हि अत्र अवस्थापितुं (१०) । (व)

अरु । अत्र कः सन्देहः ।

(१०) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति समम् एव सर्वाणि दुःखानि
समुद्भवन्ति । न शक्नोमि उद्धर्तमानमूलवन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

(प) महान् अध्यवसाय आत्मासु स्थितासु तत्कालाया एवम्भूतेषु कथं
तस्यायती वर्तिये इति वैदेहदर्शने निश्चयः दृढबुद्धिर्वा । यद्वा महान् अनध्य-
वसाय इति पाठे महान् अनध्यवसायः वैदेहदर्शने महती अनभिमतः ।

(फ) आत्मानं संस्तभय वैद्यावलम्बनेन आत्मानं स्थिरौक्य अनुरुध्यस्व अनुसर
आत्मानं निरुद्ध वशिष्ठस्य आदेशं प्रतिपालय स्वयमुपेत्य वैदेहं पश्य तं सम्भावय
चेत्यर्थः ।

(व) द्रष्टव्य इति चिन्त्यमानाया मे युगपदेव सर्वाणि दुःखानि उद्बलन्ति ।
स्वजनस्य हि दुःखमयतो विवृतद्वारमिवीपजायत इति भावः । उद्धर्तमान-
मूलवन्धनम् उद्धर्तमानम् उत्पाटितं मूलवन्धनं प्रधानवन्धनं यस्य तत् तथोक्तम् ।
दुःखदुःखभटिकासंवेगाच्छिन्नवन्धनं मे हृदयं न अवस्थापयितुं व्यवस्थापयितुं
यथापूर्वं संस्थापयितुमित्यर्थः न शक्नोमि समर्थाऽस्मि । उद्धर्तमानेति पाठे
उद्धते उद्बलन्तीति उद्धर्तमानः उद्बलत् वेगादुच्चलित इत्यर्थः ।

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सहन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संभवन्ते ॥ ८ ॥

कौश । कहं वच्छाए बहए एवं गदे तस्स राएसिणो
मुहं दंसेन्ह (११) ।

अरु । एष वः स्नाध्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्वहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

कौश । एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्छाए

(११) कथं वत्साया बध्वा एवं गते तस्य राजपैः सुखं दर्शयामः ।

(८) सन्तानेन धारावद्विच्छेदेन बहन्ति प्रवर्तन्ते इति सन्तानवाहीनि धारावाहीनि अविरतप्रवहमानानीति यावत् सतः आहतस्य प्रियस्येति यावत्, सहस्रती आहरानादरथीरिति पाणिनिः । सखे साधौ वियमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सन् इति चामरः । बन्धोरात्मीयजनस्य, बध्नाति मनः खंहादिनेति बन्धतोऽप्रत्ययेन सिद्धः । पुत्रवध्वादेर्वियोगात् विच्छेदात् जायन्ते इति तथोक्तानि प्रियजनविप्रयोगजन्मानि दुःखानि प्रेयसि जने आत्मीये जने दृष्टे सति स्रोतः-सहस्रैरिव सहस्रधाराभिरिव उपलब्धितानि अतएव दुःसहानि असह्यानि सन्ति संभवन्ते सौमानसतिक्रम्य ऊर्ध्वं चवन्ति हृदयमाच्छाद्य शोकस्य प्रादुर्भावो भवतीति भावः । स्वजनस्य हि दुःखमयती विवृतहारमिवोपजायते इत्यस्य समाकाशितास्य कुमारसम्भवे उक्तिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(९) एषः पुरोवर्ती वो युष्माकं स्नाध्यः सम्बन्धी अतिप्रशस्तः वसुः जनकानां जनकवंशीयानाम् उद्वहतीति उद्वहः कुलस्य उद्वहः कुलोद्वहः कुलश्रेष्ठः वर्तते इति शेषः । उत् ऊर्ध्वं बहति वर्तते इति व्युत्पत्त्या उद्वहस्य श्रेष्ठार्थत्वम् । यस्मै अस्मै याज्ञवल्क्यो नाम प्रसिद्धो मुनिः ब्रह्म ईश्वर एव परम् अयनं प्रतिपाद्यं तदेव पारायणं, स्वार्थे णः यस्य शास्त्रस्य । वेदमित्यर्थः जगौ कथयामास उपदिदेशेति यावत् । यदा ब्रह्म वेदम् इति द्वितीयान् पदम् । पारे अयनं गमनं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा समाप्तिपथ्यन्मित्यर्थः जगौ । अथवा पारं समाप्तिं अयते अनेनेति पारायणं समस्तांशं ब्रह्मणी वेदस्य पारायणं सकलं वेदमित्यर्थः ।

बह्वे पिदा राएसी, हही हही सम्भाविदन्हि अणुवट्टिदमह-
सवे दिअहे । हा देव, सव्वं एव्व तं णत्थि (१२) (भ) ।

जनकः । [उपसृत्य ।] भगवति अरुन्धति ! वैदेहः सौर-
ष्वजोऽभिवादयते ।

यया पूतमन्यो विधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकौमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

(१२) एषः स महाराजस्य हृदयानन्दी वत्साया बध्वाः पिता राजर्षिः
हा धिक् हा धिक् सम्भाविता अस्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे, हा देव !
सर्वमेव तन्नास्ति ।

(भ) हा धिक् हा धिक् सम्भाविताऽस्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे ।
सीतायाः पुत्रप्रसवात् परमुपस्थितमहोत्सवे दिवसे अनेनाहम् आगमनादिना
सम्भाविता भविष्यामीति विपलाशया वड्ढिताहं सम्मति शोकजनकव्यापारात्
परं दुःखमये दिवसे कर्त्तव्यत्वात् सम्भाविता दर्शनादिना वड्ढिता जनितगौर-
वास्मि । हा देव, सर्वमेव तन्नास्ति आह्लादकरं सर्वमेव मे अपासं, न स
महाराजो वर्त्तते न च मे बधूः सम्भावितपुत्री सीता न च तत्प्रसवः । रामा-
दिरपि शोकसंभिन्नहृदयः अहञ्च एतादृशीमवस्थां गता, तत् कुतो मे सम्भावनं
कुतो मे सान्त्वनेति भावः ।

(१०) पूर्वेषां प्राचीनानां गुरुणां पूज्यानां गुरुतमः पूज्यतमः ते तव
पतिर्वशिष्ठः पवित्रस्य विशुद्धस्य महसो तेजसः निधीयतेऽस्मिन्निति निधिराधारो-
ऽपि अतिशयपवित्रोऽपीत्यर्थः यया भवत्या आत्मानं पूतं पवित्रं मन्यते ब्रह्मणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी तस्याः मङ्गल्यां मङ्गलकारिणीं जगद्वन्द्यां त्रिभु-
वनपूज्यां तां भगवतीं भवतीम् उषसं प्रातःसम्यादेवीमिव अवनितललोलेन
भूमौ नतैव शिरसा वन्दे प्रणमामि । शिखरिणी उषसम् ।

अथ । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं स त्वां पुनातु
देवः परोरजा य एष तपति (म) ।

जन । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापाल-
मातुः (य) ।

कच्चु । [स्वगतम् ।] निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्वः ।
[प्रकाशम् ।] राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्ताराम-
भद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।
रामभद्रस्यापि देवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्
प्रवृत्तवीभक्तकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निपरिशुद्धिमप्य-
ल्पकाः प्रतियन्ति इत्यतो दारुणमनुष्ठितम् (र) ।

जन । आः ! कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने,

(म) परं परमं ज्योतिः ब्रह्मरूपं तेजः परं ब्रह्मज्योतिरित्यर्थः ते तव प्रकाश-
ताम् आविर्भवतु परं ब्रह्म ते ज्ञानविषयीभवतु इत्यर्थः । अयं देवः सूर्य्य इत्यर्थः
त्वां पुनातु पवित्रीकरोतु । रजसः रजोगुणात् परः परवर्तीति परोरजाः
रजसा असृष्टः सन्नित्यर्थः य एष तमोनाशक इत्यर्थः तपति तापनेन जगत्
पवित्रीकरोति । अपृतस्य ब्रह्मज्ञानासम्भवादिति भावः ।

(य) प्रजापालस्य प्रजार्थं निर्दोषां सतीनां त्यक्तवत इति प्रजावल्लभस्य राज्ञो
रामस्य मातुर्जनन्या सत्यस्वस्वरक्षिताया अनिष्टकारणस्य कारणीभूताया इत्यर्थः
कौशल्यायाः कुशलं मङ्गलम् । अपि मत्सुतां निर्वास्य प्रजां पालयतः सुखिनी
रामस्य मातुः कुशलमित्यभिप्रायः ।

(र) अतिनिष्ठुरम् अतिकठिनाचरम् । उपालब्धाः तिरस्कृताः । अने-
नैव मन्युना क्रीडेन चिरं परित्यक्तां रामभद्रस्य सुखदर्शनं यथा तां तथीकृतम् ।
समन्तात् सर्वतः प्रवृत्ता जाता वीभक्ता अतिजुगुप्सिता किंवदन्ती निन्दा श्रेयस्ते
तथीकृताः । अल्पकाः नौचाश्रयाः । प्रतियन्ति विश्वसन्ति । दारुणं मर्मभेदकं
कर्म ।

(ख) आः इति असमर्थसूचकमव्ययम् । कोऽयं न शक्तिमानित्यर्थः पावन-
तापघ्ने अस्मत्प्रसूतिसमीपे सीडतिलघुरिति भावः । रामपरिभूताः रामेण

कष्टमेवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परि-
भूयामहे (ल) ।

अरु । [निःश्वास्य ।] एवमेतत्, अग्निरिति वक्तां प्रति
परिलघूनि अक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वक्ते ! (व) ।

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धेरत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रीणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगती

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ ११ ॥

अवमानिताः । सीतायाख्यागात् विशेषतस्तु सापवादव्यागादत्यन्तमवमानिता
वरं रामेण सम्प्रति प्रसूतिपरिशोधनरूपमेवम् असहं वाक्यं वदता जनेन पुनरपि
परिभूयामहे परिसूताः स्म ।

(व) वक्तां प्रति वक्तायाः सीतायाः सन्धेये तथा सह तुलनयेति यावत्
अग्निरिति नाम परिलघूनि अतिक्षुद्राणि अक्षराणि भावामित्युक्तवर्णानि ।
अग्निरिति वर्णमात्रोच्चारणान्येव भवन्ति न तु अर्थप्रकाशकानि भवन्ति महातेजसः
समीपे अल्पतेजस इव तत्र अग्निं स्त्री न स्फुरति अतः परिशुद्धिविषये सीता-
समीपे अग्निरिति नामापि न कर्त्तव्यं सीतायास्तस्य हीनत्वादिति भावः ।
सीतेत्येव पर्याप्तं सीतेति वर्णोच्चारणेनैव पर्याप्तं यद्येष्टं शुद्धिविषये इति शेषः ।
सीता इति वर्णमात्राणामुच्चारणेनैव सर्वं पवित्रं स्यात् का तस्याः सामान्यपाव-
नान्दरेण शुद्धिरिति भावः ।

(११) त्वं शिशुर्वा शिष्या वा मम सन्धेये यत् असि भवसि तत् तव शिशुत्वं
शिष्यत्वं वा तथा तिष्ठतु नाहं तदनुरोधेन कर्त्तव्यं परित्यजामीति भावः । त्वयि
विशुद्धेः पवित्रताया उत्कर्षः आतिशय्य तु मम भक्तिं पुण्येष्वनुरागे भक्तिसां
द्रढयति दृढीकरोति पुण्यातिशयात् त्वां पूजनीयां मन्ये पूजार्थं मे प्रवृत्तिश्च भव-
तीति भावः । कथं शिष्यौ शिष्यायां वा पूजाप्रवृत्तिः कथं वा सा विधीयत
इत्यत आह शिशुत्वमिति । शिशुत्वं बालिकालं वा भवतु स्त्रीणं स्त्रीत्वं वा
भवतु ननु निश्चितं त्वमिति शेषः जगती वन्द्या पूजनीया असि । गुणाः पूजा-
स्थानं पूजास्पदं पूज्या इत्यर्थः भवन्ति गुणेषु यत्किञ्च स्त्रीत्वपुंस्त्वादिवोधकं न च
तत् पूज्यं न च वयः अल्पवर्षमधिकवर्षं वा पूज्यं भवति । गुणवत्त्वमेव पूजार्थं
प्रवर्त्तकमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

कौश । अस्मो उन्मीलन्ति वेअणाओ (१३) । [इति मूर्च्छति ।]

जन । हा कष्टं ! किमेतत् ।

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् ।

स राजा तस्मैल्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः,

स्मृतावाविभूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदलिखम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नय खलु विमूढा तव सखी

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जन । कष्टं, सर्वथा नृशंसोऽस्मि, यश्चिरस्य दृष्टान् प्रिय-
सुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि (३) ।

स सम्बन्धी स्नाध्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयम्,

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

(१३) अहो उन्मीलन्ति वेदनाः । उन्मीलन्ति उद्घोषिता भवन्ति ।

(१२) सुहृदि निवे त्वयि दृष्टे सति यः राजा दशरथः, तत् सौख्यं युवयोः तत् बन्धुत्वं प्रीतिः, स च शिशुजनः सीतारूपः बालिकामृता सीतेत्यर्थः, ते च दिवसाः सुखसुभगाः काला इत्यर्थः, तदलिखं समस्तं तत् स्मृतौ अस्या इति शेषः आविर्भूतं प्रकाशमानम् आसीदिति शेषः । अथ अनन्तरं पूर्ववृत्तान्त-संस्मरणानन्तरमित्यर्थः पुनः घोरे अस्मिन् विपाके सीताया गुणचयवर्णनाश्रवणा-ज्जाते दशाविपर्यासे तव सखी सुहृत् कौशल्या विमूढा हतचेतना जातेति शेषः । हि तथाहि, पुरन्ध्रीणां कुलस्त्रीणां चित्तं चेतः कुसुमवत् सुकुमारमतिकौमलम् । शिखरिणी वृत्तम् ।

(३) प्रियवन्धोः । प्रियान् दारान् प्रियां स्निग्धं स्निग्धं सखीहं क्रियाविशेष-प्रणमेतत् ।

(१३) स दशरथः स्नाध्यः प्रियः सम्बन्धी, असी दशरथः प्रियसुहृत् प्रिय-सखा, तत् दशरथस्य इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यविवक्षया कौवलम् । हृदयं

शरीरं, जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

कष्टम् इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्य हृदयम् ॥ १४ ॥

अरु । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः (प) ।

मम द्वितीयमनुभवस्थानमित्यर्थः, स दशरथः साक्षात् प्रत्यक्षभूतः मूर्तिमानिति यावत् आनन्दः मम निरतिशयहर्षवेतुरित्यर्थः, अपि च निखिलं सम्पूर्णं जीवित-
फलं जीवनस्य वाञ्छितम् अखण्डं फलमित्यर्थः मम जीवने सद्गता पुण्यसञ्चयेन
यत् फलं परमभीक्षितम् आसीत् दशरथरूपवस्तुलाभेन तत्समम् प्राप्तमिति
भावः । जीवितपदमिति पाठे जीवितपदं जीवनाख्यदं तस्मिन्नेव आधारभूते
मे जीवनमासीदिति भावः । शरीरं देहः जीवः जीवनं वा अथवा अतः
आभ्यां यदधिकम् अत्यन्तं प्रियतमः स मे तदा आसीदित्यर्थः अत इत्युच्यं श्रीमान्
महाराजो दशरथः मम किमिव नासीत् । सर्वमेवासीदित्यर्थः । इव वाक्या-
लङ्कारे, एवार्थे वा प्रयुक्तः । शिखरिणीवचम् ।

(१४) अस्याः कौशल्यायाः वा अथवा पत्युर्दशरथस्य रहसि निर्जने अनन्य-
जनविदितमित्यर्थः यत् परमं प्रधानं दूषितं दोषो प्रणयकस्तद्व इति यावत् अभूत्
तत्र कलहेऽहं दम्पत्योः जाया च पतिश्च तौ दम्पतौ, जायाशब्दस्य दमादेशः ।
तयोर्जायापत्योः पृथक् जायायाः पत्युर्वा एकैकस्य उपालम्भस्य विरक्तारस्य
जायायाः पत्युर्वा दोषकथनस्थिति यावत् विषयः पात्रम् अभूवम् । तदनु तद-
नन्तरं तयोः कथितदोषश्रवणानन्तरमित्यर्थः परस्परस्य प्रसादे कोपे वा मदधीनः
मदायतः मदित्थानिरूपित इत्यर्थः विधिर्यवस्था अभूत् । वा अथवा तत्
स्मृत्वा अलं तत्स्मरणं निरर्थकमित्यर्थः हृदयम् अवस्कन्य आक्रम्य दहति सन्ता-
पयति । शिखरिणीवचम् ।

(प) अतिचिरम् अतिदीर्घकालं निरुद्धो यो निःश्वासः तस्मात् चिरनिःश्वास-
निरोधादित्यर्थः निष्ठुरं स्थिरं निश्चलम् अस्याः हृदयम् ।

जन । हा प्रियसखि ! [इति कमुण्डलूदकेन सिञ्चति ।]

कञ्चु । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौश । [संज्ञां लब्ध्वा ।] हा वच्छे जाणइ ! कहिं सि,
सुमरामि दे विआहलच्छौपरिगहेकमण्डणं पपफुरन्तसुद्ध-
हसिदसुद्धसुहपुण्डरीअं, आप्फुरन्तकोसुदचन्दचन्दिआसुन्द-
रेहिं अङ्गेहिं उक्तासेहि, जादे ! पुणोवि उज्जोएहि उच्छङ्गं,
सव्वदा महाराओ भणादि, एसा रहुउलमहत्तराणं वड्ड,
अम्हाणं उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व (१४) (स) ।

(१४) हा वत्से जानकि ! कासि, आरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेकमण्डनं
प्रस्फुरच्छुद्धहसितसुग्धसुखपुण्डरीकम्, आस्फुरन्तकौसुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दररङ्गेरुक्ता-
सय, जाते ! पुनरप्युद्वीतथोक्ताङ्गं, सर्वदा महाराजो भणति, एसा रघुजल-
महत्तराणां वधूः, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

(१५) विधिविधाता दैवं वा प्रथमं पूर्वं सुहृदिव मित्रमिव एकः अद्वितीयः
रसः अनुरागो यत्र तादृशम् अनुकूलतां प्रकटय्य दर्शयित्वा सकलसुखसौभाग्यं
दत्तव्यं सुखप्रदः सन् पुनस्तत्परम् अहो आश्चर्यम् अकस्माज्जनितेन विवर्त्त-
नेन रूपान्तरपरिणामेन अकस्माद् रूपान्तरपरिग्रहेणेत्यर्थः दारुणः मर्मभेदी सन्
मनोरुजं मनःपीडो विशिनष्टि विशेषेण जनयति । रसो गन्धे रसः स्वादे
विकारौ विषरागयोरिति मेदिनी । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

(स) कासि अस्मान् विहाय कुत्र गतासि । विवाहलक्ष्म्याः परिणय-
संस्कारजनितरमणीयतायाः परिग्रहो धारणम् एव एकमद्वितीयं मण्डनं भूषणं यस्य
तत्, प्रस्फुरता विलसता शुद्धेन निर्मलेन हसितेन सुग्धं मनोहरं यत् सुख-
पुण्डरीकं सुखकसलम् । आ सम्यक् स्फुरन् विलसन् यः कौसुदस्य कार्तिक-

कञ्चु । यथाह देवी ।

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

बधूचतुष्केऽपि यथैव श्रान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥१६॥

जन । हा प्रियसख महाराज दशरथ ! एवमसि सर्व-
प्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धवीजन्तु तद्

घोरेऽस्मिन् मम जीवलीकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

मासस्य शरत्कालस्थित्यर्थः चन्द्रस्तस्य या चन्द्रिका ज्योत्स्ना तद्वत् सुन्दरैः मनो-
हरैः । उल्लासस्य आनन्दस्य । जाते वस्त्रे । उदयोतय अलङ्कृतम् । उत्सङ्गम्
अङ्गम् उपविश्य अथ श्रीभां जनयेत्यर्थः । जनकसम्बन्धेन दुहिता एव, सीता
बधूरप्यस्माकं मित्रस्य जनकस्य दुहित्वेन अस्माकमपि दुहिता इत्यर्थः ।

(१६) सुबाहुः सुबाहुनामकरावणानुचरराक्षसविशेषस्य शत्रुः इत्यादि । रामः
पञ्च प्रसूतयोऽपत्यानि यस्य तस्य तथोक्तस्य अपि रामादिषु चतुर्षु पुत्रेषु श्रान्तायां
नाम कन्यायामिति पञ्चसु अपत्येषु अपील्यर्थः राज्ञः दशरथस्य विशेषेण प्रिय
आसीत् । तथा बधूचतुष्केऽपि बधूचतुष्टयेऽपि तनूजा श्रान्ता यथैव अस्य प्रिया
श्रीतिभाजनं सीता तथैव प्रिया आसीदिति शेषः । उपजातिः वृत्तम् ।

(१७) किलेति प्रसिद्धौ । कन्यायाः पितरः जामातुराप्तम् आत्मीयं
जनं पूजयन्ति किल इति प्रसिद्धम् इत्यर्थः । ते तव सम्बन्धे मयि तत् चारा-
धनं विपरीतमेव । त्वं जामातुः पितापि कन्यायाः पितरं मां चिरसख्यसम्बन्धे-
नाराधयतिस्व इति तद् विपरीतम् आसीदित्यर्थः । तथाविधः तादृशसम्बन्धवान्
सत्पुरुषस्त्वम् अपि निन्दायां कालेन अपहृतः अस्माह्निकाव्रीतः सत इत्यर्थः ।
एतादृशोऽपि कीकः कालेन अपहृत्यते इति कालेन महदनुचितमनुष्ठितमिति
भावः । गर्हां समुच्चयं प्रश्नं शङ्कां सम्भावनास्वीकृत्यमरः । न केवलं कालेन
स सम्बन्धो अपहृतः तु किन्तु तत्सम्बन्धि अस्य वैवाहिकवन्धनस्य बीजं सीतारूपेण
अपहृतम् । अतएव घोरे सम्प्रति दारुणे अस्मिन् जीवलीकनरके घोरनरक-
रूपे परिणते अस्मिन् जीवलीके इत्यर्थः पापस्य भोक्तृमलिनस्य मम जीवितं

कौश । जादे जाणइ ! किं करेमि, ददवज्जलेवघडि-
अवन्थणिच्चलं ज्वे हदजीविदं मं मन्दभाइणीं ण परिच्च-
अइ (१५) (छ) ।

अर । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाप्यविश्रामोऽप्यनुराले
कर्त्तव्य एव, अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृष्ट्यशृङ्गाश्रमे
युष्माकं कुलगुरुस्तदुपजातमेव, किन्तु कल्याणोदकं भवि-
ष्यति (छ) ।

कौश । भगवदि ! अटिकन्तो मणोरहो (१६) (क) ।

(१५) जाते जानकि ! किं करोमि, ददवज्जलेपघटितवन्निश्वलेनैव
हतभीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

(१६) भगवति ! अतिक्रान्तो मनोरथः ।

जीवनधारणं धिक् । धिक् समवेत्यादिना द्वितीया । मम जीवनं केवलं
दुःखायेति भावः । शार्दूलविश्रौद्धितं वृत्तम् ।

(छ) दृष्टो यो वज्रकृतलेपः तेन घटितः कृतो यो बन्धः वह्निर्गमहारोधः
तस्मात् निश्चलं तेन निश्चलं वा स्थिरमेव न निर्भयं वह्निर्गन्तुं शक्नोमिति
यावत्, अन्यथा वह्निर्गमिष्यदिति भावः । हतं श्रीकदम्बत्वात् हतप्रायं जीवितं
जीवनं मन्दभागिनीं दुःसहदुःखभाजं पापकारित्वाददुःसहदुःखभीगार्थमेव
जीवितामित्यर्थः । मां न परित्यजति न परिह्राय गच्छतीत्यर्थः ।

(क) अनुराले अवकाशे अविश्रान्तवाप्यविसर्जनं न कर्त्तव्यमिति भावः ।
अपरञ्च न लया एवं भयाश्रया भवितव्यं यतः कल्याणोदकमिदमश्रममित्याहु
अन्यदिति । तत् कुलगुरुकथितविषयम् उपजातं समीपवर्त्तिं श्रीश्रमावीत्यर्थः ।
किन्तु कल्याणं मङ्गलम् उदकं चरमफलम्, उदकं फलसुत्तरमित्यमरः । यस्य
तत्तथोक्तं भविष्यति । अतः एतदश्रमं शुभपरिणाममिति च ज्ञात्वा नैतादृश-
विरतवाच्यवारिविसर्गः कर्त्तव्य इति भावः ।

(क) मनोरथः पुनः सीतासमागमाश्चा अतिक्रान्तः अतीतः दूरं गतः ।
तथाविधा आशा सुचिरं मनसो गता ह्रिस्वश्चापदसङ्कुले वने विसर्जनाद् बहु-
कालानन्तरं सम्प्रति सीतायाः पुनर्दर्शनं नितरामसम्भवमिति भावः ।

अह । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! सृषोद्यं तदिति,
नहीदं सुचक्षित्ये अन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन (ख) ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता
नैते वाचं विष्णुतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

नेपथ्यं कलकलः ।

सर्वे आकर्णयन्ति ।

जन । अद्य खलु शिश्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटूनां
कलकलः (ग) ।

(ख) सृषोद्यं मिथ्याकथनम् । वशिष्ठेन यदुक्तं तत् किं मिथ्या मन्यसे इति भावः । (सृषा + वद् + क्यप्) सुचक्षित्ये ब्राह्मणेषु भक्तिमति चक्षित्ये इत्यर्थः । अन्यधामनने ब्राह्मणापमानं स्यात्तेन च पापं स्यादती नान्यथा मन्तव्यं त्वया सुचक्षित्येति भावः ।

(१८) आविर्भूतं गोचरीभूतं ज्योतिर्ब्रह्मण्यं तेजः तेषां तेषां तथोक्तानां साक्षात्कृतब्रह्मणामित्यर्थः ब्राह्मणानां वशिष्ठादीनां महर्षीणां ये व्याहाराः वचनानि तेषु संशयः सन्देहो मा भूत् तेषु सन्देहं मा कार्षीरित्यर्थः । कुत इत्याह, एषां हि ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये भन्दयतीति (भन्द् + र) भद्रा उत्तमा अव्यर्था इति यावत् लक्ष्मीः सम्पत्तिः सिद्धिरिति यावत् निषक्ता संलप्या एते ब्राह्मणा विष्णुतां अर्थादपेतां निरर्थकां असत्यामित्यर्थः वाचं न व्याहरन्ति न उद्गिरन्ति । (वि + भुगती + क्त) एषां वाक् सर्वदेव सफला भवति न कदाचित्त्रिफला भवतीति विश्वासः कर्तव्य एवेत्यर्थः । शालिनीवृत्तम् ।

(ग) शिष्टः समुदाचारसूचकः अनध्यायः पाठपरिहारः । वशिष्ठादीनां महर्षीणां समागमात् तान् प्रति उपचारसूचकोऽयमवकाश इत्यर्थः । तथाहि महः, अनध्यायो कथ्यमाने समवाये जनस्य चेति । उद्धतम् उद्दामम् अत्युग्रं अवधी-
रितप्रतिबन्धमिति यावत् ।

कीश । सुलहसोक्त्वं दाव बालत्तणं होदि (१७) (घ) ।

[निरूप्य] अस्महे ! एदाणं मज्जे को एसो रामभट्टल-
च्छीपरिसोहिदेहिं सावट्ठम्मुल्ललिदेहिं अङ्गेहिं अस्माणं वि
लोअणाइं सौदलावेदि (१७) (ङ) ।

अह । [अपवार्थं सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम् ।] इदं नाम
तज्ञागौरथोनिवेदितरहस्यं कर्णासृतं, नत्वेवं विद्मः कतरो-
ऽयमायुसतोः कुशलवयोरिति (च) ।

जन । कुवल्लयदलश्यामस्निग्धः शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।

पुनरिव शिशुभूर्तो वत्सः स मे रघुनन्दनो

भटिति कुर्वते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१८॥

(१७) सुलभसौख्यं तावद् बालत्वं भवति ।

(१७) अहो ! एतेषां मध्ये क एष रामभट्टलक्ष्मीपरिशोभितैः सावट्ठम्-
मुल्ललितैरङ्गैरस्माकमपि लोचनानि शीतल्ययति ।

(घ) सुलभम् अनायासलब्धं सौख्यं सुखभोगी यस्मिन् तत्तथोक्तम् ।

(ङ) रामभट्टस्य या जस्त्रीः श्रीः रामभट्टस्यसौन्दर्यादिरित्यर्थः तया परि-
शोभितः । सावट्ठम्भैः ससौष्ठवैः सुषटितैरित्यर्थः अतएव मुग्धैः सुन्दरैः ललितैः
ननोद्भरैः शीतल्ययति तर्पयति ।

(च) भागीरथ्या गङ्गया निवेदितं विज्ञापितं कथितमिति यावत् रहस्यं
गोप्यं परिचयादिकं यस्य तत्तथोक्तं कर्णयोरमृतम् अमृतमिव सुखप्रदम् ।
भागीरथ्या सुखाद् यस्य वृत्तान्तं शुभा रूपं कर्णयोः परितस्मिरासीदित्यर्थः तस्य
चारकद्वयस्य एक इति भावः ।

(१८) कुवल्लयदलवत् नीलोत्पलदलवत् स्निग्धः मष्टककोमलः श्यामश्च
क्षणवर्णश्च, शिखण्डकः काकपत्रः मण्डनं शोभाजनकं यस्य स तथोक्तः, पुण्या
पवित्रा दोषशून्येत्यर्थः श्रीः शरीरशोभा यस्य स तथोक्तः, श्रिया रूपेण वटुनां
शिशुना परिषदं मण्डलं चतुर्दिग्वर्तिवालकसमूहमित्यर्थः सभाजयन् अवस्थानेन

कथु । नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जन । एवमेव । तथाहि,

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीदयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवितलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मीर्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्टिकम्

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं तथा पैप्पलम् ॥ २० ॥

भगवति अरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुयस्योऽयमिति ।

अरु । अद्यैव वयमप्यागताः ।

जन । आर्य्य गृष्टे ! अतीव मे कौतुकं वर्त्तते । तद्भग-

सगौरवं कुर्वन्निव अलङ्कुर्वन्निवेत्यर्थः कोऽयं शिशुरित्यर्थः, पुनः सूर्यः शिशुर्भूतः
उ बाल्यदृष्टः मे वक्षः रघुनन्दन इव दृष्टः सन् भटिति अङ्गता दृशीर्नयनयो-
रवृत्ताङ्गनम् अवृत्ताङ्गनकार्यं सुधामयकञ्जललेपवत् नयनयोः सुखं जनयती-
त्यर्थः । आकृतिसादृश्यात् बाल्यस्थितरासवत् कोऽयं मे दर्शनसुखमुत्पादयतीति
भावः । हरिणीवृत्तम् ।

(२०) पृष्ठतः पृष्ठदेशं अभितः उभययोः पार्श्वयोश्चूडाभिः चूलाभिः क्रेशे-
रित्यर्थः चुम्बितानि स्पृष्टानि कङ्कस्य तन्नामपक्षिविशेषस्य पत्राणि बाणमूल-
संयोजिताः पत्रा यस्य तत्तथीकृतं तूणीदयं बाणाधारयुगलं, तथा भस्मनां स्तोकम्
अक्षपरिमाणं प्रलेपभूतं परिमितं भस्मित्वर्थः पवित्रं शुद्धिकारकं लाञ्छनं चिह्नं
यस्य तत्तथीकृतं भस्मलिप्तमित्यर्थः उरः वक्षः, तथा रुष्टं गविशेषस्तत्सम्बन्धिनीं
त्वचं, तथा सूत्रं दण्डविशेषस्तत्तन्तुनिर्मितया मेखलया कटिसूत्रेण नियन्त्रितं
बद्धं मञ्जिष्ठा लताविशेषस्तद्रागेण रक्तवर्णम् अधोवासः परिधानं च तथा पाणौ
हस्ते कार्मुकं धनुः अक्षसूत्रवलयं बलयीकृतम् अक्षसूत्रं रुद्राक्षमालां तथा पिप्पलः
अश्वत्थः तत्काष्ठनिर्मितं दण्डं यष्टिं धत्ते धारयति । क्षत्रियब्रह्मचारिणाम्
अश्वत्यदण्डस्य विधानात् । तथाहि गौतमः, वैश्वपात्ताशौ ब्राह्मणस्य दण्डौ
अश्वत्यपैलवौ शेषे । तथा मयुरपि, ब्राह्मणो वैश्वपात्ताशौ क्षत्रियो वटशृङ्गादिरौ,
इत्यादि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

वन्तं बाल्लौकिमेव भत्वा पृच्छ, इमञ्च बालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति (छ) ।

कञ्चु । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्तः ।]

कौश । किं भणध, एवं भणितो आगमिष्यदिति (१८) ।

अरु । भिद्येत किं सद्वृत्तमौदृशस्य निर्माणस्य ? (ज) ।

कौश । [निरूप्य ।] कहं सविण्मं णिसामिदगिट्ठिव-
अणो विसज्जिदइसिदारओ इदो अहिसुहं पसरिदो ज्जेव
सो वच्छो (१९) (झ) ।

जन । [चिरं निर्वर्ण्य ।] भोः किमप्येतत् ।

महिच्चामेतस्मिन् विनयशिशुतामौग्धप्रमसृणो

— ६ विदग्धैर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

(१८) किं भणध, एवं भणित आगमिष्यतीति ।

(१९) कथं सविनयं निशामितगट्टिवचनी विसर्जितविदारकाः इतोऽभि-
मुखं प्रसृत एव स वक्षः ।

(छ) प्रकटमधिकं वयो येषां ते प्रवयसो ब्रूहाः । दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छवः ।

(ज) ईदृशस्य अलौकिकरूपसम्पन्नस्य निर्माणस्य गठनस्य आकारस्य
सम्पूर्तिसम्पन्नस्येत्यर्थः, सत् साधु वृत्तं चरितं किं भिद्येत किमप्याङ्गित्वं भवेत् ।
साधु वृत्तं किमस्मिन् साधुसूच्यं न तिष्ठेत् ? तिष्ठत्येव सत्ताकृतित्तव गुणा
वसन्तीति न्यायादिति भावः ।

(झ) निशामितं श्रुतं गट्टिवचनं येन सः, गट्टिवचनं श्रुत्येत्यर्थः । विस-
र्जिताः परित्यक्ताः ऋषिदारका सुनिवालका येन सः, सहचरसुनिशिशून् परि-
त्यज्येत्यर्थः ।

(२१) एतस्मिन् बालके विनयः शिष्टाचारः शिशुतामौग्धं शैशवनिबन्धन-
सारल्यं ताभ्यां मसृणः सिग्धः महिषां माहात्म्यानाम् उदारस्वभावानामित्यर्थः
अतिशयः उत्कर्षः विदग्धैर्विचक्षणैर्निग्राह्यः मोक्षं शक्यः न पुनरविदग्धैः ।

मनो मे सम्मोहः स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

[प्रविश्य लवः स्वगतम् ।] अज्ञातनामक्रमाभिजनान्
पूज्यान्पि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये । [विचिन्त्य ।] अयं
पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । [सविनयमुपसृत्य ।]
एष वो लवस्य प्रणामपर्यायः (ज) ।

[अरुन्धतीजनकौ ।] कल्याणिन् आयुष्मान् भूयाः ।

कौश । ताद ! मे चिरं जीव (२०) ।

अरु । एहि वत्स ! [इति लवमुत्सङ्गे कृत्वा स्वगतम् ।]
दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गश्चिराम्नोरथो मे सम्पूर्णः ।

कौश । जाद ! इदो वि दाव एहि । [उत्सङ्गे कृत्वा ।]
अस्महे ए केअलं दरविअसन्तणीलुप्लसामलुसदेण देह-
बन्धेन कवल्लिदारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाददो-
हरदीहरेण सरेण अरामभहमणुहरदि, णं कठिणकमलगवम्भ-
पक्खलो सरोअप्फंसोवि तादिसोज्जेव वच्छस्स । जाद

(२०) तात ! मे चिरं जीव ।

बलवान् सम्मोहः अस्य बालकस्य दर्शनजन्यं हर्षजाद्यं स्थिरं निश्चलं तपः-
समाधिनियतत्वाद् विषयेभ्यः संयतमपीत्यर्थः मे मनः मनश्चित्तं, परिलघुः अति-
क्षुद्रः अयस्कालस्य मणिविशेषस्य शकलः खण्डः अयोधातुं लौहधातुं यद्वत् यथा
इवेत्यर्थः हरति आत्माधीनं करोति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ज) अज्ञातानि नामानि, क्रमः यथायुक्तम् अभिवादनपौर्वापर्यं, अभि-
जनः कुलं च येषां तान् तथोक्तान् । स्वतः स्वयम् अन्येन वृद्धजनेन अनावेदितः
मन्त्रित्वर्थः । अविरुद्धः शास्त्राविरुद्धः लौकिकाविरुद्धश्च ।

पेक्खामि दाव दे सुहम् । [चिवुकमुन्नमय्य निरुप्य सवाष्पा-
कृतम् ।] राएसि ! किं ण पेक्खसि, णिउणं णिरुविज्जमाणं
से सुहं वच्छाए सुहचन्देण संवददि ज्जेव (२१) (ट) ।

जन । पश्यामि सखि ! पश्यामि ।

कौश । अम्हो उम्हत्तीभूदं विअ मे ह्मिअअं, किम्पि
चिन्तअन्तो बहु विप्पलवदि (२२) (ठ) ।

(२१) जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसन्नीलोत्पल-
श्यामलोन्नतेन देहबन्धेन कवलितारविन्दकेशरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घ-
दीर्घेण स्वरेण च रामभद्रमनुहरति, ननु कठिनकमलगर्भपञ्चलः शरीरस्पर्शोऽपि
तादृश एव वत्सल्य । जात ! प्रचे तावत् ते सुखम् । राजर्षे ! किं न प्रचेसे,
निपुणं निरुप्यमाणम् अस्य सुखं वत्साया वध्वा सुखचन्द्रेण संवदति एव ।

(२२) अहो उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं, किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।

(ट) दरम् ईषत् विकसत् यत् नीलोत्पलं तद्वत् श्यामलः उन्नतश्च तेन ।
देहबन्धेन शरीरसङ्गठनेन । कवलितः भलितः अरविन्दकेशरः पद्मकिञ्जल्कः
येन स अतएव कषायः मधुरः कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य सः तथोक्ती यः कलहंसः
राजहंसः तस्य निनाद एव दीर्घदीर्घः अतिदीर्घः तेन । अनुहरति अनुकरोति
कठिनः कुम्भलावस्थो यः कमलस्य गर्भं इव पञ्चलः कीमलः । संवदति सादृश्यं
कथयति ।

(ठ) किमपि चिन्तयत् अकारणम् अनिर्वचनीयम् असम्भावनीयं चिन्तयत्
बहु नानाप्रकारं विप्रलपति सर्वतो विरुद्धं प्रलपति । अयं रामतनयः, सीता
जीविता वर्तते इत्यादिप्रकारेण समाश्वसितौत्थः । अहो उन्मत्तीभूतमिव
मे हृदयं किमपि एतस्य सुखं विप्रलभते इति पाठे किमपि अनिर्वचनीयं
नानाभावीद्वन्द्वकारणम् एतस्य शिशोर्मुखं, कर्तृभूतम् उन्मत्तीभूतम् इव असम्भव-
मसङ्गतं चिन्तयदित्यर्थः मे हृदयं विप्रलभते प्रतारयति । अयं ते पौत्रः, अस्य
माता जीवितास्ति तथा च समागमस्ते भविष्यतीत्यादिप्रकारेण चिन्तयत् मे
मानसं सीतादृश्यात् तथेवेत्यादिवाक्येनैव मां प्रत्याययति यथाकश्चिज्जनः प्रलपन्
कश्चिदुन्मत्तं तदनुवर्तनेन मिथ्याचारेण च प्रतारयति तद्वदिति भावः ।

जन । निरुध्य ।

वत्सायाश्च रघूदहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा दैव ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥२२॥
कौश । अत्रि दे मादा, सुमरसि वा तादं (२३) ।
लवः । नहि नहि ।

कौश । तदो कस्म तुमं (२४) ।

लवः । भगवतो वाल्मीकिः ।

(२३) अत्रि ते माता, सुमरसि वा तातम् ।

(२४) ततः कस्य तम् ।

(२२) अस्मिन् शिशौ बालके वत्सायाः सीतायाः रघूदहस्य रघुकुलश्रेष्ठस्य
रामस्य च निखिला सम्पूर्णा सैव आकृतिः सैव सृतिः सा द्युतिः सा कान्तिः
कान्तिसहिता सीतारामसम्बन्धीया सृतिरित्यर्थः सम्पूर्णम् अविकलं प्रतिविम्बिता
एव । रामसीतयोः सम्पूर्णं सादृश्यमस्मिन् बालके लक्ष्यते इति भावः । न
केवलं दर्पणतलगतप्रतिविम्बे इव आकारकान्त्योः सादृश्यम् अपितु बाल्यादी-
नामपौरुषाह । सा वाणी वाक्, स एव विनयः शिष्टता, असौ सहजः स्वाभा-
विकः पुण्यानुभावः पवित्रप्रभावोऽपि । अतः सर्वमेव रामसीतागतं सौसादृश्यं
दृश्यते तत् कथं न मन्ये रामसीतापुत्रोऽयमिति भावः । अथवा मृगदृष्टि-
केव दुरारोह्य आश्रये मे चाक्षुष्याय कल्पते, तत् तस्याः निवृत्तिरेवोचिता, मनस्तु
न विरमतीत्यत आह हा हेति । हा हा दैव ! विधे ! मम मनः पारिप्लवं
पञ्चलं सत् किं कथम् अकारणमेत्यर्थः उत्पथैः शिशुरयं सीतापुत्रः रामभद्र-
नन्दन इत्यादिना मनसोऽतिक्रान्तम् अधिगन्तुमिव उत्पथैः दुराशानार्गेरित्यर्थः
धावति । आदुर्लभिक्रीडितं वृत्तम् ।

कौश । अइ जाद ! कहिदव्वं कहिहि (३५) ।

लवः । एतावदेव जानामि ।

[नेपथ्ये ।] भोः भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्चन्द्र-
केतुराज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति (ड) ।

[अरुन्धतीजनकौ ।] अये ! मेधाश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो
वत्सश्चन्द्रकेतुरस्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः ।

कौश । वच्छलकण्ठस्य पुत्रको आणवेदित्ति अमिअ-
विन्दुसुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्ति (२६) ।

लवः । आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जन । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथौ ।

लवः । एतावेव रामायणकथापुरुषौ ।

जन । अथ किम् (ट) ।

लवः । तौ कथं न जानामि ।

जन । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः । उर्मिलापुत्रस्त्वर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ।

अरु । [विहस्य ।] आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन (ण) ।

(२५) अयि जात ! कथयितव्यं कथय ।

(२६) वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यस्तविन्दुसुन्दराख्यवराणि
श्रूयन्ते ।

(ड) आश्रमस्य सुन्यावसथस्य अभ्यर्णा समीपवर्तिनी भूमिः । (अभि +
अद् + (पीडा) + कः) ।

(ट) अथ किं तदन्यत् किं तदेव इत्यर्थः । (हिन्दी) और क्या ।

(ण) कथायाम् आख्यायिकायां प्रावीण्यं वृद्धवद्विचक्षणत्वम् ।

जन । [विचिन्त्य ।] यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्
ब्रूहि तावत् पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयानि
अपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि ? (त) ।

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जन । किं न प्रणीत एव कविना ?

लवः । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्त्वौर्ध्वात्रिकसूत्र-
कारस्य (थ) ।

जन । किमर्थम् ?

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमम्भरोभिः प्रयोजयि-
ष्यतीति ।

जन । तत् सर्वमस्माकमिदमाकृतकारम् (द) ।

लवः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वात्सीकेरास्या,
केषाञ्चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति

(त) दशरथात्मजानां दशरथपुत्राणाम् इति निर्द्धारं वष्टौ । नामान्येव
नामधेयानि, स्वार्थे धेयप्रत्ययः । कानि नामधेयानि येषां तानि किन्नामधेयानि,
अपत्यानि ।

(थ) अन्यः सन्दर्भः सन्दर्भान्तरेण सन्दर्भान्तरेण अन्यप्रसङ्गेन । अभिनेयः
नटायैरनुकरणादिना प्रकाशनीयः अर्थः प्रतिपाद्यवस्तु यस्य स तथोक्तः । अभिने-
यस्तु नटैरङ्गादिभिरवस्थानुकरणम् । यदुक्तं दर्पणकारैः,

भवेदभिनेयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥

त्रयः परिमाणमस्येति त्रिकं तौर्ध्वादित्रिकं तौर्ध्वत्रिकं वाद्यगीतनृत्यात्मिकम् ।

(द) आकृतं कुतूहलं करोति जनयति यत् तत्, कौतूहलजनकम् ।

(व) तस्मिन्, अभिनेयार्थे सन्दर्भे । आस्या, यत्रः । अन्तेवासिनां शिष्या-

प्रेषितम् । तेषामानुयात्रिकश्चापपाणिरप्रमादार्थमस्मद् भ्राता
प्रेषितः (ध) ।

कौश । जाद ! भादावि दे अस्थि ? (२७) ।

लवः । अस्ति आर्यः कुशो नाम ।

कौश । जेट्रोत्ति भणिदं होदि (२८) ।

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् इति ।

जन । किं यमजावायुषन्तौ ? ।

लवः । अथ किम् ।

जन । कथय कथाप्रबन्धस्य कौटुशः पर्यन्तः ? (न) ।

लवः । अलोकपौरप्रवादोद्भिन्नेन राज्ञा निर्वासितां
देवयजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनोमरणे
परित्यज्य लक्षणः प्रतिनिवृत्त इति ।

कौश । हा वच्छे सुवचन्द्रमुहि ! को दाणिं दे कुसुम-
भूदस्स सरीरस्स देव्वदुव्विलासपरिणामो एअलिआए शिव-
डिदो (२९) (प) ।

(२७) जात ! आतापि तेऽस्ति ।

(२८) ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।

(२९) हा वत्से सुवचन्द्रमुखि ! क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य देव-
दुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।

नाम् । आनुयात्रिकोऽनुचरः । चापपाणिर्धनुर्हस्तः । अप्रमादः विघ्ननिरा-
साय सावधानता अर्थः प्रयोजनं यत्र तत्, यदा प्रमाद्यते अनेनेति प्रमादो
विघ्नः प्रमादनिवारणार्थम् अप्रमादार्थं नञ्च निषेधार्थकः । प्रेषितः प्रेरितः,
वाञ्छीकितेति शेषः ।

(न) पर्यन्तः शेषांशः ।

(प) कुसुमभूतस्य कुसुमोपमस्य, भूतं ज्मादौ पिशाचादौ न्याये सत्त्वोप-
मानधीरिति कौषः । अतिकोमलस्येत्यर्थः । कः कौटुशः । देवस्य दुःखकरः

जन । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवञ्च नवञ्च घोरं

ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्तस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

लवः । [अरुन्धतीं प्रति ।] आर्य्य ! कावेतौ ?

अरु । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

लवः । सवदमानखेदकौतुकं पश्यति ।

जनः । अहो दुर्मर्यादता दुरात्मनां पौराणाम्, अहो
रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता (फ) ।

विलासः क्रियास्फूर्तिर्यच्चिन् स तथोक्तः परिणामः चरमदशा देवकृतदुष्टपरिणाम इत्यर्थः । यदा दैवस्य विधेर्दुर्विलासः विडम्बना तेन यः परिणामः चरमदशा । विधेर्विडम्बनां विना कदापि तादृशः दुःखकरः परिणामो न भवतीति भावः । एकाकिन्याः निःसहायायाः । निपतितः जातः ।

(२३) नूनं निश्चितं त्वया नवम् आकस्मिकं घोरं भयानकं परिभवं निर्वासनरूपं वञ्चपाताधिकं तिरस्कारमित्यर्थः, प्रसवकालकृतां प्रसवसमयीत्यादितां तां दुःसहनीयां व्यथाञ्च अवाप्य आसाद्य क्रव्याद्गणेषु व्याघ्रादिक्षिप्तजन्तुवर्गेषु परितः समन्तात् परिवारयत्सु वेष्टमानेषु सन्तस्तया नितरां भीतया त्वया शरणमिति भयेषु पित्रादरेव रक्षिता इति हेतोः असकृत् वारंवारं स्मृतोऽस्मि तात ! त्राहि पितः ! कासि कासि इत्यादिप्रकारेण भूयोभूयः आहूतोऽस्मीत्यर्थः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(फ) मर्यादा समाजसुस्थितिहेतुकार्यानुसरणम् । स्थिते नश्यति अनया इति मर्यादा नष्टा यत्, स्त्री आप् । असीत्यस्य नाशस्य वा कारणरूपा क्रिया ता दाति क्षिन्ति इति मर्यादा । लोकासंस्थितिः, स्थितिः, नियमः, सौमाकर्तव्यसौमा, क्रिया, कर्तव्यं कार्य्यं, औचित्यमित्यादिशब्देनोपपद्यते । तस्यां दुर्गताः कृपणाः दुर्मर्यादास्तेषां भावः दुर्मर्यादता अतिक्रमः वृद्धिः, औचित्यातिक्रमः सौमोल्लङ्घनाद् वृद्धिरिति बोद्धव्यम् । अनार्थता इत्यर्थः । क्षिप्रं शीघ्रं विवेचनामकलैवेत्यर्थः करोतीति तथोक्तः तस्य भावः अविवेक्यकारिता ।

एवमैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः ।

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा । (२४)

कौश । भगवदि ! परित्ताहि परित्ताहि, प्रसादेहि
कुविदं राएसिं (३०) ।

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥ २५ ॥

जन । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाण्डं हि मे ।

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २६ ॥

(३०) भगवति ! परिव्राद्धि परिव्राद्धि, प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

(२४) एतत् विश्वममेव वैश्वसं क्रूरं घोरं दारुणं वज्रपतनं सीतानिर्वा-
सनमित्यर्थः शश्वत् निरन्तरम् उत्पश्यतः चिन्तयतः सम क्रोधस्य क्रोधाग्नेः चापेन
धनुषा शापेन असिसम्पातेन वा धक् इति शब्देन सहसा ज्वलितुम् अवसरः
समयः । क्षवित्यत्वात् चापः ऋषित्वात् शापः इति द्विविधो मे वैरनिर्यातनी-
पायः । एवमुपायदानपि अहं कदाचित् कञ्चिन्नपि चापः शापी वा न प्रयुक्त-
वान् । किन्तु अद्य सीतानिर्वासनदारुणवज्रपीडितोऽहं चापेन वा एतयो-
र्द्वयोर्नोपायेन भवत् वैरं निहत्य मनसोऽनलं निवारयेयमिति भावः । अद्य-
महं सरामान् सकलपौरजानपदान् हन्मीति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडित-
हस्तस्य पूर्वाह्णम् ।

(२५) परिभूतानां परापमानितानां जनस्विनां तेजस्विनाम् एतत् हि
वैरनिर्यातनं हि प्रायश्चित्तं सान्त्वनीपायः यदा परापमानितानां तेजस्विनां
चित्तं प्रायः बाहुल्येन एतत् एतादृशं वैरनिर्यातनीन्मुखं भवतीत्यर्थः, किन्तु
अत्र वैराभावात् न वैरनिर्यातनं सम्भवतीत्यत आह राजन्निति । हे राजन् !
रामस्ते अपत्यं जामाढ्यत्वात् सुहृत्पुत्रत्वाच्च तव पुत्रसदृशः अतो न निर्यातनीयः
स इति भावः । कृपणा दौनाः चुद्रा इति यावत् प्रजाश्च पाल्याः रक्षणीयाः ।
अतो नायं क्रोधस्यावसर इति भावः ।

(२६) वा पश्चान्तरे रघुनन्दने रामे तदुभयं चापः शापश्च शान्तं निरस्तं
रागे तदुभयोरेकोऽपि न प्रयोज्यः । अत्र कारणमाह, तत् मे मम पुत्रभाण्डं

[प्रविश्य संभ्रान्ता वटवः ।] कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः । अश्वोऽश्व इति पशुसमाम्नाये सांघात्मिके च पश्यते, तदब्रूत कौटसः (व) ।

वटवः । श्रूयताम् ।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं, तच्च धूनीत्यजस्रं

दीर्घग्रीवः स भवति, खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाण्यन्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानास्त्रमात्रान्

किं वाख्यातैर्ब्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥ २७ ॥

इति उपसृत्याजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।

लवः । [सकौतुकोपरोधविनयम् । (भ)] आर्याः ! पश्यत पश्यत, एभिर्नीतोऽस्मि । [इति त्वरितं परिक्रामति ।]

पुच्छपञ्चद्वपात्रं पीरो जनश्च श्रूयिष्ठा बहुला द्विजा ब्राह्मणाः बालाः शिशवः
वृद्धाः वार्धक्यगताः विकला विकलाङ्गाः विकसिन्द्रियाश्च खञ्जकुजादयः अश्व-
वधिरादयश्च स्त्रैश्च स्त्रीसमूहश्च यस्मिन् स तथोक्तः अतस्तस्मिन्नपि चापः प्रापी
वा न प्रयोज्यः इत्यहं निवृत्तोऽस्मीति भावः । श्रादूँलविक्रीडितवृत्तस्य उत्तराहंम् ।

(व) पशुसमाम्नाये पशुशस्त्रे । सांघात्मिके युद्धशस्त्रे ।

(२७) सः अश्वः पश्चात् पश्चाद्भागे विपुलं दीर्घं पुच्छं लाङ्गूलं वहति चार-
यति, तच्च पुच्छमित्यर्थः अजस्रं वारं वारं धूनीति सञ्चालयति, दीर्घा ग्रीवा
प्रस्य स तथोक्ती भवति । तस्य खुराश्चत्वार एव शष्पाणि बालवृणानि अस्ति
भवति, आस्रमात्रान् आस्रफलपरिमाणान् शकृत्पिण्डकान् पुरीषखण्डान्
प्रकिरति त्यजति वा अथवा आख्यातैः आकारवर्णनादिभिः किम्, एहि एहि
यामः तं द्रष्टुमित्यर्थः । उत्प्लव्ण्डायां द्विरुक्तिः । न काञ्चविलम्बः करणीय
इति भावः । कुतः, स पुनर्दूरं ब्रजति गच्छति । अतः शीघ्रं यामः एहि
एह्येति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(भ) कौतुकमश्वदर्शनार्थम् । उपरोचो वयस्मानाम् । विनयः जनक-
कौशल्यादिकं परित्यज्य समनाय अशुभामाप्तार्थं तेषु शिष्टाचारः ।

[अरुन्धतीजनकौ ।] पूरयतु कृतूहलं वत्सः ।

कौश । भगवदि ! जानामि, एदं अणालोअअन्तो ण जीअमि (म) विअ, अदो अखदो भविअ पेक्ख्ह दाव गच्छमाणं दीहाउम् (३१) ।

अरु । अतिजवेन (य) दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

[प्रविश्य कञ्चुकी ।] भगवान् वाल्मीकिराह ज्ञातव्य-
मेतदवसरे भवद्भिरिति (र) ।

जन । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति (ल) । भग-
वति अरुन्धति ! सखि कौशल्ये ! आर्य्य गृष्टे ! स्वयमेव
गत्वा भगवन्तं प्राक्षेत्तसं पश्यामः । [इति निष्क्रान्तो वृद्ध-
वर्गः ।]

वटवः । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्य्यम् ।

लवः । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति ।

(३१) भगवति ! जानामि, एतन्नालोक्तयन्त्री न जीवामीव, अतोऽन्यतो
भूत्वा पश्यामस्तावद्गच्छन्तं दीक्षांयुषम् ।

(म) न जीवामीव के हाथिकात्तद्वियोगमसहिष्णुर्बलवदसुखचित्तास्मीति
भावः ।

(य) अतिजवेन अतिवेगेन । दूरमतिक्रान्तो बहुदूरं गतः । चपलः
बाणकलात् चञ्चलस्वभावः ।

(र) अवसरे यथाकाले भवद्भिर्ज्ञातुं शक्यते एव तत् किं समाच विज्ञापन-
प्रयत्नेन । मायमवसर इति नाह मधुना वक्ष्यामीति तात्पर्यार्थः ।

(ल) एतत् शिशुविषयकं वृत्तं किमपि अतर्कितम् अतिगम्भीरम् अति
गुरुतरं भविष्यति ।

वटवः । कथं ज्ञायते ।

लवः । ननु मूर्खाः ! पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे । किं न पश्यथ, प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारस्तत्प्रायमेवेदमपि दृश्यते, यदि इह न प्रत्ययस्तद्वत्त्वा पृच्छत (व) ।

वटवः । भो भोः ! किम्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ।

लवः । [सस्यहमात्मगतम् ।] अये ! अश्वमेध इति विश्वविजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्त्रलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महान् उत्कर्षनिकषः (श) ।

[निपथ्ये ।] अयमश्वः पतकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः ॥ २८ ॥

(व) तत्काण्डे अश्वमेधप्रकरणे । कवचा वर्माणि विद्यन्ते येषां ते कवचिनः वर्मधारिणः । दण्डिनः यष्टिधारिणः । निषङ्गिणः तूणीरवन्तः ।

(श) उत्कर्षे उत्कर्षलाभे वा सस्य दृष्टम् । कर्णो बलमस्यास्तीति कर्जस्त्रलो बलवान् विरुद्धवादादिभिरखण्डनीय इत्यर्थः । सर्वेषां क्षत्रियाणां परिभावयतीति परिभावी पराभवसूचकः । उत्कर्षस्य प्राधान्यस्य निकषः स्पर्धादेः कषणप्रसरवत् उत्कर्षापकर्षपरीक्षाद्वेतुरित्यर्थः । उत्कर्षनिकर्ष इति पाठेऽपि स एवार्थः । उत्कर्षः निष्क्रियते क्रियपरिमाणोऽस्मिन्नुत्कर्षसारः इत्याक्षय दृढं निष्पीड्य वा निर्णीयते अनेनेति उत्कर्षनिकर्षः ।

(२८) सप्तसु लोकेषु एकस्य अद्वितीयस्य वीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः रावण-वंशध्वंसकारिणः रामस्य अयमश्वमेधयोऽयः इयं पताका वैजयन्ती विजयसूचक-केतुरिति यावत् अथवा इयं वीरघोषणा अश्वपताकारूपा, नायमश्वः पताका वा अश्वप्रयोजना किन्तु रामस्य अद्वितीयवीरत्वप्रख्यापनाय लोकेषु प्रचारिता इत्यर्थः । अत्र यः कश्चित् प्रतिवादी भवति तदर्थं वा सस्य इति वा इममश्वं पताकां वा प्रतिवधालिति भावः ।

लवः । [सव्यथमिव ।] अहो ! सन्दीपनानि अक्षराणि (ष) ।

वटवः । किम् उच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः (स) ।

लवः । भो भो ! तत् किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धतमुद्धोष्यते (ह) ।

[नेपथ्ये ।] अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ।

लवः । धिग् जाळ्यान् (क्ष) ।

यदि ते सन्ति सन्त्वेव, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः, शरसम्बाधां पताकां वो हराभ्यहम् ॥ २६ ॥

भो भो वटवः ! परिहृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयत एनमश्वं
एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु (क) ।

(ष) सन्दीपनानि मात्रदाहूनि अक्षराणि वचनानि असंज्ञानि खलु एतानि वचनानीत्यर्थः ।

(स) किमुच्यते एभिरिति शेषः । अयमश्वः पताकेयमित्यादिना यदेभि-
रुक्तं न तस्य भावार्थं वयं विद्म इति कियतां वटूनामुक्तिः । अपरे च कियन्तः
तं कुमारं रोषितं दृष्ट्वा अये अयमेव इतीत्यादिना यदुक्तं कुमारिण तदेव प्रख्या-
प्यते एभिः तत् किमर्थं पुनरेव अश्वैः विरज्यते । प्राज्ञः कुमारः सर्वमिवानेन
बुध्यते इत्यनेन प्रकारेण वटवः कुमारं सम्यं स्तुवन्ति ।

(ह) अक्षत्रिया वीरस्यन्तेति भावः । उद्धतम् अतिक्रान्तमन्यादमतिगर्वितम्
इति यावत् ।

(क्ष) जाळ्यान् पामरान् । जाळः स्वात् पामरे कूरेऽसमीक्ष्यकारिणि
विधिवि मेदिनी ।

(२६) यदि ते महाराजरूपाः विभीषिकाः भयहेतवः सन्ति सन्तु एव इत्य-
मन्या अपरा महाराजातिरिक्ता अपरा का विभीषिका । महाराज इति ते
परमविभीषणपदं तच्चाहं लणाय मन्ये इति भावः । उक्तैः वागाङ्गस्वरैः किं,
वो युष्माकं शरेण लणविशेषेण बाणेन वा सम्बाधा मिषेन यस्याः तां तथोक्तां
शरायवडाम् अतिबुष्कामित्यर्थः । पताकां केतुम् अहं हराभि गृह्णामि ।

(क) रोहितानां खगविशेषाणां, रोहितं कुडुने रक्ते ऋजुशक्रशरासने ।
येसि खान्नीनखगयोर्भेदे रोहितकडुमे । वराकः वृक्षः ।

[प्रविश्य सक्त्रोधदपः पुरुषः ।] धिक् चापलं, किमुक्त-
वानसि, तीक्ष्णनीरसा ह्यायुधीयश्रेणयः शिशोरपि न दृष्टां
वाचमनुसहन्ते, राजपुत्रस्यन्द्रेकेतुराकटशरासनः, सोऽप्यपूर्वा-
रण्यदर्शनकौतूहलाक्षितहृदयो न परापतति अद्यापि, तत्
त्वरितमपसर्पतानेन तरुगहनेन (ख) ।

वटवः । कुमार ! कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फु-
तिरशस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः, दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि
हरिणमुत्तेः पलायामहे (ग) ।

लवः । [स्मितं कृत्वा ।] किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ।
अनुरारोपयन् ।

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुद्गारि घोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

(ख) तीक्ष्णा चमागुणरहिताः नीरसाः स्नेहरहिताः हि निश्चितम् आयु-
धीयश्रेणयः सैनिकनिचयाः । आयुषेन जीवन्तीति आयुधीयाः । दृष्टां गर्वि-
ताम् । अपूर्वस्य अदृष्टपूर्वस्य अरण्यस्य वनस्य दर्शनाय यत् कौतूहलम् भूतुमुक्तं
तेन आक्षिप्तमाकटं हृदयं यस्य सः । परापतति आगच्छति । अपसर्पंत
पलाययन् ।

(ग) तर्जयन्ति, भर्त्सयन्ति । विस्फुरितानि प्रदीप्तानि कम्पितानि च
शस्त्राणि येषां ते । कुमारं तर्जयन्तीत्यन्वयः । हरिणमुत्तेः, हरिणवत् द्रुत-
गतिभिः ।

(३०) ज्या मौर्वी एव जिह्वा रसना तथा बलयिते बलयाकारेण आश्लिष्टे
कबलयह्मण्ये व्यस्रतया स्पष्टे इवेत्यर्थः उत्कटे कोटी अटन्थी एव दंष्ट्रे यस्य
तत् तथोक्तम्, उद्गारी उद्गच्छन् घोरः भयङ्करः घनस्येव मेघस्येव घर्घरः घर्घरे-
त्याकारः श्रवणविकट इत्यर्थः घोषः शब्दो यस्मात् तत्तथोक्तम् एतत् आपं भगुः
शासप्रसक्तस्य जगदशासाय उद्यतस्य हसतः विकटहासं कुर्वतः अन्तकस्य यद
वज्रयन्त्रं तस्य जूम्भा व्यादानं तद्विह्वलि तदनुकारि विकटं भयङ्करम् उदरं

यासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ ३० ॥

इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कौशल्याजनकयोगी नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये ।] भो भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बनम-
स्माकम् ।

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावल्गात्प्रजवनवाजिना रथेन ।

मध्यं यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु । एतद् ज्यासंयुक्तम् एतन्मदीयं चापं जगद्गयासी-
द्यतक्रान्तस्य सुखसदृशं भवतु अजस्रं शत्रुनिपातं करीतु इति भावः । अस्य
सुखे जिह्वा अस्ति, धनुषि सा कुतः ज्याजिह्वेति । अस्य सुखे चर्वणहेतुः दंष्ट्रा
अस्ति, धनुषि कुतस्तत्सम्भावना कोटिदंष्ट्रेति । अस्य भक्षणकाले सुखे
जिह्वासञ्चाखनं भवति धनुषि सा कुतः ज्याजिह्वया वलयितेति । अस्य सुखे
भक्षणकाले मङ्गमङ्गायितशब्दो भवति, धनुषि सः कुतः टङ्गारूपं घनघर्घर-
चीयमिति । कुतोऽसदाह्लादेन वा भक्षयेदिति मञ्चापमपि सर्वे रामसैन्यम्
आह्लादेन भक्षयिष्यतीति । कुतो यन्त्र इति यथा यन्त्रे त्वरितनिष्पेषादिना
चष्टेन अनायासेन च कार्यं साधयति तद्वत् मे चापमिति । कुतो जृम्भा इति
भक्षणकाले मुखव्यादानमावश्यकमेव । कुतस्तद्धनुषि ? तत्तु ज्याधनुर्मध्यगतः
अवकाशः । कुतः अन्तकवक्त्रं तत्तु चष्टेन विश्वमपि भक्षितुं समर्थमिति । मम
चापमपि तद्वत् सकलसैन्यं चष्टेन विनाशयितुं समर्थम् । इति एतत् साङ्ग-
रूपकम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(१) गच्छ भोः ! त्वरितं शीघ्रं सुमन्त्रेण तदाख्येन सारथिना नुद्यमानाः
प्रेम्यमाणाश्चासिता इत्यर्थः व्यावल्गन्तः द्रुतं धावन्तः प्रजवनाः प्रवलवेगवन्तो

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा नः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

ततः प्रविशति सुमन्तसारथिना रथेन धनुष्पाणिः

साहू तद्वर्षसम्भ्रमचन्द्रकेतुः ।

चन्द्र । आर्य्य सुमन्त ! पश्य ।

सुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ २ ॥

किरति कलितकञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रनवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

मालिनः अथाः यस्य लेन तथोक्तेन, उद्धातेन भूमेर्बन्धुरत्वात् ऊर्द्धाधःप्रतिघातेन प्रचलिताः सुहुः कम्पिताः कोविदारकाठनिर्मिताः ध्वजाः रथध्वजा यस्य सः तथोक्तः एषः चन्द्रकेतुः वो युष्माकं प्रधानं युद्धं श्रुत्वा उपैति आगच्छति । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

(२) एकः एकाकी असहाय इत्यर्थः सुनिजनशिशुः सुनिवालकः, रघूनां वंशः अन्वय एव वंशः वेङ्गः तस्य अप्रसिद्धः नवोद्भूतत्वादसम्भूतः पूर्णदेहः नवः नवजातः प्ररोहः करीर इव रघुवंशसम्भूतबालक इवेति फलितार्थः अन्यथा एवम्भूत-वीर्यस्यासम्भवादिति भावः । सैन्यकाये इत्यन्तरथपादातरूपसैन्यदेहे इत्यर्थः सर्वतः समन्ततः सर्वाङ्गेष्वित्यर्थः । ज्वलितेति क्रियाधिकरणमेतत् । दलिताः विदारिताः ये करिकपोलग्रन्थयो गजगण्डसन्धिस्थानानि तेषां ये टङ्काराः टं टं इत्याकार-सन्धिभङ्गहेतुकशब्दालौघीरं भयानकं यथा तथा ज्वलितानि कपोलेषु आघातवशेन अग्न्युत्पातात् ज्वलितानि होयमानानि शराणां सहस्राणि यस्य स तथोक्तः सन् मे मम कौतुकं विषयं करोति जनयति । अत्र रघुवंशे वंशत्वारोपः शिशौ प्ररोह-त्वारोपे हेतुरिति परम्परितं रूपम् । मालिनी वृत्तम् ।

(३) कलितः कृतः यः किञ्चित्कोपः ईषत्क्रोधस्तेन रज्यन्ती रक्तवर्णा मुखश्री वदनकान्तिर्यस्य स तथोक्तः समरशिरसि रथमूर्धनि युद्धव्यापारातिशये

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूनाम्
उपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपीतः ॥ ३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सुमन्दः । आयुष्मन् ।

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥४॥

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमपल-
पते (क) ।

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत्-

करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्बलेः ।

इति यावत् चञ्चत्यः चतुर्दिक्षु हस्तपदशवणचक्षुरादीनामनियतनियोगात्
चञ्चलाः पञ्चचूडाः पञ्चशिखा यस्य स तथोक्तः, अभिनवकृतचूडाकरणसंस्कारात्
कुलधर्मोपदिष्टपञ्चशिखाधारणं पञ्चशिखी वेति कौषायनस्मरणात् । कोऽपि
अपरिचितः अयं वीरः पीतः वीरः शिशुः अनवरतम् अविरतं निगुञ्जन्त्यौ आक-
र्षणविप्रकर्षणार्थां भ्रंशमिति शब्दं कुर्वन्त्यौ कोटौ अटन्त्यौ यस्य तेन तथोक्तेन
कामुंकेण धनुषा चमूनां सेनानासुपरि शरतुषारम् अगणिततुषारवृष्टिर्निव शर-
वृष्टिं किरति वर्षति । मालिनीवृत्तम् ।

(४) अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां प्रभावः पराक्रमो येन तं
तथोक्तम् । एतेन चन्द्रकेतोर्हीनताख्यापनमाशङ्क्याह अतएव तवैव तुल्यरूपं
सदृशं शिशुम् अवलोक्य कुशिकसुतस्य कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य सखं यज्ञं
द्विषन्तीति तथोक्तानां यज्ञनाशकानां राक्षसानामित्यर्थः प्रमाथे निघने प्रमाथकाले
इत्यर्थः धृतधनुषं गृहीतकामुंके रघुनन्दनं रामभद्रं स्मरामि । देहसादृश्येन
वीर्यसादृश्येन च अयं बालकः रामवत् मे प्रतिभातीति भावः । तवैव तुल्य-
रूपमिति पाठे वत आह्लादे तुल्यरूपं रामसदृशकान्तिम् । पुष्यतायावत्तम् ।

(क) एकम् एकाकिनं सहायान्तरविरहितम् इमं शिशुम् उद्दिश्य इमं
प्रतिबोधनार्थं भूयसां बहूनां सेनानां मे बलानामारम्भः शरादिवेषणव्यापारः
अभ्रक्तिस्वकीऽयं सकलसेन्यसमवाय इत्यर्थः इति हेतोः हृदयम् अपत्रपते लज्जते
मनसि मे लज्जा नाशते इति भावः ।

क्षणत्वनककिङ्किणीभ्रणभ्रणायितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्दिनहिरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुम । वत्स ! एभिः समस्तैरपि किमस्य, किं पुन-
र्व्यस्तैः (ख) ।

चन्द्र । आर्य्य ! त्वर्थ्यतामनेन हि महानाश्रितजनप्रमाथो
ऽस्माकमारब्धः । तथाहि,

आगुञ्जन्निरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराधातमुज्जृम्भयन् ।

वेत्तन्नैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवः

तप्यत्कालकरालवक्त्रविधसव्याकौर्ध्यमाणा इव ॥ ६ ॥

(५) अयमेककः एकाकी सीऽपि नितान्तमल्यवयस्क इति कः शिशुर्बाणकः
समरभारे रणमूर्धनि युद्धव्यापारबाहुल्ये इति यावत् । समररेणुश्रिति पाटे
रणस्थलीत्यतधूलिषु भूरि बहुलं स्फुरन्ति चाञ्चल्यात् विद्युदिव दीपमानानि
करालानि भौषणानि करकन्दलीकलितानि गुल्मसदृशहस्तैर्वानि शस्त्रजालानि
आयुधसमूहा येषां तेः तथोक्तैः क्षणन्तीभिः शब्दायमानाभिः ध्वनकाकिङ्किणीभिः
सुवर्णमयचन्द्रचण्डिकाभिः भ्रणभ्रणायिता भ्रन् भ्रन् इत्याकारेण शब्दिताः
स्यन्दना रणा येषु तैस्तथोक्तैः तथा अमन्दः वेगवाहो यो मदः स एव दुर्दिनं
धारावर्षो वेषां तादृश हिरदा एव मेघा येषु तैस्तथोक्तैर्बलेरक्षत्सैन्यैः आवृतः
आच्छादितः । अत्र हिरदसङ्घिताः सेनिकाः मेघाः स्फुरत्शस्त्राणि विद्युत्
सङ्घट्टिकरथशब्दाः निर्घोषाः हस्तिनां मदस्त्रावय धारावर्ष इति सुचीभि-
र्बोद्धव्यम् । रूपकालङ्कारः । पृथ्वी वृक्षम् ।

(ख) एभिः सैन्यैः । समस्तैः सर्वैः । अस्य बालकस्य किं किमस्य क्रियता-
मित्यर्थः । किं पुनर्व्यस्तैः व्यस्तैर्विभक्तैः पृथक् पृथक् युद्धं कुर्वन्निः पुनः किं किं
क्रियताम् । एभिरस्य पराजयः सर्वथैवासम्भव इति भावः ।

(६) अयं वीरः, आगुञ्जतां प्रघनीत्यसैन्यकीलाहलादिकं युवा भयेन
शब्दायमानानां गिरिकुञ्जकुञ्जराणां पार्वतवनगजानां घटाभिः समूहैः विस्तीर्णः
प्रवृद्धः अतएव कर्णानां ज्वरः पीडा यस्मात् तं तथोक्तं वनहस्तिशब्दैः प्रवृद्धत्वात्

सुम । [स्वगतम् ।] कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतो-
र्हन्वसम्प्रहारमनुजानीयाम् । [विचिन्ध ।] अथवा इच्छाकु-
गृहवृद्धाः खलु वयं, प्रत्युपस्थिते च का गतिः (ग) ।

चन्द्र । [सविस्मयलज्जासम्भ्रमम् ।] धिक् प्रतिनिवृ-
त्तानि (घ) सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुम । [रथवेगमभिनीय ।] आयुष्मन् ! स एष वाग्वि-
षयीभूतस्ते स वीरः (ङ) ।

चन्द्र । [विस्मृतिमभिनीय ।] आर्य्य ! किं तन्नामधेय-
माख्यातमाख्यायकैः ? (च) ।

सुम । वत्स ! लव इति ।

कर्णपीडाजनकमित्यर्थः । तथा अमन्दैः गम्भीरैः दुन्दुभिरवैः ढक्काशब्दैः आभातं
स्त्रीतं विवृद्धमिति यावत् व्यानिर्घाषं मेघवद गम्भीरं व्यानिनादम् उज्जृम्भयन्
उत्पादयन् भुवः रणभूमीः वेङ्गतां पूर्वकृतवेगवशाद् धावतां भैरवाणां भयङ्कराणां
रुण्डानां कवत्यानां सुण्डनिकरैः शिरःसमूहैः भुवि पतितैरित्यर्थः दृष्यन्तीति
दृष्यन् तस्य भोजने पर्याप्तिं गतस्य इति यावत् कालस्य कृतान्तस्य करालवृत्त-
व्यक्तैः विषसैः अन्नैः कृतान्तमुक्तावांशटैरिवेत्यर्थः व्याकीर्णतया व्याप्यमाना
विषते । उत्प्रेक्षाखङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ।

(ग) ईदृशेन प्रभूतपराक्रमशालिना । हन्वसम्प्रहारं हन्वयुद्धम् । इच्छाकु-
गृहवृद्धाः बहुकालं व्याप्य इच्छाकुवंशे अवस्थानात्तिषां युद्धनियमादिकं सर्वमेवाव-
गतोऽस्मि युद्धे तेषामप्रतिवर्त्तरूपं व्रतञ्च जानामीति भावः । प्रत्युपस्थिते च का
गतिः । युद्धञ्च अधुना उपस्थितमेव, तदस्मिन् उपस्थिते युद्धे युद्धानुज्ञादानादयत्
किं कर्तव्यम् । नान्यत् किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति भावः ।

(घ) प्रतिनिवृत्तानि परास्त्रुलीभूतानि ।

(ङ) अस्माकं वाचां विषयीभूतः गोचरीभूतः । एषामपरिभवनीय
इत्यादिरूपेण कथित इत्यर्थः स सम्प्रति चक्षुषा प्रत्यबोद्धत इत्यर्थः ।

(च) आख्यायकैः रणक्षेत्रे समरारम्भप्राक्काले उभयपक्षीयप्रधानपुरुषाणां
सांयामिकाणां नामधेयानि कथ्यन्ते इति व्यवहारः । आख्यायकैः नामधेयं
अप्रयुक्तिः तत्कथनार्थेनियुक्तैः ।

चन्द्र । भो भो लव ! महाबाहो ! किमेभिस्तव सैनिकैः ।

एषोऽहमेहि मामेव, तेजस्तेजसि शान्त्यतु ॥ ७ ॥

सुम । कुमार ! पश्य पश्य ।

व्यपवर्त्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहृतः ।

स्तनयिन्नु रवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहश्रावः ॥ ८ ॥

ततः प्रविशति लरितोद्धतक्रमो (छ) लवः ।

लवः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैच्छकः खल्वसि,
तदयं परागत एवास्मि ।

नेपथ्यं महान् कलकलः ।

लवः । [सावेगं परावृत्त्य ।] कथमिदानीं भग्ना अपि
प्रतिनिवृत्त्य युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य निघ्नन्ति मां चमूप-
तयः (ज) धिग् जाल्म्यान् ।

(७) भो भो महाबाहो लव ! एभिः सैनिकैः तव किम् एभिः सह युद्धेन
किम्, एतत्पराजयेनापि न किमपि गौरवमिति भावः । एषः अहम् उपस्थित
इत्यर्थः, एहि त्वं युद्धार्थं मां गृह्णाण इत्यर्थः । तेजस्वरूपम् इत्यर्थः तेजसि
मद्रूपे इत्यर्थः । शान्त्यतु शान्तिं गच्छतु । यथा एकं तेजः महति अपरस्मि-
न्तेजसि मिलित्वा विलीनं भवति न पुनस्तस्य दर्शनं भवतीति भावः । मत्-
पराक्रममेव ते पराभवो भविष्यतीति निष्कृष्टार्थः ।

(८) स्तनयिन्नेवस्य रवात् निर्घोषात् निर्घोषं युत्वा मेघशब्देनाकटः
सन्नित्यर्थः इभावलीनां हस्तियूथानाम् अवमर्दात् प्रमाथात् सिंहश्रावः सिंह-
श्रिव एष बालवीरः शिशुवीरः त्वया उपहृतः युद्धार्थमाहृतः सन् पृतनानां
चमूनां निर्मथनात् संहननात् व्यपवर्त्तते प्रतिनिवर्त्तते । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ।

(छ) लरितः तेजसा त्वरायुक्तः उद्धतः सदर्पश्च क्रमः पदक्षेपी यस्य सः
तथोक्तः ।

(ज) मया अपि मदस्त्रनिर्भिन्नदेहा अपि अशक्ता अपीत्यर्थः । युद्धाय

अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्लहतभुक्-
प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।
समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
पथोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ९ ॥

इति परिक्रामति ।

चन्द्र । भो भोः कुमार !

अत्यङ्गतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे,
तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्तवैव ।
तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

अभिसरन्ति मासतुसरन्तीति युद्धाभिसारिणः युद्धार्थमागतताः पथ्यवष्टभ्य परितः
खदर्पं स्थित्वा दर्पेणात्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः ।

(९) प्रलयपवनेन प्रलयवातेन आस्फालितः संहारार्थं प्रेरितः पथोराशेः
अम्बुधेरोधः प्रवाह इव समन्तात् सर्वदिक्षु उत्सर्पन् आशैलशृङ्गम् उदगच्छन्
अयं घनः सान्द्रः, तुमुलः सङ्कुलः सेनाकलकलः सैन्यकीलाहलः शैलानां पर्व-
तानाम् आघातेन क्षुभितः चाञ्चल्यं प्रापितः यो वड्वावक्लहतभुक् वाङ्मनसः
इत्यर्थः स एव प्रचण्डः अत्युग्रः यः मे मम क्रोधार्चिर्निचयः क्रोधानलशिखासमूहः
तस्य कवलत्वं यासत्वम् एकवारमात्रमुखप्रवेशयोग्याश्ननीयत्वं व्रजतु प्राप्नोतु ।
क्रुडस्य मम दृष्टिमात्रेणैव सर्वं एषः कीलाहलः प्रशसं यास्यतीति भावः ।
श्लिखरिणीवृत्तम् ।

(१०) त्वम् अत्यङ्गतात् अत्याश्चर्यजनकात् गुणातिशयात् गुणाधिक्यात्
हेतोः मे मम प्रियोऽसि प्रणयपात्रं भवसि, तस्मात् कारणात् त्वं सखा मित्र-
मसि, अतएव यत् मम मदीयं तत् तव त्वदीयमेव । तत् तस्मात् कारणात्
निजे मदीयत्वात् त्वदीये परिजने सैन्यनिचये किं कथं कदनं प्रमाद्यं करोषि
चौड़ा जनयसौत्यर्थः । ननु भोः एष चन्द्रकेतुरहं तव दर्पस्य वीरत्वगर्वस्य निक-
ष्यते स्वर्णम् अस्मिन्निति निकषः कषणप्रसरः स्वर्णपरीक्षाभूमिरिति यावत् ।
प्रकृतवीर्यवत्त्वात् ते गर्वः सारवान् न वा इति मयि एव ते वीरत्वगर्वस्य परीक्षा
अविष्यतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

लवः । [सहर्षसम्भ्रमं परावृत्य ।] अहो ! महानुभावस्य
प्रसन्नकर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुमारस्य । तत् किमेभिः
एनमेव तावत् सम्भावयामि (भ्र) ।

पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।

लवः । [सक्रोधनिर्वेदम् ।] आः कदर्थितोऽहमेभिर्वारं
वारं वीरसंवादविप्लकारिभिः (ज) । [तदभिमुखं परि-
क्रामति ।]

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामेतद्दृष्टव्यम् ।

दर्पेण कौतुकवता मयि वल्लभः

पश्चादवलैरनुसृतोऽयमुदीर्यधम्वा ।

द्वेषासमुद्भूतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

(भ्र) महानुभावस्य उदाराशयस्य, अन्यथा एतादृशी वचनभङ्गी न
स्यादिति भावः । प्रसन्ना स्निग्धा कर्कशा रुद्धा च महावंशसम्भूतत्वात् स्वाभा-
विकसौजन्याद्वीररसोद्भवाच्चेति भावः । वीरवचनप्रयुक्तिः वीरोचितवाग्विन्यासः ।
एभिः सैन्यैः । सम्भावयामि युद्धप्रियत्वात् वीराणां, युद्धेनैव एनं चन्द्रकेतुं
सम्मानयामीति भावः ।

(ज) निर्वेदः विरक्तिः । कदर्थितः कः कुत्सितोऽर्थः कदर्थः कुत्सित-
पदार्थः ततः क्रतौ णिचि कर्मणि क्तः कदर्थितः कुत्सितत्वेन क्रतावन्नः अन्याथ-
व्यवहारेण उद्वेजितः इत्यर्थः । कः स अन्याथ्यव्यवहार इति विशेषणमुखेन
कथयति, वारं वारं वीरसंवादविप्लकारिभिः वीरेण चन्द्रकेतुना सह यः संवादः
संशामप्राकालोचितः संलापलस्य पुनः पुनः विप्लकारिभिर्व्याघातजनकः । आः
क्रोधसूचकमव्ययम् ।

(११) कौतुकवता सकौतुकत्वेन दर्पेण वीरोचितवीर्यगर्वेण मयि वल्लं
कृतं लक्ष्यं दृष्टिनिक्षेपी येन स तथोक्तः अनेन चन्द्रकेतुना पुरस्कृतत्वं व्यन्यते ।
पश्चात् पृष्ठतः, वलैः मदीयैः सैन्यैः अनुसृतः अनुधावितः, उदीर्यम् उद्यतं घटुः

सुम । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं
परवन्तो विस्मयेन (८) ।

चन्द्र । भो भो राजानः !

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वत्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैरचरमवयःकाभ्यकाये भवङ्गि-

र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन वो धिग् धिगस्मान् ॥१२॥

लवः । [सत्तोभम् ।] कथमनुकम्पते नाम । [विचिन्त्य ।]

भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि
संस्तम्भयामि (८) । [इति ध्यानं नाटयति ।]

अरासनं येन स तथोक्तः अयं वीरः द्वेषा प्रयात् पुरतश्च समुद्धतयोः प्रवृत्तोः
मदतोर्वातयोर्मध्ये तरलस्य चलितस्य, मघीन इन्द्रस्त्रिदं माघवतम् ऐन्द्रं सम्ब-
न्धायं यत् । माघवतचापधरस्य धृतेन्द्रधनुषः मेघस्य मेघस्त्रिवैद्यथः लक्ष्मीं त्रिवं
श्रीभामिति यावत् धत्ते धारयति । वसन्ततिथ्यक्तं वृत्तम् ।

(८) वीरस्वभावः वीरेरेव बोध्य इत्यर्थः । विस्मयेन परवन्तः परवशाः
जडौकता इति यावत् ।

(१२) संख्यां गणनाम् अतीतैः अतिक्रान्तैः अगस्त्यैरित्यर्थः द्विरदतुरगस्य-
न्दनस्थैः इत्यन्तरथाकृष्टैः कवचैः वर्मभिः निश्चितैः आवृत्तैः तथा कालेन वयसा
कोष्ठैः सर्वथा श्रेष्ठसाधनसम्पन्नैरित्यर्थः भवङ्गिः पदाती पादचारिणि एकस्मिन्
अद्वितीये मेध्यं यज्ञीयं कर्त्तुं उपवीतकृपं गात्रावरणं यस्य तस्मिन् गात्रावरणशून्ये
इत्यर्थः अचरमेण अभिनवेन वयसा काभ्यः कोमलः कायी यस्य तस्मिन् तथोक्ते
अस्मिन् शिशौ योऽयं परिकरः समारम्भः रणायोद्यम इति यावत् बद्धः कृतः ।
भवेत् परिकरः सङ्गे पर्यङ्कपरिवारयोः प्रगाढगान्धिकावन्धे समारम्भविवेकयो-
रिति मेदिनी । तेन समारम्भेण हेतुना वो युष्मान् विक् युष्माकम् अस्म-
न्सम्बन्धित्वाच्च अस्मानपि धिक् । अन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(८) सत्तोभं सत्यधम् उपकारणसमन्वितेन तद्वल्लेन सह युद्धे स्वाशक्ति-
सूचकेन चन्द्रकीर्तौर्वचनेनात्मानसवज्ञातं मन्यमान इत्यर्थः । संस्तम्भयामि समीह-
जननेन निरुद्धयामि नीरवाणि च करोमीत्यर्थः ।

सुम । तत्किमकस्मात् असत्सेव्यघोषः प्रशस्यति ?

लवः । पश्याम्येनमधुना सप्रगल्भम् (ड) ।

सुम । [ससम्भ्रमम् ।] वल्ल ! मन्ये कुमारिणानेन

जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् (ढ) ।

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः ।

व्यतिकर इह भीमस्तामसो वैद्युतश्च

प्रणिहितमपि चक्षुर्गस्तमुक्तं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्ते

नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

पातालोदरकुक्षपुञ्जिततमः श्यामैर्नभोजृम्भकै-

रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

(ड) सप्रगल्भम् उच्चैर्वचःप्रयोगेण खगर्वमित्यर्थः । एनं पश्यामि तदी-
यास्त्रनिराकरणेऽस्य वागनु रूपं सामर्थ्यं किञ्चित्परिमाणं पश्यामीत्यर्थः ।

(ढ) आमन्त्रितं मन्त्रोच्चारणपूर्वकं प्रयुक्तम् ।

(१३) इह सैन्यमर्थं भीमः भौषणः तमसोऽयं तामसः विद्युतीऽयं वैद्युतः ।
चः समुच्चयार्थकः । तमसो विद्युतश्च उभयोरेवं व्यतिकरः सन्निपातः, प्रणिहितं
सैन्येषु घोषप्रशसनं किमिदमापतितमिति निर्णयार्थं प्रयुक्तमपि चक्षुः यस्तम्
आदौ तमसा विद्युता च महसा आक्रान्तं पश्चात् मुक्तं त्यक्तं कृत्वा हिनस्ति
किञ्चाति, अथ किञ्च एतत् सैन्यं लिखितमिव पटे चित्रितमिव अस्सन्दं निश्चेष्टम्
आस्ते तिष्ठति । अतः नियतं निश्चितम् अमितम् अपरिमितं वीर्यं प्रभावी
यस्य तत् तथोक्तं जृम्भकास्त्रं जृम्भते प्रादुर्भवति । जृम्भकास्त्रस्य प्रादुर्भावं विना
एतत् सर्वं न सम्भवतीति भावः । मालिनोदतम् ।

(१४) पातालस्य सङ्क्रान्त्यकारस्य रसातलस्य उदरे मध्यं अधिकांशकारी
इत्यर्थः ये कुञ्जा वृक्षलतादिनिर्मितच्छायागृहाः तेषु ततोऽपि गाढान्शकारीषु
इत्यर्थः पुञ्जितानि सञ्चितानि एकव्रीकृतानि निरतिशयसान्द्रीकृतानीति यावत्
यानि तमांसि अन्धकाराणि तैरिव श्यामैः कण्ठधैः, तथा उत्तमं अग्निसेव्येण

✓ कल्याक्षेपकठोरभैरवमस्तु रवाकीर्त्यते
मीलन्मघतडित्कडारकुहरेर्विम्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥
सुम । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् (ण) ? ।
चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे (त) ।
सुम । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः,
कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वात् कौशिकं गताः ।
अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥
चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशः स्वयं हि
मन्त्रदृशः पश्यन्ति (थ) ।

अश्विवर्णं सत् स्फुरतीति स्फुरत् सत्त्वं तरलमिति यावत् यत् आरकूटं पितृत्वं
तस्य यत् कपिलं पिङ्गलं ज्योतिः तदिव ज्वलन्ती उज्ज्वला दीप्तिः द्युतिर्येषां तेः
तथोक्तेः जृम्भकास्त्रैः कल्पस्य प्रलयकालस्य आक्षिप्यते संक्रियते एभिः इत्या-
क्षेपाः संहारहेतवः तथा कठोराः प्रचण्डाः तथा भैरवा भौषणाश्च ये मरुतः
अनपचाश्रवायवः तैर्व्यसैः चाक्षितैः मीलन्तः संसृजन्तः मेघा येषु ते तथा तडित्कः
वियुक्तिः कडाराणि पितृत्ववर्णाणि कुहराणि गह्वराणि येषां, कुह्रं गह्वरं
किद्रे क्लीवं नामान्तरे पुमानिति मेदिनी । ते, तैश्च तैः मीलन्मघतडित्कडार-
कुहरेः विम्याद्रिकूटैः विम्यपर्वतशृङ्गैरिव नभः आकाशम् अवाकीर्त्यते व्याप्यते ।
उत्प्रबालङ्कारः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ण) आगमः प्राप्तिः लाभः । अस्तेति शेषे षष्ठी न कर्त्तरि उभयप्राप्तौ
कर्मण्येवेति नियमात् ।

(त) प्राचेतसाद् बाष्पिकैः । एवमुत्तरत्रापि अस्य बाष्पिकैः ।

(१५) एते जृम्भकाः हि कृशाश्वस्य सुनेखनयाः कृशाश्वेन सृष्टा इत्यर्थः
कृशाश्वात् कौशिकं कृशिकपुत्रं विश्वामित्रं गताः, अथ अनन्तरं तस्य विश्वामित्रस्य
सम्प्रदायेन शिष्यत्वेन सम्प्रदानेन, सम्प्रदानेनेति पाठे सुगमम् । हेतुना राम-
भद्रे स्थिताः तिष्ठन्ति । अवस्थिता इति पाठे स एवार्थः ।

(थ) परमम् अत्यन्तम् उपचीयमानं परिवर्द्धमानं यत् सत्त्वं सत्त्वगुणः
तस्मात् प्रकाशः तत्त्वप्रकाशः येषां ते तथोक्ताः अपरे अन्ये मन्त्रदृशः मन्त्ररहस्य-
विन्दोऽपि स्वयं हि निश्चितं पश्यन्ति जम्भकादीनौति शेषः । इहा श्रितु-

सुम । वत्स ! सावधानो भव, परागतः प्रवीरः ।

[कुमारौ अन्योऽन्यं प्रति ।] अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

सत्त्वं ह्यतुरागं निर्वन्धं

यदृच्छासंवादः किमु, किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविड्वन्धः परिचयः ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुम । भूयसा जीविधर्मं एषः, यद्रसमयी कस्यचित्
क्वचित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं वा

अपि शक्नुवन्तीति भावः । यद्वा परमम् अत्यन्तमुपचयमानं यत् सत्त्वं तदेव
प्रकाशते अनेनेति प्रकाशः प्रकाशसाधनं येषां ते तथोक्ताः । सत्त्वं नाम प्रका-
शः प्रकाशसाधनं प्रकृतेरन्यतमांशः । यदुक्तं गीतायां, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाश-
कमनामयमिति ।

(१६) किमु यदृच्छया दैवगत्या जातः अहेतुक इत्यर्थः संवादः संज्ञापहेतु-
मैत्री आसक्तिरिति यावत् । न च तत् सम्भवति दृष्टोऽदृष्टो वा सर्वत्रैव फलं
प्रति हेतुरस्येव इत्यत आह किमु गुणानां वीर्यादीनामतिशयः आतिशय्यम्
कथं वा गुणातिशये एवं पूर्वपरिचितवदस्मिन् प्रीतिर्भवतीत्याह वा अथवा
जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मानि न तु कदाचिदिह जन्मनीत्यर्थः निविडः दृढः
बन्धो बन्धनं यस्य तादृशः पुराणः परिचयः बन्धुत्वादिसम्बन्धेन ज्ञानं किमु वा
विधिवशात् देवानुरोधात् अविदितः अनभिज्ञातः कोऽपि निजः स्वाभाविकः
सौंदरत्वादिरूपः सम्बन्धः एषां मध्ये एकतम इत्यर्थः दृष्टे एतस्मिन् मम हृदयम्
अन्तःकरणं अवधीयतेऽनेनेति अवधानं स्थिरतासाधनं संयोगभेदं रचयति
करोति । यद्वा अवधानम् आसक्तिं प्रीतिमिति यावत् रचयति कारयति ।
शिशुरिषीवत्तम् ।

(१७) भूयसा प्रायेण एष जीविधर्मः प्राणिसंभावः यत् कस्यचित् क्वचित्
कस्मिंश्चित् जनविशेषे रसमयी द्रव्यकरी प्रीतिर्भवतीति शेषः । यत्र यस्यां
प्रीतौ लौकिकानां लोकसमूहानां तारामैत्रकं चचूराग इति वा उपचारः कार्ये

चचूराग इति, तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाद्यसाम-
नन्ति (द) ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारो अन्योऽयं प्रति ।

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

भोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्

उन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

हेतुलारोपः तदारोपाच्च यां प्रीतिं लोका ताराभैत्रकं वा चचूराग इति वा
वदन्तीत्यर्थः । व्याहार इति पाठे व्याहारः उक्तिः नास्तीति कथनमिति फलि-
तार्थः । तं ताराभैत्रकादिनाम्ना उपचरितं प्रेमाद्यम् अप्रतिसंख्येयम् अचिन्तनीय-
हेतुकम् अनिबन्धनं कारणद्वौनं स्वभावजनित्यर्थः आसन्नमिति कथयन्ति लौकिका
इति शेषः । ताराणाम् उभययोः अन्यतारयोर्भेदमेव नैवकम् आदरे कः ।
परस्परजन्यतारातो गणने यत्र मित्रातिमित्रतारकान्तं यद्वति तदेव प्रेमहेतु-
रित्यर्थः चक्षुषीः दृश्यद्रष्टृभेदयोः रागः अगुराग स एव वा प्रणयहेतुः तेन तद्धेतुक-
प्रणयस्य अनिर्वचनीयत्वं सूच्यते ।

(१७) नास्ति हेतुर्यस्य स अहेतुः हेतुं विना जातः इत्यर्थः यः पक्षे पातः
प्रवणता पक्षपातः प्रणय इत्यर्थः तस्य प्रतिक्रिया विनाशचेष्टा नास्ति न सूच-
यति तादृशः प्रणयः केनापि कारणेन न नश्यतीति भावः । स हि स्नेहात्मकः
प्रणयरूपः तन्तुः सूत्रम् अन्तर्मर्माणि चित्तस्य अनुभवसाधनानि सूक्ष्मकोमलभङ्गुराणि
तत्त्वानि सीव्यति स्वसंचारेण दृढं युनक्ति ।

(१८) मसृणितः शिङ्खलीकृतः यो राजपट्टः सखिनिवेशः तस्मिन्निव कान्ते
कमनीये एतस्मिन् शरीरे कथमिव सायकाः शराः भोक्तव्याः प्रशीतव्याः
यस्य शरीरस्य प्राप्तौ परिरम्भणस्य स्निग्धाखिङ्गनस्य अभिलाषात् मम अङ्गम्
उन्मीलितः उद्गच्छन्तः पुलका रोमाश्चाः कदम्बं विकसितकदम्बपुष्पं यत्र तादृश-
मङ्गम् प्राप्ते वर्धते । यदा उन्मीलदुद्गच्छत् पुलककदम्बं रोमाद्यनिचयी यस्मिन्-

किंवाक्क्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना
शस्त्रेणापि हि तेन किं, न विषयो जायते यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य विमुखं मासुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ १९ ॥

सुम । [लवं निर्वर्ण्य सास्रमात्मगतम् ।] हृदय !
किमन्यथा परिकल्पसे (ध) ।

मनोरथस्य यद्वीजं तद्वैवेनादितो हतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

कादृशम् । उन्मीलत्पुलककदम्बमित्यस्य पूर्वसमासे उपमाखण्डारः । प्रहृषिषी
वृत्तम् ।

(१९) किन्तु पञ्चान्तरे आक्रान्तं घृतं कठोरम् उग्रम् अतिदुःखमित्यर्थः
तेजः शौर्यगर्वो येन तस्मिन् तथोक्ते अस्मिन् प्रयुक्तशस्त्रे इत्यर्थः वीरः शस्त्रं विना
शस्त्रप्रयोगं विना का गतिः क उपायः नाम सम्भावनायास् । शस्त्रप्रयोग-
व्यतिरिक्तसन्त्यत् किमपि न कर्तव्यमिति भावः । अपि यस्य शस्त्रस्य ईदृशः
एवभूतः मृष्टाविक्रमशाली पुरुष इत्यर्थः विषयः लक्ष्यो न जायते न स्यात् तेन
शस्त्रेण किं तादृशं शस्त्रं सर्वथा निष्प्रयोजनमिति भावः । अयमेव वा वीरः
उद्यतेऽपि आयुधे शस्त्रे युद्धविमुखं समरपराङ्मुखं मां किं वक्ष्यति कथयि-
ष्यति । अविदितकारणोऽयं स्नेहात् समरपराङ्मुखमपि मां सर्वथा कापुरुषं
गणयिष्यतीति भावः । दारुणः तीव्रः रसः स्वादो यस्य अतिकटुरित्यर्थः वीराणां
समयः आचारः, समयः अप्रत्याचारसिद्धान्तिषु तथा धियौल्यादि नेदिनी ।
स्नेहक्रमं स्नेहाचारं बाधते प्रतिवध्नाति । हतं वीरनियमेन किञ्चिदपि स्नेह-
प्रकाशो न सम्भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) परिकल्पसे तर्कयसि । जृम्भकास्तत्याग्निं रासपुत्रत्वमिति शेषः ।

(२०) मनोरथस्य रासात्मजरूपस्य आशान्विषयस्य यत् वीजं निदानं सीता-
रूपं तत् देवेन दुर्दैवेन आदितः पूर्वमेव हतं नाशितम् । अतएव सत्परिकल्पित-
रस्य रासपुत्रत्वं सर्वथैव असम्भवमिति भावः । तदेव निदर्शनया समयेयते ।
पूर्वलूनायां पूर्वच्छिन्नायां लतायां प्रसूनस्य कुसुमस्य फलस्य वा आगमः उद्भवः
कुतः न सम्भवति एवेत्यर्थः । प्रसूनानु फले प्रप्ये इत्यमरः । निदर्शनाखण्डारः ।

चन्द्र । अवतरामि अहमर्थ्य ! सुमन्त्र ! खन्दनात् ।

सुम । तत्कस्य हेतोः (न) ।

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति (प)
अपिच खलु आर्थ्य ! चाक्षधर्मः परिपालितो भवति (फ) न
रथिनः पादचारमायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते (ब) ।

सुम । [खगतम् ।] कष्टं वतानुप्रपन्नोऽस्मि (भ) ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्र । यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखं धर्मार्थ-
संग्रयेषु आर्थ्यमेव पृच्छन्ति, तत्किमार्थो विमृशति (म) ।

(न) तत् खन्दनावतरणम् । कस्येति सर्वनामत्वात् हेतावपि षष्ठी ।

(प) पूजितः पूजनीयः पूजयितुमर्हो वा अहमर्थे निष्ठा । तच्च भूतस्य
ऽवस्थितस्यास्य रथावतरणादेव भविष्यतीति भावः ।

(फ) रथादवतरणे कारणमाह अपिचेति अनेन चात्रियधर्मोऽपि पालितो
भवति भविष्यतीत्यर्थः भविष्यत्कामौखे लट् ।

(ब) यतः शास्त्रविदः पण्डिताः रथिभिः पादचारेषु शस्त्रप्रयोगो न कर्तव्य
इति वदन्तीत्यर्थः । अतः सर्वथैव रथादवतरणमुचितमिति भावः ।

(भ) अनुप्रपन्नः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानरहितः । विपदमनुप्रपन्न इति पादे
अनुप्रपन्नः प्राप्तः ।

(२१) मादृशः जनः कर्तव्याकर्तव्यविषये उपदेशकः इत्यर्थः न्याय्यं युक्ति-
सिद्धम् अनुष्ठानं कर्म पादचारिणा खलेन सह रथात् अवतीर्य पादचारिणः
अस्य कुमारस्य युद्धमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण निषेधतु निवारयतु इत्यर्थः
अपिच कथं वा कया युक्त्या वा साहसमेव एकः केवलः रसः आस्त्रायं चन्द्र-
केतोः प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः यस्यां, तादृशीं क्रियाम् ईदृशवीर्येण सह पादचार-
युद्धमित्यर्थः अनुजानातु अनुमोदताम् । अनेन पादचारयुद्धमतीव विपत्कर-
मतश्चन्द्रकेतोरिच्छासम्पादनं विधाय एतस्मिन् विपदतिरिक्तं न किमपि अन्यत् फलं
पश्यामीति भावः ।

(न) विमृशति विचिन्तयति । तातमिश्राणामपि पूज्यतातानामपि

सुम । आयुषन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे (य) ।

एष सांग्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्र । प्रतिरूपं (र) वचनमार्थस्य ।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुम । सखी हासं परिष्वज्य ।

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यभूनि ।

सन्दिग्धविषये उपदेष्टा भवान् कथमस्मिन् सामान्यप्रश्नस्य उत्तरदाने विषयिकित्यते इति भावः ।

(य) यथाधर्मं धर्मानुसारेण अभिमन्यसे शुद्धं कर्तुमभिमतीऽसि ।

(२२) एष पादचारिणा सह पादचारेण संग्रामः काथ्ये इति सांग्रामिको युद्धशास्त्रसम्बन्धी न्यायः युक्तिः, एष सनातनः चिरन्तनः धर्मः । चिरादेनमेव धर्मे शोधा अनुसरन्तीति भावः । न केवलमन्ये शोधा एनमनुसरन्ति तदंशोऽपि पूर्वपितरौऽप्येनमनुसृतवन्तः इति तत् कर्तुं युक्तमेवेत्याह । इयं हि रघुसिंहानां वीराणां चरित्रमेव चारित्र्यम् आचारः तस्य पद्धतिः पन्थाः रघूणां कुलक्रमागतः आचार इत्यर्थः । पद्धतिः—पद + हतिः (हन् + क्ति) नियतप्रक्रमवशात् पाद-चर्याः मार्गः ।

(र) प्रतिरूपं शास्त्रसङ्गतं युक्तिसङ्गतं च ।

(२३) तदेव दर्शयति । भवन्त एव इतिहासं युतं पुराणतः, पुराणं ग्रन्थनिबद्धप्राचीनवृत्तान्तं च धर्मसम्बन्धीनि प्रवचनानि गाथाः च यथा धर्मनिर्ण-याय प्रकृतानि वचनानि येषु तानि धर्मशास्त्राणीत्यर्थः । जानन्ति विदन्ति तथा रघूणां रघुवंशानां कुलस्थितिं कुलाचारं च जानन्ति विदन्ति ।

(२४) हे वत्स ! इन्द्रं जितवान् इति इन्द्रजित् (जयतेभूते क्रिप्) तस्य इन्द्रजितः तदाख्यरावणपुत्रस्य निहन्तुः निघ्नकारिणः जातस्य वत्सस्य

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्र । सकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुम । अहह ! हृदयमर्मदारणानि एतानि चन्द्रकेतो-
र्वचनानि (ल) ।

लवः । हन्त ! मिथीकृतो रसक्रमो वर्तते ।

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोदं कुमुदिनी

अथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

भणत्कारकूरकणितगुग्गुञ्जद्वन्द्व- ✓

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोत्थणरसः ॥ २६ ॥

स्मृतजन्मवृत्तान्तस्येत्यर्थः ते पितुर्लक्षणस्य अस्मूनि लभ्यत आरभ्य वर्तमानक्षण-
पथ्यन्तानि कति कियत्संख्यकानि दिनानि नाम (नाम अस्याथैवसम्भावना-
वाचकम्) । तस्यापि सुतरामल्पवयसः लक्षणस्यापि (अपि अल्पत्वसम्भाव-
नायाम्) अपत्यम् अत्यादृत्यतरवयस्कम् इत्यर्थः वीरवृत्तं वीराचारम् अनुगच्छति
अनुसरति । दिष्ट्या (आह्लादसूचकमव्ययम्) दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठां गौरव-
पदं गतं प्राप्तम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(२५) रघुज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे नास्ति (पुत्रेण) प्रतिष्ठा वंशस्थितिर्यस्य
वस्तिन् सति । सन्तानेनैव लोकाणां परकाले स्थितिर्भवति । तदेव वंशरक्षकं
शान्तिवं लोकेष्विति नः अप्पाकं कुलस्य का प्रतिष्ठा न समुपदिष्टेत्यर्थः । इति
अनेन दुःखेन हेतुना नः अस्माकम् अपरे त्रयः पितरः पित्रतुल्या भरतादय
इत्यर्थः तप्यन्ते दुःखायन्ते मनस्तापं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

(ल) हृदयस्य मर्मस्थानानां दारणानि विज्ञेयानि ।

(२६) इन्दौ चन्द्रे समुपोदं समुदिते सति कुमुदिनी यथा, तथैव अस्मिन्
कस्य दृष्टिः शानन्दं प्रीतिमपूजितां व्रजति प्राप्नोति । पुनः पश्चात्तरे भणत्कार-

चन्द्र । [अवतरणं रूपयन् ।] आर्य्य ! सावित्रश्चन्द्रकेतुः
अभिवाद्यते (व) ।

सुम । अजितं पुण्यमोजस्वि काकुत्स्थस्येव ते महः ।

श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

अपिच,

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽपि नन्दतु, गुरुयस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमाकृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

रूपं क्रूरं कर्कशं कृण्वितं ध्वनिः यस्य तेन तथोक्तं गुणेन भूषणत्वात्क्रूरकृण्विते-
नेत्यर्थः गुञ्जतु शब्दायमानं यद् गुरु दुर्वहं धनुः तस्मिन् धृतं कृतं प्रेस अनुरागो
येन स तथोक्तः अतएव विकचः आविकृतः विकरालः व्यापकः उल्लण्वरसः
वीर्यवान् रसः वीररस इति यावत् यस्मिन् स तथोक्तः अयं मतसम्बन्धो बाहुः
कलङ्ककामः कलङ्कं कामयते तथाभूत आस्ति इति शेषः । वीररसस्य सन्तोष-
व्यञ्जितप्रणयेन मिश्रणात् उल्लण्वतेति बोध्यम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(व) सावित्रः सविहग्रीवोत्पन्नः ।

(२७) अथ सुमन्तः अजितमित्यादिना श्रीकृत्येनाश्रितं प्रयुङ्क्त । अजितं
परैरनभिभूतं पुण्यं पवित्रम् ओजस्वि ऊर्जितं प्रबलमिति यावत् काकुत्स्थस्य
रामस्य इव, ते तव महर्त्तुजः अस्तु इति शेषः । एवं शाश्वतो नित्यः वरम्
अभीष्टम् न जहाति ददातीति वराहः विष्णुः श्रेयसे विजयशीलाभाय परि-
कल्पतां सम्पद्यताम् । कृपि सम्पाद्यमाने च चतुर्थी ।

(२८) अपिच यः सविता सूर्यो देवः ते तव गोत्रस्य कुलस्य पिता उद्भव-
हेतुः आदिपुरुष इति यावत् स समरे त्वां धिनोतु प्रीणातु असह्यतेजःप्रदानेन
त्वां वर्धयतु इत्यर्थः । यस्ते गुरुणामपि पितृणामपि गुरुः उपदेशकः, गुरुस्तु गौप्यतौ
श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शब्दार्थवः । स देवो मैत्रावरुणः मित्रावरुणयो-
रपत्यं वशिष्ठः त्वाम् अभिनन्दतु आग्नीः प्रयोगेण संवर्धयतु । तथा ऐन्द्रम् इन्द्र-
सम्बन्धि वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि आग्निमाकृतम् अग्निसम्बन्धि वायुसम्बन्धि चैत्यर्थः

लवः । कुमार ! अति हि नाम शोभसे रथस्थ एव कृतं
कृतमत्यादरेण (श) ।

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु ।

लवः । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुम । त्वमप्यनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः । को विचारः स्त्रेषु उपकरणेषु । किन्तु अरण्यसदो
वयमनभ्यस्तरथचर्याः (ष) ।

सुम । जानासि वत्स ! दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमौरयितुम्,
यदि पुनरौदृशं त्वामैच्छाको रामभद्रः पश्येत् तदा अस्य स्नेहेन
हृदयमभिष्यन्देत् ।

लवः । मान्यः सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । [सलज्ज-
मिव (स) ।

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रविधातिनः

क इह च गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते ।

सौपर्णे सुपर्णी गरुडस्तत्सम्बन्धि एतेषां सदृशमित्यर्थः तेजः ते तव अस्तु भवतु ।
अपिच रामलक्ष्मणयोरिव यस्तव धनुर्ज्याघोषः स एव मन्त्रः स जयं देयादेव
तुभ्यं जयं ददात्तेव । युद्धे रामलक्ष्मणयोरिव ते धनुषी ज्याघोषी भवतु तयो-
रिव जयलामोऽपि भवतु इति भावः । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(श) कृतम् अलं निष्प्रयोजनम्, आयुष्मतिशयद्योतनाय द्विरुक्तम् ।

(ष) स्त्रेषु मित्रतापन्नत्वेन भवदीयीपकरणानामपि स्वकीयतुल्यत्वात् स्वकी-
येषु उपकरणेषु रथसामग्रीषु को विचारः को विवेकः भवदीयरथारोहणे न दूषण-
मित्यर्थः । किन्त्विति पञ्चाक्षरावलम्बने हेतुद्योतकम् । वनवासित्वेन रथा-
रोहणस्य अनभ्यस्तत्वात् तदारोहणं क्लिप्तं इत्यर्थः ।

(स) सलज्जम् एवं मान्यस्यापि राजर्षेः मेध्याश्रयारणात् लज्जासहित-
मित्युक्तम् ।

(१८) ननु यदि सुजनः स राजर्षिरिति युतं तर्हि कथं तस्य क्रतुविधातः

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां
विक्रान्तिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥ ३६ ॥

चन्द्र । [सस्मितम् ।] किन्तु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षे-
ऽप्यमर्षः ।

लवः । अस्त्वमर्षी मा भूडा, एतत्तु, पृच्छामि, दातुं
हि राघवं राजानं शृणुमः, स किल नात्मना दृष्यति नाप्यस्य
प्रजा ईदृश्यो जायन्ते, तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति (ह) ।

क्रियत इत्यत्राह वयमिति । वयमपि न खलु, खलु अनुनयसूचकमव्ययम् ।
एवंप्रायाः ईदृशाः क्रतुप्रविचातिनः यज्ञविघ्नकारिणः । यथा स राजर्षिः सुजनः
तथा वयमपि सुजना न कुजनाः न वा मेध्याश्च निरीधादिकमस्माकमभ्यस्तं कर्म
येनैतत्कृतं किन्त्वव हेतुरन्योऽस्तीति भावः । अथ चेदेवंविधे कार्ये हेतुर्विजि-
गीषार्थेयोरन्यतरः सम्भवति तदुभयञ्च दुराशयत्वसूचकमित्यपेक्षायामाह क
इह चेति । को वा जनः इह जगति गुणैः शीघ्र्यादिभिः तं राजानं रामं न
बहु मन्यते । रामस्य प्राधान्यं जगति सर्वैरेव स्वीकृतम् अतो न विजयलिप्सया
अन्योऽर्थं धृत इति भावः । पक्षान्तरे इह जगति को वा इदं जनो न गुणैः
तं राजानम् अवहु मन्यते क्षुद्रं मन्यते सर्व एवेत्यर्थः । यथा इदं अवहु
मन्यते वयमपि तथा अवहु मन्यामहे येन सोऽस्माकं ईषविषयोऽभवदिति
भावः । रामस्य महत्त्वे क्षुद्रत्वे वा नोऽस्माकं नास्त्वपेक्षा किन्तु तत्कृतेन मेध्या-
श्च शिरोलिखनेन राजन्यापमानरूपमर्थादातिक्रम एव मामेवं व्यवसाययतीत्याह
तदपीति । तदित्यव्ययम् । तदपि तथापि विजिगीषार्थेयोरन्यतराभावे-
ऽपीत्यर्थः तुरङ्गमरक्षिणाम् अश्वरक्षकाणां रामनिधोजितानामित्यर्थः । स
व्याहारः अयमश्वः पताकियमित्यादि रामानुमोदितं वचनम् अखिलानां सम-
स्तानां क्षत्राणाम् आक्षेपेण निरस्तारिण वीरत्वापङ्गवरूपपमानेनेति यावत्
हेतुना या प्रचण्डता औद्धत्यं रामस्येत्यर्थः तथा हेतुना मे सम विक्रान्तिं निष्का-
रणापमानितेषु राजन्यवर्गेषु पक्षपातेन मनोविकारम् अकरोत् जनयामास ।
अतस्त्वयैव चिन्त्यं को दुर्जन इति भावः । हरिणीवत्तम् ।

(ह) अमर्षः असहिष्णुता । दातुम् अहङ्कारशून्यत्वेनेन्द्रियदमनकारिणम् ।
आत्मना स्वयम् । दृष्यति दर्पं करोति । ईदृशी दृष्टाः ।

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृष्टयोः

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निवृत्तिः ॥ ३० ॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति, अथेतरामभिष्टुवन्ति (च) ।

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

ताच्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धौराः सृष्टतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

सुम । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासी वदति
अभिसम्पन्नमार्षेण (क) ।

लवः । यत् पुनरुज्ज्वलेती ! वदसि, किन्नु भवतस्तात्-

(३०) ऋषयो मत्वादयः उन्मत्तस्य दृष्टस्य च वाचं राक्षसीं वाचमित्यर्थः
आहुर्वदन्ति । सा वाक् सर्वेषां सर्वप्रकाराणां वैराणां विरोधानां विघ्नाना-
मिति यावत् योनिः कारणं, सा हि लोकस्य जनस्य निवृत्तिः दुर्गतिमूलम्
अमङ्गलहेतुरिति यावत् । ऋतिः कल्याणवर्त्मनोरिति च मेदिनी । निष्क्रान्ता
ऋतेः निवृत्तिः ।

(च) इति अस्मात् हेतोः । इतराम् अराक्षसीं सृष्टतामित्यर्थः ।

(३१) या वाक् कामान् अभीष्टान् अभिलषितविषयान् दुग्धे आकर्षति
आनीय ददातीत्यर्थः, अलक्ष्मीम् अनिष्टकारणं विप्रकर्षति आकृष्य दूरीकरोति,
कीर्त्तिं सुख्यातिं सूते जनयति, दुष्कृतं दुष्कर्म हिनस्ति तत्त्वन्त्यफलकाम-
नया नाशयति विफलीकरोतीत्यर्थः । अतएव धौराः पण्डिताः सृष्टतां
वाचं ताम् एतां वाचं सत्यां प्रियाद्येत्यर्थः प्रियं सत्यञ्च सृष्टमिति दर्शनात् ।
मङ्गलानां सकलकल्याणानां मातरं प्रसूवित्रीं धेनुं कामधेनुसदृशीम् आहुः
ब्रुवन्ति । आश्विनीवृत्तम् ।

(क) परिपूतः सर्वथा पवित्रः स्वभावो यस्य स तथोक्तः । प्राचेतसस्य
वाच्योक्तेः सन्तेवासी शिष्यः मार्षेण ऋषिजनतेन संस्कारेण शिष्यारूपेण अभिसम्पन्नं
संस्कारं सर्वथा दीपयित्वा परिपूतमिति यावत् । यथाऽस्य स्वभावः परिपूतः
तथाऽस्य वचोऽपीति भावः । प्राचेतसान्तेवासीति हेतुगर्भविशेषश्चम् ।

प्रतापोत्कर्षोऽप्यमर्ष इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्रधर्मा इति ? (ख)

सुम । नैव खलु जानासि तं देवमैच्छाकं, यदेवं वदसि,
तद्विरस्यतामतिप्रसङ्गात् (ग) ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यभोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नैवं निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

लवः । [प्रहासम् ।] आर्थ ! जामदग्न्यस्यापि दमनः

स राजा, इति कोऽयमुच्चैर्वादः ।

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं हिजानां

बाह्वीर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

(ख) क्षत्रधर्माः किम् ? विपूर्वात् सिनु बन्धने इत्यस्मात् भावे अच् ।
विषयः सन्धन्ः । व्यवस्थितः स्थिरः विषयः सन्धन्ो येषां ते तथोक्ताः भव-
न्तीति शेषः । क्षत्रधर्माणां प्रतापादीनां सन्धन्ः किम् ? रामे एष स्थिरः न
अन्यत्र सम्भवतीत्यर्थः ।

(ग) अतिप्रसङ्गात् अतिरिक्तप्रस्तावात् अनर्थकवाग्वाहुल्यादित्यर्थः ।

(३२) सैनिकानां प्रमाथेन विक्तवीकरणेन हेतुना त्वया भोजायितम्
भोजिखिवदाचरितं सत्यम् । किन्तु तेनैव हेतुनेति अर्थात् जामदग्न्यस्य
त्रिसुवनेकवीरस्य परशुरामस्य दमने दर्पहारिणि विजितरौति यावत् रामे एवम्
उद्धतमित्यर्थः निर्वक्तुं कथयितुं नार्हसि ।

(३३) अथ कोऽयमुच्चैर्वाद इत्यादिना परशुरामदमनेन न रामस्य पराक्रम-
प्रकाशः, न वा तस्य प्रशंसायोग्यत्वमिति यत् सूचितं तत्र हेतुं दर्शयति सिद्ध-
मिति । हिजानां ब्राह्मणानां वाचि हि वाक्ये एव वीर्यं बलं वाचि ह्यीति-
शब्दात् न बाह्वीरित्यर्थः एतत् सिद्धं सर्वजनप्रसिद्धं न एतत् प्रमाणान्तरप्रयोग-
सापेक्षमित्यर्थः । बाह्वीर्यं यद्वीर्यं तत् क्षत्रियाणां क्षत्रिया एव बाहुबलेन प्रसिद्धा
नान्ते, इत्यपि प्रसिद्धम् । बाहुवीर्यं ब्राह्मणानामधिकार एव नास्तीति भावः ।
ब्राह्मणो जामदग्न्यः शस्त्रं गृह्णातीति शस्त्रग्राही शस्त्रमावयाहीति । शस्त्र-

चन्द्र । [सोन्माथमिव ।] आर्य्य ! आर्य्य ! कृतमुत्तरो-
त्तरेण (घ) ।

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

लवः । को हि रघुपतेश्चरितं महिमानञ्च न जानाति,
यदि नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा शान्तम् (ङ) ।

ब्रह्मास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वर्ण्यते

सुन्दर्यौदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

याहीत्यनेन बाहुबलसम्पन्नः स इति नियम्यते इति भावः । तस्मिन् दान्ते
पराजिते सति तस्य राज्ञः रामस्य का स्तुतिः प्रशंसावचनम् । माखिनीवृत्तम् ।

(घ) सोन्माथं सचीभम् । उत्तरस्य वाक्यस्य उत्तरेण प्रत्युत्तरेण च कृतम्
अलम् अयोग्यत्वादौघवाक्यस्य उत्तरं न विवेचयसिति भावः ।

(३४) सम्प्रति एव कोऽपि अष्टमपूर्वः अश्रुतपूर्वस्य नवः पुरुषावतारः जात
इति शेषः । भगवान् भृगुनन्दनोऽपि यस्य न वीरो वीरशब्दवाच्यतया न गण्य
इत्यर्थः । यस्य पर्याप्ता सम्पन्ना सप्तानां भुवनानाम् अभयस्य राक्षसादिविष्णु-
ब्यूहविनाशनात् अभयदानस्थैत्यर्थः दक्षिणा प्रतिष्ठा धैर्यः तानि तथोक्तानि
पुण्यानि पवित्राणि दीपरोहितानि तातस्य ज्येष्ठतातस्य रामस्य चरितानि न
वेद न वेति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ङ) यदि नाम यदि तु किमपि किञ्चित् वक्तव्यं निन्द्यमस्ति चेन्न वा शान्तं
तत्कीर्तनेनालमित्यर्थः ।

(३५) ब्रह्मा वयोज्येष्ठाः रामादयः न विचारणीयचरिताः ब्रह्मत्वात् सत्
असत् वा इति न विवेचनीयं चरितं येषां ते न विचारणीयचरिताः तिष्ठन्तु
यथा तथा स्थगितचरिता एव भवन्तु तेषां चरित्रविचारेणालमित्यर्थः । कुत
इत्याह, किं वर्ण्यते वर्ण्यमाने सति दीपवाहुल्यात्तच्चरितस्य दीपोद्घाटनमेव
भविष्यतीति स्थगनमेवोचितमिति भावः । तदेव इङ्गितद्वारेण ज्ञापयति सन्नेति ।
सुन्दर्यौ तदाख्यराक्षसविशेषस्य स्त्रियाः वाङ्माया नाम कस्याश्चित् स्वभावदुर्बलायाः
शिशुसाध्याया अपि इत्यर्थः दमनोऽपि अखण्डं परिपूर्णं यशो येषां ते तथोक्ताः

यानि त्रीण्युक्तोभयान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

चन्द्र । आः तातापवादभिन्नमर्याद ! (च) अतिहिं नाम
प्रगल्भसे (क) ।

लवः । अये मय्येव भुक्नुटीधरः संवत्तः (ज) ।

सुम । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि ।

श्रीके जगति सद्धान्तो हि पूज्या एव । अतिजघन्यचरिता अपीति भावः ।
खरस्य खराखराचसस्य आयोधने तेन सह युद्धे यानि त्रीणि अकुतोभयानि
नास्ति कुतः कस्मात् भयं भयप्रकाशः येषु तानि अपराङ्मुखानि पश्चाद् देशे
प्रतिनिवृत्तानि पदानि पदक्षेपाः अस्त्रपातभयेन पश्चात्प्रतिनिवृत्तपदविक्षेपा इत्यर्थः
आसन् वा एवम् इन्द्रसूनीरिन्द्रप्रवस्य बालिनः निधने बध्ने यत् कौशलं युद्धकार्य-
दक्षता आसीदित्यर्थः अपरेण सह युध्यमानं बालिनं प्रति प्रच्छन्नभावेन वाक्-
क्षेपात् युद्धनैतिविरुद्धम् अतिजघन्यं यत् अशक्तिप्रकटनमित्यर्थः तत्रापि
तस्मिन्नपि अपि शब्दात् तेषु सर्वेष्वित्यर्थः जनः अभिज्ञः सर्वे एव तत् सर्वे जान-
न्तीत्यर्थः अत एतादृशानां चरितानां वर्णनयाऽस्लमिति भावः । (पूर्वाह्णात्
परम्) इ' वर्तते इति अधिकपाठे, इमित्यव्ययं स्मरणे । सत्यं तेषाम् अमा-
हात्म्यसूचकचरितं वर्तते इत्येवार्थं स्मरणेन दर्शयति मुन्दित्वादि । आदू' च
विक्रीडितं वृत्तम् । अत्र रामायणस्य आर० ३० सर्गवाक्यम् ।

विकलः स क्रतो वाणेः खरो रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥

तमापतन्तं संक्रुद्धं क्रतास्त्रो रुधिरानुतम् ।

अपासपदं द्विदिपदं किञ्चित्स्फुरितविक्रमः ॥

(च) तातस्य ज्येष्ठतास्य रामस्य अपवादेन निन्दया भिन्ना भग्ना अति-
ज्ज्ञानेति यावत् मर्यादा सदाचारपद्धतिर्येन स तथोक्तस्तत्सम्बोधनम् ।

(क) प्रगल्भसे तदाक्षेपेणात्मनि अतीव गर्वं दर्शयसीत्यर्थः ।

(ज) भुवीः कुटी भुक्नुटी भुभङ्गी तां धरतीति भुक्नुटीधरः सञ्जातकोपः
संवत्तः सञ्जातः । वीर्यादिना रामस्य अल्पत्वत्त्वनात् सयि कोपप्रकटनमनुचित-
मिति भावः ।

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः
 किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।
 धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवी-
 श्चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभङ्गस्य च ॥३६॥
 कुमारौ । तदितो विमर्दक्षमां (भ) भूमिमवतरावः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

पष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति (क) विमानोज्ज्वलं विद्याधरमिधुनम् ।

विद्याधरः । अहो खलु अनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोः अकाण्ड-

(३६) आकूतं प्रतिवन्दिपरामवेच्छा तस्मात् जायते यः तथोक्तः क्रीडी-
 त्पन्न इत्यर्थः वेपथुः चूडामण्डलस्य पञ्चचूडत्वात् शिखासमूहस्य बन्धनं बहु-
 शिखामण्डलमित्यर्थः तरलयति चञ्चलीकरोति । स्वयं स्वभावतः कोकनद-
 च्छदस्य रक्तीयलदलस्य किञ्चित् सदृशे ईषल्लोहिते इत्यर्थः नेत्रे रज्यतः क्रीडोद्रेकात्
 कोकनददलवत् सम्पूर्णरक्तवर्णतामाप्नुतः । वक्त्रं मुखम् अकाण्डं अकस्मात्
 ताण्डवितयोः ऊर्ध्वाधःप्रक्षलितयोः भ्रुवोर्भङ्गेन कौटिल्येन उत्कटं व्यक्तं लाञ्छनं
 कलङ्को यस्य तथोक्तस्य चन्द्रस्य, उद्भ्रान्तौ उपरि समन्तौ भङ्गौ समरौ यस्य
 तथोक्तस्य कमलस्य च कान्तिं धत्ते धारयति । व्यक्तक्रीडलक्षणत्वात् इत्यर्थः
 तस्य मुखं सजाञ्छनचन्द्रवत् चञ्चलसमरपद्मवच्च शोभते इत्यर्थः । शार्दूलविक्री-
 ढितं वृत्तम् ।

(भ) विमर्दाय रणव्यापाराय क्षमां योग्यां युद्धोपयुक्तमित्यर्थः ।

(क) विमानोज्ज्वलं विमानशोभितं व्योमयानारुढमित्यर्थः । विद्याधर-
 मिधुनं स्त्रीपुंसरूपविद्याधरद्वयम् । विमानोज्ज्वलेनेत्यपि पाठः करणे लतीया ।

कलहप्रचण्डयोः उद्योतितच्चात्रलक्ष्मीकाणि अद्भुतोद्भ्रान्त-
देवासुराणि विक्रान्तचरितानि (ख) ।

तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य ।

भणज्भणितकङ्कणकणितकिङ्किणीकं धनु-

ध्वनदुगुरुगुणाटनीकृतकरालकीलाहलम् ।

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-

र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितञ्च दिव्यस्य मङ्गलाय हयोरपि ।

स्तनयिन्नोरिवामन्दं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

तत् प्रवर्त्यताम् अनयोः प्रवीरयोः अनवरतम् अविरलतु-

(ख) विकर्तनकुलकुमारयोः सख्यवशवालकयोः चन्द्रकेतुलवयोरित्यर्थः ।
चकाण्डकलहप्रचण्डयोः आकस्मिकविवादभीषणयोः । उद्योतिता प्रकाशिता
च्चात्रलक्ष्मीः चित्रयनौर्व्यादिकमित्यर्थः, हेः तानि । अद्भुतेन विस्मयरसेन
उद्भ्रान्ता विमूढा देवासुराः सुरदानवा येभ्यस्तानि । विक्रान्तचरितानि,
विक्रमसूचकानि शस्तकार्याणीत्यर्थः ।

(१) भणदिति । भणज्भणितानि भणज्भणति शब्दं कुर्वन्ति यानि
कङ्कणानि भूषणविशेषाः तानीव कण्ठिताः शब्दाश्मानाः किङ्किण्यः सुदृघपिण्डका
यत्र तत्, तथा गुणाटनीस्थां कृतः करालः कीलाहलः शब्दविशेषः यस्य तत् ।
अतएव ध्वनत् शब्दायमानं गुरु अन्यदुर्बलं धनुर्हस्तेन कृत्वेत्यर्थः शरान् वाणान्
किरतोः वर्षतोः निरन्तरं क्षिपतोः इत्यर्थः । अविरतम् अविश्रान्तं यथा तथा
स्फुरन्त्यः शोभमानाः चूडाः शिखाः ययोस्तादृश्योः कुमारयोरिति शेषः, सुव-
नभीमं सर्वलोकभयङ्करं, विचित्रम् अपूर्वदृष्टत्वादाश्चर्यजनकम् आयोधनं युद्धम्
अभिवर्द्धते उपचीयते । पृथ्वीवत्तम् ।

(२) विजृम्भितमिति । हयोरपि चन्द्रकेतुलवयोः, मङ्गलाय कल्याणाय
रथोत्साहवर्द्धनमित्यर्थः, स्तनयिन्नोः मेघस्यैव मेघतुल्यगभीरवरवकारिण इत्यर्थः ।
दिव्यस्य स्वर्गस्य दुन्दुभेर्वायविशेषस्य आमन्दमतिसम्पन्नौ दुन्दुमायितं दुन्दुमेति
श्वनिः विजृम्भितं चतुर्दिक्षु व्याप्तम् ।

लितविकचकनककमलकमनीयसंहतिः अमरतरुतरुणसुकुल-
निकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः (ग) ।

विद्याधरी । ता किञ्चि उण अआण्डविप्पुरिदतडि-
च्छडाकडारं विअ अम्बरं भक्ति संवुत्तं (१) (घ) ।

विद्याधरः । तत्किन्नु खलु अद्य * ।

त्वाङ्गयन्त्रभूमिभ्रान्तमार्तगण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

विचिन्त्य । आं ज्ञातं, वत्सेन चन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमा-
ग्नेयं, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः । सम्प्रति हि,

(१) तत् किमिति पुनरकाण्डविष्णु रिततडिच्छटाकडारमिव अम्बरं
भटिति संवृत्तम् ।

(ग) अविरलित्यादि । अविरलं निरन्तरं यथा तथा लुलितानां पति-
तानां विकचकनककमलानां कमनीया मनोहरा सन्ततिः विसृतिः यस्मिन् स
तथोक्तः, अमरतरुणां देवपादपानां मन्दारादौनां ये तरुणसुकुलनिकरा नवी-
क्षिन्नकलिकासमूहाक्षिणां मकरन्दैः नानाविधैः रसैः मिश्रितरसगन्धै रित्यर्थः
सुन्दरः सुरभिः ।

(घ) अकाण्डे अकस्मात् विष्णुरितया प्रचरन्त्या तडिच्छटया विद्युद्दीप्ता
कडारं पिङ्गलवर्णम् ।

* तत् किं तु खलु अद्य । किं तु इति वितर्के खलु प्रसिद्धार्यस्य द्योत-
नार्थम् । यत् प्रलयकाले महाकालरूपी रुद्रः सृष्टिनाशाय जगदाहकं तृतीयं
अग्निरूपं नेत्रसुन्मीलयिष्यतीति प्रवादो वर्तते, तत् किं तत् तादृशप्रसिद्धार्यस्य
द्योतनार्थं ज्ञातं तदित्यव्ययस्यार्थः ।

(३) लघुः विश्वकर्माण इदमिति त्वाङ्गं तस्य लघुसम्बन्धिनः यन्त्रस्य शाण-
विशेषस्य भूमिरावर्तनं तेन भ्रान्तस्य पुनः पुनरुत्तिष्ठनात् विद्युदिव चतुर्दिक्षु
प्रसृतस्य मार्तण्डस्य सूर्यस्य यद् ज्योतिः तदिव उज्ज्वलः, ललाटस्थस्य नील-
लोहितचक्षुषः हरनेत्रस्य तृतीयस्थेत्यर्थः पुटयोरावरणशोभेदः विघटनम् उन्मी-
लनमित्यर्थः ।

अवदग्धकर्तुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजाङ्गुशपटाञ्चलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यं, प्रवृत्त एवायम् उच्चण्डवज्रखण्डावस्कोटपटुः
उत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुः उत्तालतुमुललेलिहानज्वालासम्भारभैरवो
भगवान् उपबुधः (७) ।

प्रचण्डञ्चास्य सर्वतः सन्तापः तत्प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूर-
मपसरामि । [तथा करोति ।]

(४) अवदग्धाः सुटा अतएव कर्तुरिताः विचित्रिताः केतवः ध्वजपटाः
चामराणि च येषां तैः तथोक्तैः पारम्पदादिरित्यर्थः विमानमण्डलैः व्योमधान-
शेषिभिः अपयातमेव पलायितमेव । ध्वजाङ्गुशपटानां ध्वजदण्डांशुकानाम्
अक्षलिपु प्रान्तेषु इमाः शिखाः अनलाचिपः क्षणं क्षणे क्षणे कुङ्कुमेन तदास्थली-
हितक्वाष्ठगुण्डिकया यत् कुरणं रञ्जनं तस्य विभ्रमं भान्ति दधति जनयन्ति ।
यद्वा इमाः शिखाः नायिकाभूताः ध्वजानां नायकभूतानां पटाञ्चलिषु वस्त्र-
प्रान्तेषु क्षणे उत्सवसमये यत् कुङ्कुमविच्छुरणं फल्गुरञ्जनं तज्जल्यः यः विभ्रमः
ध्वजानां शोभा तं दधति कुर्वन्ति । यथा वसन्तीत्सवसमये पलायितानामपि
जनानां वस्त्रेषु रागः क्रियते तद्वदिमाभिः शिखाभिः ध्वजानां अक्षितानामपि
अंशकेषु रागः क्रियते इति भावः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ।

(७) उच्चण्डः अतिवेगवान्, वज्रखण्डानां क्षीरकाणाम् अवस्कोटे विदा-
रणे पटुश्च । उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वं गतैः स्फुलिङ्गैः गुरुः उच्चतरः, पटुरवस्फुलिङ्ग
इति पाठे उच्चण्डाः अतिवृद्धाः ये वज्रखण्डाः क्षीरकाण्डास्ते घामवस्कोटेन
जाता इव पटुः अतिविपुलः यो रवः स्फुलिङ्गश्च तैर्गुरुतिदुःसहः । पटुतर-
स्फुलिङ्गविक्रितिरिति पाठे—उच्चण्डः अतिभीषणः यो वज्रखण्डस्य कुक्षिशस्य
अवस्कोटः दिशो विभिद्य गमनम् आविर्भावः आविर्भूतवज्रखण्ड इत्यर्थः स
एव पटुतरा अतिविशालाः स्फुलिङ्गा अश्लिष्टा एव विक्रितिर्यस्य स तथोक्तः
वज्रखण्डसदृशस्फुलिङ्गवानित्यर्थः । एष पाठ एव श्रेयानिति मन्यामहे । उत्ता-
लेन अत्यन्ततेन तुमुलेन सङ्कुलेन लेलिहानेन उत्सर्पितेत्यर्थः ज्वालासम्भारेण शिखा-
समूहेन भैरवो भीषणः अयं भगवान् उपबुधः वक्रिः प्रवृत्त एव ।

विद्याधरी । दिदृश आ एदेण विमलमोत्तिअफलसीदल-
सिणिद्धमसिणसोवाणमंसलेण णाहदेहप्फंसेण आणन्दमन्द-
मुउलिदधुस्सन्तलोअणाए अन्दरिदो ज्जेव सन्दावो (२) (च) ।

विद्याधरः । अयि किमत्र मया कृतम्, अथवा

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्वयं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी । कथमविरलविलोलधुस्सन्तविज्जुल्लदाविला-
समण्डिदेहिं मत्तमोरकण्डसामलेहिं ओत्थरीअदि णहत्थलं
जलहरेहिं (३) (क) ।

विद्याधरः । हन्त हन्त कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः
खलु अयम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रशान्तं
पावकास्त्रम् ।

विद्याधरी । पिअं मे पिअं मे (४) ।

विद्याधरः । हन्त हन्त भो भोः सर्वमतिमात्रं दोषाय

(२) दिदृशा एतेन विमलमौक्तिकफलश्रीतलस्त्रिगुणमष्टणसोपानमांसलेन
नाथदेहस्पर्शेन आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णल्लोचनाया अन्तरित एव सन्तापः ।

(३) कथमविरलविलोलघूर्णद्विजुल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्डस्यामलै-
रास्त्रीर्यते नमस्तलं जलधरैः ।

(४) प्रियं मे प्रियं मे ।

(च) विमलं यत् मौक्तिकफलं तदिव श्रीतलं स्त्रिगुणं कीमलं मष्टणं चिह्नं
च यत् सोपानं तदिव मांसलं कीमलं तेन तथा आनन्देन स्पर्शजनितसुखेन
मन्दम् ईषत् यथा तथा मुकुलिते निमीलिते घूर्णन्ती च लोचने यस्यास्त्राः तथो-
क्तायाः ममेति शेषः ।

(५) द्वितीयोऽङ्कः ६५ पृष्ठायाम् एषः श्लोकः विवृतः ।

(क) अविरलं घनं विलोलम् अतिशयवचलं च यथा तथा घूर्णन्त्या विस-
र्पन्त्या विजुल्लतायाः विलासेन आविर्भावतिरोभावेनेत्यर्थः मण्डितैः भूषितैः ।
आस्त्रीर्यते व्याप्यते ।

यत् प्रबलवातावलिक्षोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुरास्य-
कारनौरन्ध्रनिबद्धम् एकवारविश्वग्रसनविष्टविकरालकालक-
ण्डमुखकन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वार-
नारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते (ज) ।

साधु वत्स चन्द्रकेतो ! साधु, स्थाने वायव्यास्त्रमौरि-
तम् (झ) ।

यतः, विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणौव विवर्त्तानां कापि विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरो ! णाह ! को दाणिं एषो ससम्भमुक्त्वित्तक-

(ज) प्रबलवातावलिक्षोभेण प्रचण्डवात्याभिघातजनितवेगेन गम्भीरं यथा
तथा गुणगुणायमानैः गुणगुणैति शब्दायमानैः मेघैः मेदुरं सान्द्रं गाढमिति
यावत् यत् अन्यकारं तेन नौरन्ध्रं निरवकाशं यथा तथा निबद्धम् आच्छादितं
भूतजातं जीवसमूहः एकेनैव वारेण निमेषादिविष्टापचितसमयेन विश्वग्रस-
नाय जगदयासाय विकटः विजृम्भितः विलृत इत्यर्थः विकरालः अतिभीषणः
यः कालकण्डस्य नौलकण्डस्य मृदादेवस्य सुखकन्दरः सुखविवरं तस्मिन् विवर्त्त-
मानं चेतमानमिव युगान्ते प्रलयकाले यो यो सर्वविषयेभ्यः अन्तःकरणवृत्ते-
निरोधस्तद्रूपा या निद्रा तथा निरुद्धानि निबद्धानि सर्वाणि द्वाराणि इन्द्रियाणि
येन तथोक्तस्य नारायणस्य जगत्सृष्टुरुदरे गर्भे निविष्टं प्रविष्टमिव सत् प्रवेपते
प्रकम्पते । अनेन लक्षणेन सरणमासन्नं दृष्ट्वा सर्वे प्राणिजातं भयेन कम्पते
इत्यर्थः ।

(झ) ईरितं प्रेरितं प्रयुक्तमिति यावत् ।

(६) विद्याकल्पेन ब्रह्मतत्त्वज्ञानसदृशेन मरुता चन्द्रकेतुनिक्षिप्तवायव्यास्त्र-
प्रवर्त्तितवायुना, विवर्त्तानां जगत्प्रपञ्चानाम् आभासमानानां जगतामित्यर्थः
ब्रह्मणि इव, भूयसां बहुलानाम् अपि मेघानां लवप्रयुक्तवारुणास्त्रसम्भूताना-
मित्यर्थः कापि विप्रलयः संहारः कृतः । एकं ब्रह्मैवास्ति, यद् जगत्सृष्टेय
प्रतीयमानं भवति वस्तुतस्तन्नास्त्येव, ब्रह्मण्येव तथा भस्मी भवति । स च भस्मः
यदा ब्रह्मज्ञानं जायते तदा नश्यति, इति वैदान्तिकमतम् । तदेवाश्रित्य एषः
श्लोकः ।

रत्नमिदपट्टकञ्चलो दूरदोज्ज्वल महुरवग्रणपङ्किसिद्धजुक्तवा-
वारो एदाणं कुमारणं अन्तरम्नि विमाणवरं ओदराविदि
(५) (ज) ।

विद्याधरः । [दृष्ट्वा] एष शम्भुकवधात् प्रतिनिवृत्तो रघुपतिः ।

शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य

तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः,

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ, विष्णुशकः ।

ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।

रामः । पुष्पादवतरन् ।

दिनकरकुलचन्द्र ! चन्द्रकेतो !

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

(५) नाथ ! क इदानीमेष ससम्भूतोत्चितकरभमितपट्टकाञ्चलो दूरत एव
मधुरवचनप्रतिषिद्धयुक्त्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

(ज) ससम्भूतं साविगम् उत्चितं उन्नमितेन करेण हस्तेन भमितः
पट्टकस्य उत्तरीयस्य अञ्चलः प्रान्तभागः येन तथोक्तः । जीतञ्चलो इति पाठे
स एवायं ।

(७) महापुरुषेण रामेण संविहितम् उच्चारितं शब्दं युद्धान्निवृत्तस्व इत्येवं-
रूपं वाक्यमित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा तद्गौरवात् तस्य रामस्य महापुरुषलक्षणस्य
गौरवात् गुरुत्वात् पूज्यत्वात् तद्वाक्यस्य अनुलङ्घनादित्यर्थः समुपसंहृतः परि-
हृत इत्यर्थः सम्प्रहारः वाणादिप्रयोगः येन तथोक्तः सन् लवः चन्द्रकेतुश्च शान्तः
शमं यतः वाणादिकं विसृज्य युद्धान्निवृत्ते इत्यर्थः प्रणत एव प्रणामक्रियायां
रतश्च वभूवेति शेषः । अधुना सुतसङ्गमनेन पुत्रसमागमेन राज्ञः रामस्य कल्याण-
मस्तु शुभं भवतु । वसन्ततिथिकं वृत्तम् ।

(८) हे दिनकरकुलस्य सख्यवंशस्य चन्द्र ! आह्लादकत्वात् चन्द्रतुल्य
इत्यर्थः चन्द्रकेतो ! सरभसं सदृशं (रभसो वेगद्वर्षयोरिति विश्वः) अथवा

तुहिनश्चकलशीतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

चन्द्र । अभिवादये ।

रामः । [उक्त्याय सस्नेहास्यं परिष्वज्य ।] अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ?

चन्द्र । कुशलमत्यङ्गु तत्क्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य अभ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि, मामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेण चक्षुषा पश्यतु अमुं महावीरप्रकाण्डं तातः (८) ।

रामः । [लवं निरूप्य ।] दिष्ट्या अतिकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य (८) ।

ब्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

चाक्षो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्तैः ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः । अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः ।

सरसं द्रुतमित्यर्थः एहि आगच्छ । दृढं गाढं यथा तथा परिष्वज्य आलिङ्ग । तुहिनानां शकलैः खल्लैः इव शीतलैस्तव अङ्गैः मम चित्तदाहः शीताविरहजनितः तथा तदपत्यासम्भवाद्विनितश्च मनस्तापः शमं शान्तिम् उतथातु प्राप्नोतु । पुण्यताशावृत्तम् ।

(८) शिवतरेण शुभतरेण सप्तधिकक्षेत्रवर्तेत्यर्थः महावीरप्रकाण्डं महावीररूपं प्रशस्तपदार्थम् ।

(८) कल्याणी नधुरा आकृतिर्यस्य स तथीतः ।

(९) लोकान् जनान् ब्रातुं विपदी रक्षितुं कायवान् सूर्तिमान् परिणतः भूतः अस्त्रवेदः अस्त्रविद्या इव ब्रह्मकोषस्य ब्रह्माण्डस्य गुप्तैः रक्षयाय तनुं देहं श्रितः सूर्तिमान् इत्यर्थः चाक्षो धर्म इव सामर्थ्यानां वीर्यादीनां समुदयः समवास इव गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां सञ्चयः समष्टिरिव जगतां पुण्यनिर्माणराशिः पुण्यरूपपदार्थसमूहः आविर्भूय सूर्तिमायित्व इव स्थितः प्रवर्तते इत्यर्थः । इव चतुष्टयमुत्प्रेषायाम् । सा चेह क्रियोत्प्रेषा । मन्दाक्रास्ता वृत्तम् ।

५ आश्वासस्नेहभक्तौनामेकमालम्बनं महत् ।
प्रकटस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसङ्करः ॥ १० ॥

आश्चर्यम् ।

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसो निर्हतिघन-
स्तदौद्धत्यं कापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।
भट्टित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्ति, यदिवा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥
रामः । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उप-
स्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा स्नेहस्य
निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् (६) ।

व्यतिव्रजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

(१०) आश्वासः विपन्नेभ्यः श्रमयदानं स्नेहः वात्सल्यं भक्तिः पूज्येषु अनुरागः
तासामेकमद्वितीयं प्रधानमित्यर्थः । एके मुख्यान् केवला इत्यमरः । आलम्बन-
साधारः, प्रकटस्य पूर्णस्य धर्मस्य मूर्त्त्यां दृष्टेन सङ्करतीति मूर्त्तिसङ्करः मूर्त्तिमान्
प्रसादः पवित्रता मूर्त्तिमान् पवित्रो धर्म इवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षासङ्कारः ।

(११) अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे सति भट्टिति सङ्घसा विरोधः युद्धानुरागः
विश्रान्तः, निर्हत्या खच्छन्दसुखेन घनः सान्द्रः रसः सुखपूर्णः शान्तिरस इत्यर्थः
प्रसरति प्रवहति तत् युद्धकालजातम् औद्धत्यम् उग्रता कापि कुतापि व्रजति
गच्छति अघुना तत् सर्वथैव नास्ति इत्यर्थः । विनयः भक्तिः मां प्रह्वयति नम-
यति । किमिव केनेव हेतुना परवान् पराधीनः अस्मि अकस्मात् आत्मा अस्य
महापुरुषस्य अधीनो भवतीत्यर्थः । अथवा तीर्थानां गुरुणामिव अथवा तीर्थानां
परमेश्वरमाहात्म्यात्पूजकानाम् अह्वयपदार्थवतां स्नानानामिव महतां महापुरु-
षाणां महार्घः महामान्यः कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः अतिशयः उत्कर्षो वर्तते
इति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ।

(६) उपस्नेहयति स्नेहसत्पदादयति । स्नेहः निमित्तस्य सव्यपेक्षः
निमित्तसापेक्षः, व्यपेक्षया सङ्घ वृत्तमानः इति सहदन्ति तत् विप्रतिषिद्धं निमित्तं
विना स्नेहप्रवृत्त्या हेतुना निरसमिति भावः । तदेव द्रढयति आन्तर इति ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावृजते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लवः । चन्द्रकेतो ! क एते ।

चन्द्र । प्रियवयस्य ! ननु तातपादा एते ।

लवः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य
इत्याद्य, किन्तु चत्वारः खलु भवतामेव व्यपदेशभागिनः तत्र-
भवन्तो रामायणकथापुरुषाः तद्विशेषं ब्रूहि (ढ) ।

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इति अवेहि ।

लवः । [सोल्लासम् ।] कथं रघुनाथ एषः, दिव्या सुप्रभा-
तमद्य, यदयं देवो दृष्टः । [सविनयकौतुकं निर्वर्ण्य ।] तात !
प्राचेतसान्तेवासौ लवोऽभिवादयते (ण) ।

रामः । [सस्नेहम् ।] आयुष्मन् एच्छेहि । [सस्नेहं परि-
ष्वज्य ।] अयि वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवारम-
परिश्रथं परिष्वजस्व (त) ।

(१२) आन्तरः परस्परस्य अन्तःकरणवर्त्ती कोऽपि अज्ञात इत्यर्थः हेतुः
पदार्थान् समुप्यादीन् व्यतिषजति सङ्गच्छते । अन्तःकरणवृत्तिः कोऽपि धर्मः
परस्परं वध्नातीत्यर्थः । तत् वन्धनमेव प्रीतिः अथवा अन्तर्वर्त्ती वस्तुधर्म एव प्रीति-
कत्वादक इति भावः । प्रीतयः स्नेहा न खलु वह्निरुपाधीन् वाद्याधर्मान्
अङ्गसौष्ठवादीन् आश्रयन्ते, न तान् आश्रित्य प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । तदेव सामान्य-
मर्थे विशेषणार्थेन द्रवयति । हि तथाहि पतङ्गस्य सूर्यस्य उदये पुण्डरीकं
पद्मं विकसति, च अपिच हिमरश्मौ चन्द्रे उज्जते सति चन्द्रकान्तो द्रवति ।
उभयवान्तर्वर्त्तिधर्मस्यैवानुरागहेतुत्वं यथा तथा अवापीति भावः । अर्थान्तरन्यासः ।
मालिनी वृत्तम् ।

(ढ) तथैव तातपादा एव ! एवं व्यपदेशभागिनः, व्यपदिश्यते संज्ञायते
अनेनेति व्यपदेशः सम्बन्धवाचकपदं तं भजन्तीति तथीक्ताः तातपादपदार्थाः ।

(ण) अन्ते समीपे पठनार्थं वसतीति अन्तेवासौ शिष्याः ।

(त) अपरिश्रथम् अशिशिलं गाढमिति यावत् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजङ्गस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः । [स्मृतम् ।] ईदृशोऽस्मादृशान् प्रति अमीषा-
मकारणस्नेहः, मया पुनरेभ्य एव अभिदुग्धमन्नेन, यदायुध-
परिग्रहं यावत् अत्यारूढो दुर्योगः । [प्रकाशम् ।] सृणन्तु
इदानीं लवस्य बालिशतां तातपादाः (थ) ।

रामः । किमपराहं वत्से न ।

चन्द्र । अश्वानुयात्रिकेभ्यः तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य
वीरायितम् अनेन (द) ।

रामः । ननु अयमलङ्कारः क्षत्तस्य ।

न तेजस्तजस्वी प्रसूतमपरेषां प्रसहते

स तस्य स्त्री भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्वान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमान्नेययावा निक्षत इव तेजांसि वमति ॥ १४ ॥

(१३) परिणतं प्रसूतं कठोरं सर्वाङ्गसम्पूर्णं यत् पुष्करं पद्मं तस्य यो
गर्भच्छदः अन्तर्दलं तदिव पीनः स्थूलः कोमल इत्यर्थः । मसृणः स्निग्धः सुकुमारः
अभिनवश्च चन्द्रस्य चन्दनस्य च यो निष्यन्दः रसः स इव जङ्गः शीतलः तव
स्पर्शः बालिङ्गनकन्यः अनुभवः नन्दयति मां प्रीणाति । आर्यां जातिः ।

(थ) अभिदुग्धं विविष्टम् । एष्य इति दृष्टयोगे उपसृष्टत्वेऽपि बाहुलकात्
चतुर्थी । आयुधपरिग्रहमिति यावदयोगे द्वितीया । दुर्योगः दुःखकरः योगः
घटना संशय इत्यर्थः । अत्यारूढः स्रष्टैर्गतः एतावानधिक इत्यर्थः । बालि-
शतामन्त्रताम् । अज्ञानता मयेदं कृतमिति मे क्षमस्वेति भावः ।

(द) वीरायितं वीरेणैव आचरितम् ।

(१४) तेजस्वी जनः अपरेषां जनानां प्रसूतम् उद्धृतं तेजः न प्रसहते ।
प्रकृतिनियतत्वात् प्रकृत्या नियन्त्रितत्वात् स्वभावनिवृत्त्यादित्यर्थः । न कृतकः न
कृत्रिमः स्त्री भावः स्वभाववत्तमं इत्यर्थः । इममेवायंमर्षान्तराभासेन दृढयति
मयूखैरिति । तन्नो चेत् देवो दिनकरः सूर्यः मयूखैः किरणैः यदि यदा अश्वान्तम्

चन्द्र । तात ! अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु
हि तातः प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि
सर्वतः सैन्यानि ।

रामः । [विलोक्य ।] वत्स लव ! संक्रियन्तामस्त्राणि,
त्वमपि चन्द्रकेतो ! निर्व्यापारविलक्षितानि (ध) सान्त्वय
बलानि ।

लवः । यथा आज्ञापयति तातः । [इति प्रणिधानं (न)
नाटयति ।]

चन्द्र । यथादिष्टम् । [इति निष्क्रान्तः ।]

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणानि अस्त्राणि आस्त्राय-
वन्ति (प) ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

अविरतं तपति तापयति तदा आश्रयथावा सूर्यकान्तमणिः किं कथं निरुक्त
इव तिरस्कृत इव तेजांसि अग्नीन् वमति उद्गिरति । तेजस्त्रिस्त्रिभावादेव, तत्र
नाम्यत् कारणमस्तीति भावः । अत्र सूर्यकान्तरूपतेजस्त्रिविशेषणं तेजस्त्रिजाति-
रूपसामान्याद्यस्य समर्थनात् विशेषणं सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।
शिखरिणी वृत्तम् ।

(ध) व्यापारस्त्राभावः निर्व्यापारं निश्चेष्टता तेन हेतुना विलक्षितानि
लज्जितानि ।

(न) प्रणिधानं समाधिम् ।

(प) रहस्यं मन्त्रः तेन सह वर्तमानः मन्त्रोच्चारणसङ्कत इत्यर्थः प्रयोगः
खल्वपि चेपणं संहरणं पुनःप्रत्याकर्षणं च येषां तानि तथोक्तानि अस्त्राणि आस्त्राय-
वन्ति उपदेशवन्ति गुरुपदेशात् शिवासापेक्षाणीत्यर्थः विना गुरुपदेशं न तादृशा-
नामधिगमः सम्भवतीति भावः ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्नान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं (फ) भगवान् कशाश्वः
परःसहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय
प्रोवाच, स तु भगवान् मन्त्रमित्येष तु पूर्वानुक्रमः । कुमा-
रस्य पुनः कुतः सम्यदाय इति पृच्छामि ।

लवः । स्वतःप्रकाशानि आवयोरस्त्राणि ।

रामः । [विचिन्त्य ।] प्रकष्टपुण्यपरिपाकोपादानः
कोऽपि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु कथम् (ब) ।

लवः । भ्रातरौ आवां यमजौ ।

रामः । स तर्हि द्वितीयः क्व ।

[नेपथ्ये ।] भण्डायन ! भण्डायन !

आयुषतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्ये-

रायोधनं ननु किमाद्य ? सखे ! तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

(१५) एषः श्लोकः पूर्वं प्रथमेऽङ्के १८ पृ० व्याख्यातः ।

(फ) मन्त्राणां पारायणं समग्रमन्त्र इत्यर्थः तद्रूपा या उपनिषत्
निगूढविद्या, एषा मन्त्रपारायणरूपा उपनिषत् एतन्मन्त्रपारायणोपनिषत् ताम् ।

(ब) प्रकष्टानां विशिष्टानां पुण्यानां यः परिपाकः परिणामः स एव उपा-
दानं कारणं यस्य स तथोक्तः । भवतु पुण्यविशेषसहितोपादानं सम्भवः, द्विवचनम्
आवयोरस्त्राणीत्यत्र आवयोरिति द्विवचनप्रयोगः कथं त्वया कृत इत्यर्थः ।

(१६) ननु भो सखे ! किम् आयुषतो दीर्घायुषः लवस्य नरेन्द्रसैन्यैः राज-
सैन्यैः आयोधनं युद्धम् आद्य ? त्रवौषि तथा तत्प्रकारे इति गते सति (इत्यु-
पातोः किम् ततः सप्तमी) तैः सद्य युद्धे सतीत्यर्थः अद्य भुवनेषु जगत्सु अधि-
राजशब्दः अस्मिन् विनाशम् एतु प्राप्नोतु । अद्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः शस्त्रशिखिनः
अस्त्राययः शमं विलयं यान्तु भजन्तु । यदि तदुपरि तेषां शस्त्रघातः स्यात् तदा अहं
युद्धकर्माणि प्रव्रतः सर्वानिव राजन्यवर्गान् हनिष्यामीति भावः । वसन्ततिलकं व्रतम् ।

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेव कच्छवि-
ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधौरगर्जित-

क्षणवद्वकुलकदम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः । अयमसौ मम ज्यायान् आर्यः कुशो नाम भरता-
श्चमात् प्रतिनिवृत्तः ।

रामः । [सकीतुकम् ।] वत्स ! इत एव आह्वयेन मया-
युष्मन्तम् ।

लवः । एवम् । [इति परिक्लामति ।]

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । साङ्गुतद्वधैर्व्यं धनुरास्फालयन् ।

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षप्रतापान्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दीप्रास्वस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥ १८ ॥

विकटं परिक्लामति ।

(१७) अथ इन्द्रमणेरिव इन्द्रनीलमणेरिव मेव सा श्यामला क्वविः कान्ति-
र्यस्य स तथोक्तः कोऽयं ध्वनिना कण्ठस्वरेण एव दत्तपुलकं जनितरीमाञ्चं मां
लवः नूतनः नीलः श्यामलः यः नीरधरः पयोधरः मेघ इति यावत् तस्य धौर-
गर्जितक्षणे गभीरगर्जनकाले वर्षास्त्रित्यर्थः बह्वानि जातानि कुड्मलानि मुकु-
लानि यस्य तथोक्तस्य कदम्बतरोः कदम्बवृक्षस्यैव डम्बरः सादृश्यं यस्मिन् तं तथोक्तं
कदम्बतरुसदृशमित्यर्थः करोति । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ।

(१८) विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् विवस्वतः सनुः सूर्यवंशः इत्यर्थः
तस्मात् मनोः आ आरभ्य (आङ्ग्योमे पञ्चमी) दत्ता इन्द्राय देवराजाय अभय-
दक्षिणा असुरेभ्यः अभयसूचकाश्वासदानं यैस्तेष्वथोक्तैः, दृप्तानां बलगर्वितानां
दहनाय दर्पहरणाय दीपितः प्रज्वालितः निजः क्षप्रप्रतापाग्निः क्षत्रियतेजः

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षन्तियपीतके पीरुघातिरैकः ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धौरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमैत्युत दर्प एव ॥ १८ ॥

लवः । [उपसृत्य ।] जयति आर्य्यः ।

कुशः । ननु आयुषन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति ।

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, उरुदमभावमुत्सृज्यार्य्योऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् ।

कुशः । किमर्थम् ?

लवः । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यति आवयो-
रुत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्थ ।

यैलाटशैरादिलैः सूर्य्यवंशसंभूतैः सूर्य्यवंशसंभूतत्वात् प्रलयसूर्य्यसदृशदाहात्मक-
तेजोविशिष्टैश्चैत्यैः नृपतिभिः राजभिः यदि विग्रहः युद्धं ततस्तदा दीप्राणां
दीप्तिमताम् अस्त्राणां स्फुरन्त्यः विस्मयः चतुर्दिक्षु चञ्चलं खेचन्त्यः या उग्राः
प्रचण्डाः दीधितिशिखाः किरणज्वालाः तामिनीराजिता नीराजनारुपमङ्गला-
चरणचिह्निता निरतिशयदीप्तिशालिनीत्यर्थः ज्या मौर्वी यस्य तत् तथोक्तम् एतत्
नम धनुः धन्यं श्लाघ्यम् । आ मनोः स्थिरयशसां त्रिभुवनविजयिनां प्रतिदम्बिनां
पराजयेन निखिलभुवनाभिभवोद्भूतयशःसमागमात् मे युयुक्ता चरितार्था भविष्य-
तीति भावः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ।

(१८) केनेदमनुमीयते पीरुघाधिक्यमित्यत आह दृष्टिरिति । दृष्टिः
नयनभङ्गिः विज्ञोक्तप्रकार इति यावत् अस्य क्षन्तियपीतकस्येत्यर्थः तृणीकृतः
दृणवदतिलघुत्वेन गणितः जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य सत्त्वसारः वलसारांशसमष्टि-
रित्यर्थः यथा सा तथोक्ता, धौरा गम्भीरा गम्भीरत्वसूचिकेत्यर्थः उद्धता वीरत्व-
सूचिका च गतिः पदक्षेपप्रकारः धरित्री नमयतीव सर्वैसहापि सती तथाविधां
गतिं सीदुं न शक्नोतीवेत्यर्थः । कौमारके बाल्ये वयसि अपि गिरिवत् गुरुतां
धारयन् अयं किं मूर्तिमान् वीरो रसः उत अथवा दर्प एव ऐति आगच्छति ।
वसन्तिलोकं वृत्तम् ।

कुशः । [सतर्कम् ।] स रामायणकथानायको ब्रह्म-
घोषस्य (भ) गोपायिता ।

लवः । अथ किम् ।

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथं
सम्भाभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि (म) ।

लवः । यथा गुरुस्तथोपचारेण ।

कुशः । अपि कथं नामैतत् ।

लवः । अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुः उर्मिलीयः प्रियवयस्य
इति सख्येन मामुपतिष्ठते, (य) तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात
एवायं राजर्षिरिति ।

कुशः । सम्प्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः (र) ।

लवः । पश्यतु एनम् आकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमान
विविधलोकोत्तरचरितातिशयमार्थो (ल) महापुरुषम् ।

कुशः । निर्वर्णम् ।

अहो प्रामोदिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।

(भ) ब्रह्मघोषस्य वेदस्य । ब्रह्मकोषस्येति पाठे ब्रह्माण्डस्य जगत इत्यर्थः ।

(म) आशंसनीयं प्राशंसनीयं पुण्यं पवित्रं दर्शनं यस्य स तादृशः । कथं
कौटुम्भेन उपचारेण । न सम्प्रधारयामि न अवधारयितुं शक्नोमीति यावत् ।

(य) अत्युदात्तः अत्युदारः । उपतिष्ठते उपचरति ।

(र) सम्प्रति राजन्येऽपि प्रश्रयः करणीय इत्यनेन सङ्कीर्णवाक्येन कुशलवयोः
स्वजात्यज्ञता ब्राह्मणसम्बन्धता च लक्ष्यते ।

(ल) आकारेण प्रशान्तसूच्या अनुभावेन प्रभावेण गाम्भीर्येण अनभिगम्या-
श्रयत्वेन च सम्भाव्यमानः अनुमीयमानः विविधः लोकोत्तरः अलौकिकचरिताति-
शयः चरितोत्कर्षः अस्माभिरधीतः भागवदमनपिठसत्यपालनाहत्यादिमोचन-
सेतुवन्मनराजसकुलनिवर्हणादिव्यापारः यस्य तं तथोक्तम् ।

(२०) अहो आश्चर्यं प्रामोदिकं प्रमोदकरम् आनन्दजनकमित्यर्थः प्रसा-
दिकमिति पाठे प्रसन्नतासूचकं प्रसन्नमित्यर्थः रूपम् आकृतिः पावनः पवित्रः

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यबोद्धवत् ॥ २० ॥

[उपसृत्य ।] तात ! प्राचेतसान्तेवासौ कुशोऽभिवादयते ।

रामः । एहि आयुष्मन् !

अमृताध्यातजौमृतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गस्य वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

[परिष्वज्य स्वगतम् ।] तत् किमपत्यमयं दारकः ।

अङ्गादङ्गात् स्नुत इव निजः स्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव वह्निश्चेतनाधातुरिव ।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रसवेनेव सृष्टो

गात्रं श्लेपे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

अनुभावः प्रभावश्च । अतएव रामायणकविः वाङ्मौक्तिकः स्थाने यथा पात्रे एव
(स्थाने इत्युचितार्थकमव्ययम्) वाचं देवीं व्यबोद्धवत् विवृतवान् । तद्विषयक-
कथाविवरणं युक्तमिव कृतं वाङ्मौक्तिकेत्यर्थः । व्यबोद्धवदिति पाठे रामायणकवि-
र्यद् वाचं देवीं व्यबोद्धवत् एतत्तथासमधिकृत्य काव्यरूपेण पद्येणमयत् तत् स्थाने
युक्तमिव ।

(२१) अयं जनः वात्सल्यात् स्नेहात् द्वितीयः अमृतेन जलेन आध्यातः परि-
पूर्णः यो जौमृतः मेषः स इव स्निग्धं संहननं वपुर्यस्य तस्य तथोक्तस्य ते तव
परिष्वङ्गस्य आलिङ्गनस्य उत्कण्ठते आलिङ्गनलाभायमुत्सुकी भवति ।

(२२) निजः स्वीयः मदीय इत्यर्थः स्नेहजः उपस्थितस्नेहजन्यरसः
वात्सल्यरस इत्यर्थः । देह एव सारो यस्य स देहसारः सूर्तिमान् सन् अङ्गात्
अङ्गात् स्नुत इव चरित इव । चेतनाधातुः चैतन्यम् एव प्रादुर्भूय शरीरेणा-
विर्भूय वह्निः स्थित इव । सान्द्रेण प्रगाढेन आनन्देन क्षुभितम् आर्त्तक्षिप्तं
यद् हृदयमनःकरणं तस्य प्रसवेन मन्योद्भूतेन सारेण सृष्ट इव । यत् यस्मात्
श्लेपे आलिङ्गने सति अमृतरसस्रोतसा सुधारसप्रवाहेण गात्रं सिञ्चतीव अयमिति
शेषः । अथवा सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयहृदयप्रसवेनेव सृष्टः स्नेहजः निजो देहसारः
अङ्गात् अङ्गात् स्नुत इव । चेतनाधातुरिव वह्निः स्थित इव । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् ।

लवः । तात ! ललाटन्तपो घर्मदीधितिसूदच साल-
च्छाये (व) सुहृत्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः ।

रामः । यदभिरुचितं वत्साय ।

सर्वे परिक्रम्य अप्रविशन्ति ।

रामः । स्वगतम् ।

अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्नाज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनीषा

विकसितमिव पद्मं विन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठाश्च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः (श) पश्यामि ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वृषस्कन्धमवभुरांशकम् ।

(व) ललाटे तापयतीति ललाटन्तपः । घर्मा उष्णा दीधितयो रश्मयो
यस्य स उष्णरश्मिः सूर्यः । सालच्छाये सालानां सालवृक्षाणां छाया साल-
च्छायं तस्मिन् । बाहुल्यादेः छायान्तस्य क्षीवता ।

(२३) अहो आश्चर्यं प्रश्रयस्य विनयस्य योगे सत्त्वन्ते अपि कुशस्य लवस्य
च गतिः स्थितिः आसनम् आदिर्वेषां ते तथोक्ताः भावाः अवस्थानकार्यादयः
साम्नाज्यशंसिनः राजलक्षणव्यञ्जकाः । एतौ राजपुत्राविव प्रतिभात इति भावः ।

(२४) ते प्रसिद्धा मनीषा मनीषाः रश्मयः ज्योतीषि अमलिनम् उज्ज्वलं
रत्नमिव माकरन्दाः सधुसस्त्वन्मिनो विन्दवः सधुविन्दव इत्यर्थः विकसितं पद्ममिव,
अविहिता अनाद्याया अपि सिद्धा स्वभावसिद्धा लक्ष्मीः श्रीः शरीरसौन्दर्य-
मित्यर्थः विलासाः सधुरभावललितचेष्टितादयश्च प्रतिजनकमनीयं सकललोका-
मनीषारं कान्तिमत् युतिमत् लावण्यमयमित्यर्थः अनयोर्वपुः केतयन्ति राज-
लक्षणवत्तया सूचयन्ति । मालिनीवृत्तम् ।

(श) छायाम् कान्तिम् । रघुकुलकुमारसदृशकान्तिम् ।

(२५) वपुः कठोरस्य प्रौढवयसः पारावतस्य कण्ठवत् मेचकं श्यामलं

प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

[सूक्ष्मं निरूप्य ।] अये न केवलमस्मदङ्गसंवादिनी

आकृतिः (प) ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तस्मै गोचरीभूतमच्छो-

रभिनवव्रतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविदन्तुरेयं सैवीष्टमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

इषस्य स्तम्भ इव स्तम्भो यस्मिन् तत् तथोक्तम् अवनुरांशकं सुचटितावयवं वीक्षितं प्रसन्नसिंहस्यैव स्तिमितं निश्चलं प्रसादचिह्नसूचकमित्यर्थः ध्वनिः कण्ठध्वनिः माङ्गल्यस्य शुभकर्मणि वाद्यमानस्येत्यर्थः मृदङ्गस्यैव सांसलः क्षिप्रगम्भीरः आनन्दोत्साहजनक इत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् ।

(प) अस्मदङ्गसंवादिनी अस्मदाकारसदृशी ।

(२६) नैपुणेन निपुणतया उद्भेद्यम् अनुमेयम् सूक्ष्मती विभावनीयमित्यर्थः जनकसुतायाः अपि तच्च तच्च मया यदनुभूतमित्यर्थः अनुरूपं सीतादृश्यम् इह अस्मिन् शिशुयुग्मेऽपि स्फुटं स्पष्टम् अस्ति विद्यते । प्रियायाः अभिनवव्रतपत्रश्रीमत् नवविकसितकमलसदृशं तत् आस्यं ननु सुखं पुनः मे मम गोचरीभूतमिव । तस्मादृश्यदर्शनात्तदेव पुनः स्मृतविषयीभूतमित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

(२७) मुक्ता इव अक्षा निर्मला या दन्तच्छविः दशनकान्तिः तथा दन्तुरा संलापादिकाले सीताया दृश्यमानतादृशदन्तत्वात् तत्स्मरणञ्च दन्तुरेति प्रयोगः दशनकिरणोन्मला इत्यर्थः सैव सा सीतासम्बन्धनी एव सीतासदृशी इत्यर्थः शीष्टमुद्रा शीष्टावरणं स च स सीतासम्बन्धनी एव कर्णपाशः सुन्दरकर्णशुगलम् । श्रीभार्गे पाशप्रत्ययः । (पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घः, कर्णपूर्वकः । सुकर्णे चेति संदिनौ) नेत्रे पुनः स्त्रीचने तु यद्यापि रक्ते च नीले च रक्तनीले तथापि स एव सौभाग्यं सौन्दर्यमेव गुणः नेत्रयोरित्यर्थः । वीरलक्षणादस्मिन् शिशुयुगले नेत्रयो रक्तिमापि दृश्यते इति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । उपमातिः वृत्तम् ।

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरणं यत्र किल देवी परित्यक्ता,
इयञ्च अनयोराकृतिर्वपुश्च, यदपि स्वतःप्रकाशानि अस्त्राणीति,
तत्र विसृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनु-
ज्ञानमुद्भूतं स्यात्, नहि असाम्प्रदायिकानि अस्त्राणीति पूर्वे-
षामपि अनुशुश्रुमः अयञ्च संभवमानमात्मानं सुखातिशयो
हृदयस्य मे विस्रम्भयते भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या
गर्भभार आसीत् (स) । [सास्त्रम् ।]

पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते-

रहो विस्रव्याया अपि सहजलज्जाजड्दृशः ।

मयैवादी ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

(स) तदेतदित्यादि । स्वतः प्रकाशानि अस्त्राणि “स्वतः प्रकाशान्यावयो-
रस्त्राणीति” यत् खवनोक्तः सन्नाधिगमवृत्तान्त इत्यर्थः, तत्र विसृशामि तस्मिन्
विचिन्तयामि मे मनसि इदं वर्तते इत्यर्थः । अपि सम्भावनायाम् । चित्र-
दर्शनप्रसङ्गात् कृतम् अभ्यनुज्ञानं चित्रदर्शनकाले मम “सर्वधेदानीं तत्प्रसूतिमुप-
स्थासन्तीति” १८५० यत् सम्भावितपुत्रां गर्भिणीं स्तीतां प्रति कथनं तदेतत्
मदनुज्ञातम् अनयोः स्वतःसिद्धशस्त्रागमत्वात् सफलं जातं भवेत् अपि कुत एषा
सम्भावनेत्याह नहि असाम्प्रदायिकानि अस्त्राणीति पूर्वेषामप्यनुशुश्रुमः । सम्प्रदायः
गुरुपरम्परा तं विना आगतानि असाम्प्रदायिकानि गुरुपदेशं विना प्राप्तानीत्यर्थः
अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि । इत्येतत् प्राचीनानामपि प्राचीनेभ्योऽपि न हि अल-
युशुमः श्रुतवन्तः । च पुनः अयम् अतुभूयमानः मे मम हृदयस्य अन्तःकरणस्य
सुखातिशयः कुशलवदर्थनजन्यः सुखसम्भारः संभवमानं मम सुतावेताविति
विचिन्त्य उच्चैर्भूतं मम आत्मानं विस्रम्भयते तवैव एतौ पुत्रौ इति प्रत्याशयति ।
भूयिष्ठञ्च बहुवारं पुनः पुनरित्यर्थः । द्विधा प्रतिपन्नः द्विधा हितयत्नेन प्रतिपन्नः
विदितः ।

(२८) पुरारूढे पूर्वजाते स्नेहे प्रणये परिचयविकासात् परस्परं प्रति पर-
स्परस्य स्नेहादिद्वयैः प्रकटनात् उपचिते वृद्धिं गते सति रहः रहसि विस्रव्याया
अपि गर्भे मत्तज्जतकरतलपरामर्शकाले इदं रहोद्वत्तं न केनापि द्रष्टुं शक्यम् इति

[रुदित्वा ।] तत्किमेतौ पृच्छामि केनापि उपायेन ।
लवः । तत्किमेतत् ।

वाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

कुशः । अयि वत्स !

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशि क्लृप्तं किल जगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः । [स्वगतम् ।] अये तटस्थित आलापः, कृतं
प्रश्नेन, दम्भहृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्तो स्नेहपरिप्लवो

विकल्पाया अपि सहजया स्वाभाविक्या खल्वया जडं निस्पन्दं दृश्यौ नयने यस्याः
तस्याः तथोक्तायाः प्रियायाः गर्भयन्त्रिः गर्भवत्यः प्रथमावस्थाः अतस्य कूपटगर्भं
इत्यर्थः सयैव आदौ प्रथमं कर्तव्येन यः परामर्शः स्पर्शसञ्चारः संवादनं वा तद्रूपा
या कला क्रिया तया विधा इत्यात्मक इति ज्ञातः अनुभूतः तदनु तत्पश्चात् कैरपि
दिवसेः कियद्दिनानन्तरमित्यर्थः तथा सीतया ज्ञात इति शेषः । शिखरिणीवत्तम् ।

(२९) वो युष्माकं गौरवात् बहुवचनं जगन्मङ्गलं जगत्कल्याणकरं दर्श-
नेन प्रसादजनकत्वात् सर्वहितकरमित्यर्थः एतत् आननं सुखं वाष्पवर्षेण अथु-
प्रवाहेण, अवश्यायेन हिमजलेन अवसिक्तस्य अभिष्टस्य पुण्डरीकस्य पद्मस्य
वारतां किं कथं नीतम् ।

(३०) सीतादेव्या विना रघुपतेः रामस्य किमिव न दुःखं दुःखजनकम् ।
हि यतः प्रियानाशि प्रियमाय्यावियोगे सति क्लृप्तं समग्रं जगत् अरण्यं भवति
अरण्यतुल्यं दुःखास्पदं भवतीत्यर्थः किलेति निश्चये । स तादृशः तावान् तत्परि-
माणः निरतिशय इत्यर्थः मुहः अयं निरवधिः अविच्छिन्नः यावदायुषं स्याद्यो
इत्यर्थः वियोगोऽपि विच्छेदश्च । तादृशमुद्घातिशयेन ईदृशी विरहः नितराम-
सञ्च इति भावः । अतएव अनधिगतम् अनुधीतं रामायणं येन सः तथोक्त इव
अज्ञातरासहतान् इव किं कथं कस्मादित्यर्थः इत्येवम् इत्यनेन प्रकारेण तात ! किमे-
तदित्यादिप्रकारेण इत्यर्थः पृच्छसि जिज्ञाससे राममिति शेषः । शिखरिणीवत्तम् ।

विकारः, एवञ्च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितो-
ऽस्मि, भवतु तावदन्तरयामि । [प्रकाशम् ।] वल्मी ! रामा-
यणमिति श्रूयते भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिस्यन्दः प्रशस्ति-
रादित्यवंशस्य, तत्र कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि (क) ।

कुशः । स कृतस्त्र एव सन्दर्भाऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युप-
स्थितौ तावदिमौ बालचरितस्थान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ (ख) ।

रामः । उदीरयतु वल्मः ।

कुशः । प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥ ३१ ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणैभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥ इति ।

(क) अथे आलापः कुशलवयोः परस्परकथनं तटस्थितः तटे लक्षिताति-
क्रान्तिदेशे स्थितः मल्लजितात् अन्यथात्त्वक इत्यर्थः । अनयोः संलापेन ज्ञायते
नेतौ सीतासुतौ यतः सीताया अनयोर्जननीत्वे सीतादेव्यति प्रियानाश इति
रघुपतेरिति विधीय इति च असम्बन्धमृचकानि पदानि न स्युः । अतः प्रश्नं न
एतयोर्नातापिहृदयेनेत्यर्थः कृतम् अलम् । सीतापुत्रप्राप्तिरूपदुराशाजनित-
सन्तापजनकत्वात् सन्तापितत्वाच्च दर्शयति हृदयविशेषणम् । आकस्मिकः अद्भु-
तकः । स्नेहजन्यः परिश्रवः चाञ्चल्यं यस्मिन् स तथोक्तः । आकस्मिकस्य पारि-
श्रव इति पाठे पारिश्रवो नृपवच्चाञ्चल्यमयो विकारः । निर्भिन्नः प्रकाशितः
इति यावत् हृदयावेगः चित्तस्वीभः । अन्तरयानि दूरीकरोमि । सरस्वती-
निस्यन्दः सरस्वत्याः वाचः निस्यन्दः स्फुरणं श्लोकरूपेणाविर्भावः । प्रशस्तिः
कौर्त्तिवर्णनम् ।

(ख) कृतस्त्रः आद्योपान्तः । सन्दर्भो यस्य । आवृत्तः अभ्यस्तः । स्मृत्युप-
स्थितौ स्मृतिपथारुढौ ।

(३१) सीता जानकौ महात्मनः उदारचित्तस्य रामस्य प्रकृत्यैव स्वभावत
एव प्रिया प्रीतिप्रदा आसीत् । स तु प्रियभावः पत्युरागः तथा सीतया स्वगुणैः
कीयवित्तयसौजन्यादिभिः गुणसन्तानैरेव वर्द्धितः ब्रह्म प्रापितः ।

(३२) तथैव यथा रामस्य सीता प्रिया तद्वदेव रामः सीतायाः प्राणैभ्यो-

रामः । कष्टमतिदारुणो हृदयसमीपघातः, हा देवि !
एवं किल तदासीत् । अहो निरन्वयविपर्य्यासविरसवृत्तयो
विप्रलम्भपर्य्यवसायिनस्त्रापयन्ति संसारवृत्तान्ताः (ग) ।

क्व तावानानन्दो निरतिशयविस्मयबहलः,

क्व तेऽन्योन्यं यत्नाः, क्वचन गहनाः कौतुकरसाः ।

मुखे वा दुःखे वा क्व तु खलु तदैक्यं हृदययोः

स्तथाप्येष प्राणः स्मरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

प्रियागुणसहस्राणामिकोभौलनपेशलः ।

य एव दुःस्मरः कालस्तेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

तदा किञ्चित् किञ्चित् क्षतपद्महोभिः कतिपयै-

ऽपि जीवितादपि प्रियः प्रणयवान् अभवत् । हृदयमेव परस्परं परस्परसम्बन्धीयं
प्रीतियोगं जानाति । न स अन्यैः निर्बन्धनीय इति भावः ।

(ग) एवं किल तदासीत् तदा एवम् एतत्प्रकारः भगवद्वर्णितप्रकार इति
यावत् किल एव आसीत् आवयोः प्रीतियोग इति शेषः । निरन्वयेन अहेतुना
आकस्मिकेनेत्यर्थः विपर्य्यासेन अवस्थापरिवर्तनेन विरसा अन्यथाभूता वर्तिर्भावा
शेषां ते तथोक्ताः । विप्रलम्भे प्रियवस्तुवियोगजनितश्रीके पश्यवर्त्तान् परि-
णमन्तीति ते तथोक्ताः ।

(३३) निरतिशयः सर्वातिशयः यो विस्मयः प्रणयः विश्वासी वा तेन बहलः
साम्प्रत इत्यर्थः तावान् तादृश आनन्दः हर्षः क्व कुतः । ते परस्परिण अनुभूताः
अन्योन्यं परस्परं प्रति यत्नाः क्व कुतः । क्वचन कुतो वा तथा गहनाः प्रगाढाः
कौतुकरसा उत्सवव्यापाराः, कौतुकस्त्रभिवादि स्यादुत्सवे नर्महर्षयोरिति मेदिनी ।
मुखे वा दुःखे वा हृदययोः परस्परस्य मनोसत्त्वं पूर्ववत् ऐक्यं परस्परसमदुःख-
सुखित्वं वा क्व कुतः । अधुना एतेषां न किमप्यस्तीत्यर्थः । तथापि तादृशसकल-
सुखानामपगमेऽपि एव पापः दुःखसंविद्य इत्यर्थः प्राणः जीवनधूचकः निश्वासवायुः
स्मरति प्रवर्तते न तु विरमति न तु विश्वास्यति देहात् अपगच्छतीत्यर्थः ।
शिशिरिणीहन्तम् ।

(३४) प्रियायाः गुणसहस्राणाम् असंख्यगुणानामित्यर्थः एकः अद्वितीयः
यः सन्बौलनपेशलः प्रकटनावनमः प्रकटनप्रवणः प्रकाशकर इत्यर्थः दुःस्मरः
वार्त्तुनमशक्यः तमेव कालं वयं स्मारिताः ।

स्तदौषद्विस्तारि स्तनयुगलमासीन् गृहशः ।

वयःस्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः

८ प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि सुगन्धवपुषि ॥ ३५ ॥

कुशः । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवी-
सुहृद्विरघुपतेः श्लोकः ।

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥

रामः । [सलज्जितस्नेहकरुणम् ।] अतिनामायं सुगन्धः शिशु-
जनो विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि ! स्मरसि वा तस्य प्रदे-
शस्य तत्समयविसृज्जातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः, कष्टं भोः कष्टम् ।

अमासुशिशिरौभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-

मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥ ३७ ॥

(३५) तदा तस्मिन् काले गृहशः हरिणलोचनायाः प्रियायाः तत् स्तन-
युगलं क्लृप्तव्यं किञ्चित् किञ्चित् कृतपदं श्लोकशः कृताधिष्ठानं प्रकाशितं सद-
व्ययः कतिपयैः अल्पैरित्यर्थः अहोभिर्दिवसैः ईषद्विस्तारि किञ्चित् विस्तारवत्
आसीत् । यत्र यस्मिन् काले वयसः यौवनस्य स्नेहस्य प्रणयस्य आकृतस्य
अभिलाषस्य च व्यतिकरेण एकत्र संघटनेन घनः प्रगाढः मदनः कामः प्रगल्भः
प्रौढः व्यापारः यस्य तादृशः समधिकारशः सन्नित्यर्थः हृदि अन्तःकरणे, सुगन्धः
लज्जावशात् अनभिज्ञैः असस्यक् प्रकाशित इति यावत् तादृशश्च सन् स्फुरति
आविर्भवति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(३६) अयं शिलापट्टः शिलाफलकः त्वदर्थमिव तव उपवेशनार्थमिवेत्यर्थः
अग्रतः पुरतः विन्यस्तः पातितः । यस्य शिलापट्टस्य अभितः सर्वतः पुष्पैः प्रवृष्ट
इव तवागसनात् आनन्दसूचनार्थं कृतपुष्पवृष्टिरिव अयं केसरः वकुलवृक्षः आसीत्
इति शेषः । सेवकवत् आसनादिकं दत्त्वा दण्डयमानस्तिष्ठतीति भावः ।

(३७) अमासुभिः अमजलैः खेदविन्दुभिरित्यर्थः शिशिरौभवत् शीतलं
प्रसृतेन प्रचलता मन्देन स्रुदुना मन्दाकिनीमरुता सुरगङ्गावायुना तरलितैः
कल्पितैः अलकैश्चूणकुललैः कलङ्कसदृशैरित्यर्थः आकुलस्य स्रष्टस्य संप्रकृतस्येति

[स्तम्भित इव स्थित्वा । सकरुणम् ।] अहो नु खलु भोः ।

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे

कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

नेपथ्ये, वशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवाकम्बत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३९ ॥

रामः । कथं भगवन्तौ अकम्बतीवशिष्टौ, अम्बा, जनकश्च

यावत् ललाटरूपचन्द्रस्य द्युतिः कान्तिर्यच्चिन् तत् अतएव सर्वथैव चन्द्रोपम-
मित्यर्थः । कुङ्कुमेन कलङ्कितौ चिह्नितौ तथापि उज्ज्वलौ कपोलौ यच्चिन् तत्,
निराभरणः भूषणरहितः तथापि सुन्दरः यः श्वषणपाशः सुन्दरकर्णयुगलं, सुन्दराशे
पाशप्रत्ययः । तेन सौम्यं मनोहरं सुखं तवेति शेषः उत्प्रेत्यते मया प्रत्यक्षवत्
दृश्यते । पृथ्वीवत्तम् ।

(३८) चिरं दीर्घकालम् अनवरतमित्यर्थः ध्यात्वा ध्यात्वा एकाग्रचित्तेन
चिन्तयित्वेत्यर्थः निर्माय कल्पनावलेन तन्मूर्तिं गटित्वा पुरतः अगतः पङ्क्तिः
उपस्थापित इव प्रियजनः प्रणयिनीप्रवासेऽपि आश्वासं सान्त्वनां न करोति
इति खलु न सान्त्वनां करोत्येवेत्यर्थः । विकल्पस्य कल्पनाया व्युपरमे विनिवृत्तौ
सति कल्पनानिवृत्तौ तादृशमूर्तेरपि व्युपरमे सतीत्यर्थः जगत् जीर्णं नीरसगुल्म-
शाखापल्लवाकीर्णभग्नद्रुममरण्यं तद्वद् विरागहेतुर्दुःखसन्तापकरश्च भवति हि ।
तदनु ततः परं हृदयं कुकूलानां तुषाग्रीनां । कुकूलं शङ्खसङ्कीर्णशुभे ना तु तुषा-
नले इति मेदिनी । राशौ पच्यते दह्यते इव । शिखरिणीवत्तम् ।

(३९) शिशुकलहं चन्द्रकेतुलवयोः युज्यमाकर्ण्य शुक्ला सभया भीताः अतएव
त्वरितमनसाः शीघ्रमागन्तुकामा अपि विदूराश्रमतया रणभूमेस्तेषामावस्थानां
दृष्टवर्त्तित्वेत्यर्थः जराग्रस्तैः वाङ्कादतिदुर्गलैर्दुर्बलैश्चेत्यर्थः गात्रैः शरीरैः उप-
लब्धिताः श्रमजडाः श्रमकातराः वशिष्ठो वाल्मीकिः अथ जनकः अकम्बत्या सह
दशरथमहिष्यः कौशल्या च, एकत्रैऽपि गौरवाद् बहुवचनम् । चिरेण आगच्छन्ति ।
शिखरिणीवत्तम् ।

अत्रैव कथं खलु एते द्रष्टव्याः । [सकरुणं विलोक्य ।] अहह !
तातजनकस्तु देवादत्रैवायात इति वज्रैरेव ताडितोऽस्मि
मन्दभाग्यः ।

सख्यस्थलहणीयताप्रसुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभि-
र्दृष्टापत्यविवाहमङ्गलमहे तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पश्यन्तीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीर्ये किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥
[नेपथ्ये ।] कष्टं कष्टम् ।

अनुभावमानसमुपस्थितश्चियं
सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।
प्रथमप्रसूदजनकप्रबोधनाद्
विधुराः प्रसोहसुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥
रामः । हा तात ! हा मातरः ! हा जनक !

(४०) सख्यस्थलहणीयतया स्नाज्यतया प्रसुदितैः प्रीतैः
वशिष्ठादिभिः जुष्टे अधिष्ठिते अपत्यविवाहमङ्गलमहे अपत्यानाम् अस्माकं सीता-
दीनां च विवाहपशुभकर्मणि यो महः उत्सवः तस्मिन् तातयोः पिताश्वशुरयोः
दृशरश्मजनकयोरित्यर्थः तत् स्मृतिपथवर्ति सङ्गतं समागमं दृष्ट्वा अश्वना ईदृशे
हृदयदाहके महावैशसे दारुणविपत्त्याति सति पितुः सखायं पितृसखं अश्वरम्
ईदृशं पूर्वज्ञीकवर्णितप्रकारं पश्यन् अहं किं कथं सहस्रधा न दीर्ये न विदीर्यो
भवामि । अथवा रामेण सीतापरिहारिणा पाषाणहृदयेनित्यर्थः किं कार्यं
दुष्करं कर्तुमशक्यम् । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ।

(४१) ईदृशम् एवमकारम् अनुभावमात्रेण पूर्ववर्णितकारिण्येष्टादिना
समुपस्थिता स्मृतिमागता स्मृता अभिज्ञातेति यावत् स्त्रीः रूपं यस्य तं तथोक्तं
सीताश्रीकमलिनश्रीर्णकायत्वात् अयं राम इति कष्टेन अभिज्ञेयमित्यर्थः रघुनाथं
रामं सहसैव वीक्ष्य विलोक्य प्रथमं प्रसूदस्य अयं काः इति ज्ञातुमशक्तस्य पश्चात्
अनुभावादिना ज्ञातवत इत्यर्थः जनकाय प्रबोधनात् अयं राम इति विज्ञापनात्
मातरः कौशल्यारुक्मत्यादयः विधुराः रामस्यावस्थादर्शनात् शोकाभिभूताः सत्यः
प्रसोहं सूर्च्छां उपयान्ति उपगच्छन्ति । ननुभाषिणी वृत्तम् ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥ ४२ ॥
यावत् सम्भावयामि । [इति उत्तिष्ठति ।]
कुशलवौ । इत इतस्तातः ।

सकरुणं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानी नाम षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः । भो भो भगवता खलु वाल्मीकिना सत्रह-
लक्षपौरजानपदाः प्रजाः सहास्त्राभिराह्वय कृत्स्न एव सदेवा-
सुरतिर्थ्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः
स्वप्रभावेण सन्निधापितः आदिष्टश्चाहमार्य्येण वत्स लक्ष्मण !
भगवता वाल्मीकिना स्वज्ञातिमसरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टु-
मुपनिमन्विताः स्मः, तन्नङ्गातीरमार्तोद्यस्थानमुपगम्य क्रियतां
समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य
समुचितस्थानेषु समुपवेशनं मया (क) । अयन्तु,

(४२) जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं समयं गोत्रमङ्गलं गोत्रस्य मङ्गल-
भूतं सर्वकल्याणनिदानभूतमित्यर्थः सीतारूपं तस्मिन् उभयकुलकल्याणभूतं पवित्रं
इत्यर्थः सीताधने अकरुणे नास्ति करुणा दया यस्य तस्मिन् तथोक्ते परिणाममचि-
त्यैव अकारणं सीतायामतिवृशंसदण्डविषादिनि पापे पापपाप्मे मयि यो युष्माकं
करुणा दया इत्यादि निष्फला दयाया मङ्गलकारणे प्रवर्त्तनात् सत्पापस्य प्रायश्चित्ता-
भावात् पुनर्मङ्गलस्याशक्यसम्भावनत्वाच्च सा निष्फलेति नाहं दयाहं इति भावः ।

(क) देवानां असुराणां तिरश्चां पशुप्राचण्याम् उरगाणां सर्पाणाञ्च नायक-
निकायः अधिराजसमूहः तेन सह वर्त्तमानः । आतोद्यस्थानं वीणादिवाद्य-
स्थानं रङ्गभूमित्यर्थः ।

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्यं इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

ततः प्रविशति रामः ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ।

लक्ष्म । अथ किम् ।

रामः । इमौ पुनर्वत्सी कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं लब्धयितव्यौ (ख) ।

लक्ष्म । प्रभुस्नेहप्रत्ययात्तथैव कृतम् । इदन्तु आस्तीर्णं
राजासनमुपविशतु आर्य्यः ।

राम उपविशति ।

सर्वे चोपविशन्ति ।

रामः । प्रस्तूयतां भोः ।

[प्रविश्य सूत्रधारः ।] भो भो भगवान् भूतार्थवादी
प्राचेतसः सजङ्गमस्यावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभि-
रावेण चक्षुषा समुद्दीक्ष्य पावनकरुणाद्भुतरसं किञ्चिदुप-
निबद्धं, तत् कार्य्यगौरवादवधातव्यमिति (ग) ।

(१) राज्येति । राज्याश्रमनिवासेऽपि राज्यरूपः आश्रमः एव निवासी
यस्य तस्मिन् तथोक्तेऽपि प्राप्तं स्वीकृतं कष्टं दुःखकरं मुनिव्रतं ब्रह्मचर्य्यं येन सः,
तादृश आर्य्यो रामः वाल्मीकी यत् गौरवं बहुमानवृद्धिस्तस्माद्धेतोः इत एव अभि-
वर्त्तते आगच्छति ।

(ख) स्थानप्रतिपत्तिं स्थानदानेन प्रतिपत्तिं गौरवम् ।

(ग) प्रविश्य सूत्रधार इत्यादिना गभाङ्गमारभते । गभाङ्गी यथा साहित्य-
दर्पणे, अङ्गीदरप्रविष्टो यी रङ्गद्वारा सुखादिमान् । अङ्गीऽपरः स गभाङ्गः
सबीजः फलवानपि इति । भूतार्थवादी, भूतं सत्यम् अर्थसमिधेयम् इति वक्त-
रूपं वदति यः सः, सत्येतिहासवक्तव्यार्थः । सजङ्गमस्यावरं सचराचरम् । आरेण,
कृष्टिसम्बन्धिना ध्यानरूपेणेत्यर्थः । किञ्चित् रूपकमिति शेषः । कार्य्यगौरवात्
रूपकमभिनये यत् गौरवं समादरस्तस्मात् ।

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परीरजांसि प्रज्ञानानि न कचिद्
व्याहन्त्यन्त इत्यनभिशङ्कनीयानीति (घ) ।

[नेपथ्ये ।] हा अज्जउत्त ! हा कुमार लक्ष्मण ! एआ-
इणीं मन्दभाइणीं असरणं अरखे आसत्प्रसववेअणं हदासं
सावदा मं अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणी भाइर-
हीए अत्ताणं णिक्खिवेमि (१) ।

लक्ष्म । [आत्मगतम् ।] कष्टं वतान्यदेव किमपि ।

सूत्र । विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

इति सूत्रधारी निष्क्रान्तः ।

रामः । देवि ! लक्ष्मणपेक्षस्व ।

लक्ष्म । आर्य्य ! नाटकमिदं नाटकमिदम् ।

रामः । हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! एष ते
रामाहैवदुर्विपाकः ।

लक्ष्म । आर्य्य ! दृश्यतां तावत् प्रदन्वार्थः ।

(१) हा आर्य्यपुत्र ! हा कुमार लक्ष्मण ! एकाकिनीं मन्दभागिनीं अश-
रणमरखे आसत्प्रसववेदनां हताशां शपदा ज्ञानभिलषन्ति, साहमिदानीं
मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निचिपासि ।

(घ) अमृतसाराणि अमृतवत् सार उत्कर्षः येषां तानि व्याहन्त्यन्ति प्रति-
हतानि न भवन्ति सर्वाण्येव तेषां ज्ञानविषयाणि भवन्तीत्यर्थः अनभिशङ्कनीयानि
न सन्देहविषयाणि । परीरजांसि रजोगुणेन असंस्पृष्टानि सत्त्वगुणप्रधाना-
नीत्यर्थः ।

(२) विश्वेति । विश्वं विभर्ति या सा विश्वम्भरा पृथिवी तस्या आत्मजा
कन्या देवी सीता राज्ञा रामेण महावने त्यक्ता सती प्राप्तप्रसवं ससुपस्थितप्रसव-
कालम् आत्मानं शरीरम्, आत्मा देहि हृत्वी जीवे स्वभावे परमात्मनोति विश्वः ।
गङ्गादेव्यां भागीरथीप्रवाहे इत्यर्थः विमुञ्चति निचिपति ।

रामः । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता ।

रामः । वल्ल लच्छमण ! असंविज्ञातमनिबन्धनं तम इव
प्रविशामि, धारय माम् ।

गङ्गा । समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि ! वईसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता । [समाश्वस्य ।] दिष्टिआ दारण पसूदहि, हा
अज्जउत्त (२) । [इति मूर्च्छति ।]

लक्ष्म । [पादयोर्निपत्य ।] आर्य्य ! आर्य्य ! दिष्ट्या वर्द्धा-
महे, कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । [विलोक्य ।] हा हा कथं
क्षुभितवाष्पोत्पौडनिर्भरः प्रसुग्ध एव आर्य्यः । [इति वीजयति ।]

पृथ्वी । वल्ले ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । [आश्वस्य ।] भअवदि ! का तुमं इअं अ (३) ।

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता । भअवदि ! णमो दे णमो दे (४) ।

भागी । चारित्रोपचितां कल्याणसम्पदमनुगच्छ ।

लक्ष्म । अनुगृहीताः स्मः ।

भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा ।

सीता । हा अस्व ! ईदिसी अहं तुण दिष्टा (५) ।

(२) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतासि, हा आर्य्यपुत्र !

(३) भगवति ! का त्वानियञ्च ।

(४) भगवति ! नमस्ते नमस्ते ।

(५) हा अस्व ! ईदृशी अहं त्वया दृष्टा । ईदृशी चिरदुःखभागिनीत्यर्थः ।

(३) समेति । हे कल्याणि ! वैदेहि ! सीते ! समाश्वसिहि आश्वस्ता भव त्वं
दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे सीमागवतौ असौत्यर्थः । कुत इत्याह अन्तरिति । नल-
स्यान्तः अन्तर्जलं जलमध्ये रघुवंशधरौ रघुकुलप्रदीपौ सुतौ पुत्रौ प्रसूता असि ।

पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि ! [इति सीतामालिङ्ग्य
मूर्च्छति ।]

लक्ष्म । [सहर्षम् ।] दिष्ट्या पृथ्वीगङ्गाभ्यामभ्युपन्ना आर्या ।

रामः । [अवलोक्य ।] करुणतरं खलु एतद्वर्त्तते, विश्व-
श्वरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन, यद्वा सर्व-
साधारणो ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः संसार-
तन्तुः (ङ) ।

भागी । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्वसिहि ।

पृथिवी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो, द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः ।

भागी । को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-

र्हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी । भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा(च)राम-
भद्रस्य ।

(ङ) विश्वश्वरापि विश्वं सर्वे विभर्ति धारयतीत्यखिलक्षसहनक्षमा सर्व-
सहा पृथिवी सापि व्यथते यदा क्षेममनुभवति तदा अपत्यस्नेहेन सत्तानवात्सल्येन
जितं सर्वौत्कर्षेण स्थितम् । मोहः स्नेहजनितजाड्यं ग्रन्थिर्बन्धनं यस्य सः ।
चेतनावतां सर्वप्राणिनाम् अन्तश्चरीऽन्तःकरणवर्त्ती । अनुपप्लवः अनुच्छेद्यः ।

(४) अस्याः सीतायाः दीर्घकालं राक्षसमध्यवास एका, अङ्गेन तदपवाद-
ख्याङ्गभूतेन विविधापवादेन सह वर्त्तमानः स्वामिञ्जितपरित्यागः द्वितीय उभय
एवेत्यर्थः सुदुःश्रवः श्रोतुमपि अशक्यः किमु सहनमाश्वासनं वेति भावः ।

को नाम जन्तुः को जनः नाम सन्धावनायां, न तादृशस्य जनस्य सम्भव
इत्यर्थः । पाकाभिमुखस्य कार्यरूपेण परिणमतः देवस्य कारणस्य द्वाराणि
तत्साधनरूपमभिव्यक्त्यद्वाराणि पिधातुम् अपिधातुम् आच्छादनेन निरोद्धुं तत्परि-
णमनवाधां जनयितुमित्यर्थः ईष्टे शक्नोति । न कीदृश्यवश्यमावि कारणफलं
निवर्त्तयितुं प्रभवति अतो ननुयासाज्ये दुर्निमित्ते किं वया शीक इति भावः ।
इन्द्रवज्रावृतम् ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

सीता । अज्जउत्तं सुमराविदह्मि (६) ।

पृथिवी । आः कस्तुवाय्यपुत्तः ?

सीता । [सलज्जास्रम् ।] जहा वा अस्वा भणादि (७) ।

रामः । अस्व पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि ।

भागी । भगवति वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्य, तत्
किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि । *

घोरं लोके विततमयशो, या च वङ्गो विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह ग्रहधातु ।

(६) आय्यपुत्रं आरितास्मि ।

(७) यथा वा अस्वा भणति ।

(च) युक्तमेवहा वा पञ्चान्तरमपि द्रष्टव्यम् । एतत् किं युक्तमासीत् अपितु
सर्वथैवेतदनुचितमासीदित्यर्थः ।

(५) बाल्ये शैशवे बालकेन रामेण पीडितः विवाहसंस्कारे अग्निसाक्षात्कारं
यथाविधि तत्तद्विषयपूर्वकं गृहीत इत्यर्थः । बाल्यादपि निर्दोषत्वेन परिचितश्च
पाणिः करः न प्रमाणीकृतः न अवेक्षितः विचारणीयतया न गणितः । न अहं
सर्वदोषदर्शित्वात् मातृलासं अहमपि अवेक्षणीयं जिज्ञास्य आसमिति भावः ।
न जनकः पित्रत्वात् सोऽपि अवेक्षणीय आसीत् सोऽपि न अवेक्षितः । नापि
अग्निः सीताया निर्दोषत्वं सूचयति इत्यर्थः । अग्नियज्ञावपि त्यागे अग्निवचन-
नप्रमाणीकृतमिति भावः । अनुवृत्तिः सीतायाः तद्वत्तत्त्वजीवितायास्तथाविधा
जनवासस्तत्तत्श्लोकारपूर्वकसेवा अपि न अवेक्षिता न च सन्ततिः गर्भस्थपुत्ररूपा-
ऽपि न अवेक्षिता इयं मरिष्यति न वा इति न विचारितम् ।

* देहानां पार्थिवत्वात् शरीरभूता, उत्पत्तिकारणमित्यर्थः । असंविदानेव
रामकृतसीतापरित्यागकारणमविजानतीव । जामात्रे रामाय, जामात्र इत्यत्र,
यस्मै दिक्तासूया क्रोधित्यादिना अनुर्थी ।

(६) लोके जगति घोरमतिदुर्विषयम् अयशः रक्षीगृहस्थितिसूत्रं विततं
सर्वतो व्याप्तम् । ननु कथमग्निपरीचिताया अयश इत्यत आह लङ्कंति । लङ्का-

इच्छाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कृत्स्नो लोकस्तदतिगहनं किं स वत्सः करोतु ॥ ६ ॥

लक्ष्म । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशि-
षेण गङ्गा, तदयमञ्जलिस्ते (च) ।

रामः । अम्ब ! अनुवृत्तस्त्वया भगौरथगृहे प्रसादः (कृ) ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नास्मि वः किन्त्वापातदुःसह-
स्रो हावेगेनैवं ब्रवीमि न पुनर्न जानामि सीतास्तेहं राम-
भद्रस्य (ज) ।

दक्षमानेन मनसा दैवादस्यां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सखेन प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

हीपे या च वल्ली अशौ विशुद्धिः सीतायाः शङ्खपरीक्षा ताम् इह-अथोध्यायां
जनः कथमिव अर्द्धात् प्रत्येतु । ननु किं तस्य अर्द्धा अर्द्धया वा अर्द्धधानां
पुनः अपवादिनासुपेक्षा दण्डी वा रामस्यायत्त आसीदिति कथं न स उपायो-
ऽवलम्बत इत्यत आह यदिति । यत् कृत्स्नो लोकः प्रजाः समाराधनीयः
रत्ननीयः तदिदम् अतिगहनम् अन्येषां बुद्धिभिः दुष्पुवैश्वम् अन्यैर्दुर्वैश्वमिति
यावत् इच्छाकूणाम् इच्छाकुर्वन्शीयानां कुलधनं वंशानुक्रमिकः परमो धर्मः । अत-
एतेत्यर्थः स वत्सः सीतापरित्यागं विना उपाशान्तरविरहितः कृपापावभूत अस्माकं
पुत्रतुल्यो रामः किं करोतु कसुपायमवलम्बतु । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(च) अव्याहतः न विरुद्धः अन्तः अन्तःकरणस्य प्रकाशो अन्तर्मध्ये दयादि-
विशिष्टान्तःकरणवृत्तेः स्फुरणम् इत्यर्थः याभ्यस्ताः हि । देवानां समूहा इति
देवताः । भूतेषु प्राणिषु । भूतानामन्तःकरणवृत्तयस्तासां यथेच्छदृष्ट्या इति भावः ।

(कृ) अनुवृत्तः अविच्छेदिनाभ्यस्तस्य प्रसादस्य अनुसरणं कृतः । न एष नूतना-
ऽनुग्रह इति भावः ।

(ज) वः शुभप्रसादपात्राणां भगौरथवेष्ट्यानाम् ।

(७) दैवात् दुर्दैववशात् वर्ष्मा सीतां विहाय परित्यज्य दक्षमानेन विरुद्धं
लोकसन्तर्जन मनसा उपलब्धत इत्यर्थः स रामः लोकोत्तरेण अलौकिकेन सखेन
सख्येण प्रजानां पुण्यैश्च इष्टसाधनभूतः रामप्रवर्तितधर्मैश्च जीवति प्राणान् धार-
यति, अन्यथा तादृशशोकेन न जीवेदिति भावः ।

रामः । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु (भ) ।

सीता । [रुदती कृताञ्जलिः ।] खेदु मं अत्तणो अङ्गेषु
विलम्बं अभ्या (८) ।

रामः । किमन्यद् ब्रवीतु ।

भाग्ये । शान्तम् ! अविलीना वत्सरसहस्राणि भूयाः ।

पृथ्वी । वत्से ! अपि रक्षणीयौ ते पुत्रकौ (ज) ।

सीता । अणाधान्हि (९) । *

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि (१०) ।

भाग्ये । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा ।

सीता । कीदृशं मम अभव्याए सणाधत्तणं (१०) (ठ) ।

देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥ ८ ॥

(८) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विषयमभ्या ।

(९) अनाथापि ।

(१०) कीदृशं मम अभव्यायाः सनाथत्वम् ।

(भ) गर्भरूपेषु अपत्येषु ।

(ज) पुत्रकौ इमौ परमादरपात्रभूतौ सद्यःप्रसूतौ तनयौ रक्षणीयौ परि-
पालनीयौ अनयोः रक्षणानुरोधेनापि त्वया जीवितव्यमिति भावः । अपि अगु-
नयसम्भावनायाम् ।

* अनाथापि । नास्ति नाथः भर्ता यासाञ्छादनादिना मम सन्तानयोः
पालयिता यस्याः सा अहं क एतौ परिरक्षयिष्यन्तीत्यर्थः । अणाधन्नि, किं एदेहिं
इत्येव पाठः श्रेयान् । तत्पाठे अहम् अनाथा, मम एताभ्यां पुत्राभ्यां किं याभ्यां
भर्तुः सन्तोषो न स्यात् तादृशाभ्यां गलशङ्कभूताभ्यां दुःखकराभ्यां पुत्राभ्यां किं
प्रयोजनमिति भावः ।

(८) एतत् सीतावचनं युत्वापि न विदीर्यसे इति भावः ।

(९) अभव्यायाः अभङ्गवात्सदायाः सन्दर्भागित्वा इत्यर्थः ।

(१०) जगती मङ्गलं कल्याणनिदानम् आत्मानं कथमवमन्यसे तिरस्करोपि ।

लल्ल । आर्य्य ! श्रुतम् ।

रामः । शृणोतु लोकः ।

नेपथ्यं कलकलः ।

रामः । अङ्गुततरं किमपि ।

सीता । किञ्चित् अन्तरिक्षं पञ्चलदि (११) ।

देव्यौ । ज्ञातम् ।

कृशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ९ ॥

[नेपथ्ये] देवि सीते ! नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

आलेख्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

सीता । दिट्टिआ अत्यदेअदाओ परिप्फुरन्ति (१२) ।

लल्ल । उक्तमासौदार्य्येण सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुप-
स्थास्यन्तीति ।

(११) किमित्यन्तरीक्षं प्रज्वलति । पञ्चाउलमिति पाठे । पर्याकुलं
कलकलपूर्णम् ।

(१२) दिट्ठ्या अस्त्रदेवताः परिप्फुरन्ति ।

यस्य तव सङ्गात् सम्पर्कात् आवधोरपि पवित्रत्वेन प्रसिद्धयोरपि पवित्रत्वं प्रकृत्यते
परिवर्धते ।

(९) कृशाश्वः, कौशिकः कुशिकनन्दनो विश्वामित्रः रामः इति एवंप्रपञ्चः
येषां शस्त्राणां गुरुक्रमः उपदेशकपौर्वापर्य्यम् । अर्थात् आदौ कृशाश्वः ततो
विश्वामित्रः ततो रामः येषां शस्त्राणां प्रदातारः तानि एव शस्त्राणि जृम्भकैः
प्रयोगसंस्कारमन्त्रैः सह आविर्भवन्ति प्रकाशन्ते ।

(१०) हे देवि सीते ! ते पुत्र्यं नमः नमस्कारः अस्तु । कुत इत्याह ।
ते तव पुत्रकौ नः अस्माकं गतिराश्रयः प्रसुभूतौ इत्यर्थः । कथमेतदित्याह ।
आलेख्यदर्शने वीथिकायां चित्रदर्शनकाली देवः रघुनन्दनः यत् एतदभिप्रायकम्
आह तस्मादित्यर्थः सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति वाक्यानुसारैव वयं
तत्पुत्रं भवाम इति भावः ।

देव्यौ । नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्त्री वः परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

रामः । क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ । मन्यस्व वत्से ! रामभद्रतुल्यौ इदानीन्ते पुत्रकौ
संवृत्तौ ।

सीता । भगवदीश्वो ! को एदाणं क्वत्तिओचिदं कम्
करिस्सदित्ति (१३) ।

रामः । एषां वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥ १३ ॥

देव्यौ । पुत्ति ! किं तवानया चिन्तया, एतौ हि वत्सौ
स्तन्यत्यागात्परिण भगवतो वाल्मीकेरपर्ययिष्यावः, स एवैतयोः
चक्रकृत्यं करिष्यति ।

यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

(१३) भगवत्यौ ! क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यतीति ।

(११) परमास्त्रेभ्यः अहिंसत्वात् विजयप्रदत्वाच्च प्रधानभूतेभ्यः अस्त्ररूपेभ्यः
वः युष्मभ्यं नमः, वयं वो युष्माकं परिग्रहात् स्त्रीकरणात् धन्याः स्त्रः श्लाघ्या
भवामः । वत्सयोः सद्योजातयोः कुशलवयोरनुध्यातेः ध्यानैः उपेतव्यं युष्माभि-
रागतव्यम् । वो युष्माकं भद्रं कुशलमस्तु ।

(१२) विस्मयः आनन्दश्च तयोः सन्दर्भः ग्रन्थनं निश्चयनित्यर्थः तेन जर्जराः
अङ्कुराः करुणोर्मयः शोकोत्तरङ्गाः क्षुभिताः भङ्गस्य प्राक् चक्षुषाः सन्तः सम्प्रति
नम कामपि अनिर्वचनीयां नाहं यां वाक्येन प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः तां दशाम्
अवस्थां कुर्वन्ति ।

(१३) कष्टं वशिष्ठगुप्तानां वशिष्ठरक्षितानाम् एषां रघूणां रघुवंशीयानां
वंशवर्द्धिनी कुलवधूः सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं संस्काराणां कर्त्तारं न विन्दति न
जानाति ।

(१४) वशिष्ठश्च, आङ्गिरसः शतानन्दश्च तौ ऋषी ऋक्सूत्रप्रणेतारौ यथा

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् ।

लक्ष्म । आर्य्य ! सत्यं विज्ञापयामि तैस्तैरुपायैर्वत्सो
कुशलवौ उत्प्रेक्षे (ङ) ।

एतौ हि जन्मसिद्धास्तौ जातौ प्राचेतसान्मनेः ।

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः । वत्स इति परिप्लवमानहृदयः सन् मुग्धोऽस्मि (ङ) ।

पृथ्वी । एहि वत्से ! पवित्रौकुरु रसातलम् ।

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरमसि गता ।

सीता । षेटु मं अत्तणो अङ्गेसुं विलयं अस्वा, ए सक्कल्लि
ईदिसं जीअल्लोअपरिवत्तं अणुभविदुम् (१४) ।

रामः । किमुत्तरं स्यात् ।

पृथ्वी । त्यागं स्तन्यस्य यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षस्व,
परेण ते यथा रोचिष्यते (ण) ।

(१४) नयतु मामात्मनीऽङ्गेषु विलयमस्वा, न शक्तास्मि ईदृशं जीवलोक-
परिवर्तनमुभयवितुम् । परिवर्तनम् अवस्थान्तरम् ।

तथा तद्वत् प्राचेतसो वाल्मीकिरपि रघूणां रघुवंशीयानां जनकानां जनकवंशीया-
नाञ्च वंशयोः कुलयोः गुरुः संस्कर्ता ।

(ङ) तैस्तैः तादृशैः उपायैः लक्षणेः त्वदधिगतशास्त्रप्राप्तादिभिः वाल्मीकि-
रधिगतविनयाचारसुसंस्कृताग्रज्ञानादिभिश्चेत्यर्थः उपलक्षितौ ।

(१५) जन्मत एव सिद्धानि अधिक्तानि अस्माच्च ययोः तौ तथोक्तौ,
वयसा द्वादश द्वादधिकैः दशभिः पूर्णैः अब्दः वयःसंख्यक्त्वत्सरस्तं प्राप्तौ द्वादशा-
ब्दिकौ एतौ वीरौ प्राचेतसात् वाल्मीकीर्मुनेर्हि सम्प्राप्तसंस्कारौ लक्षसंस्कारौ ।
अतः सीतापुत्रावैवैतावित्यनुमन्ये इत्यर्थः ।

(ङ) इति अस्माद्धेतीः परिप्लवमानं सन्देहसागरतरङ्गोपरि दीलायमान-
मिव अतिशयेनाकुलमित्यर्थः हृदयं यस्य तथोक्तः सन् मुग्धोऽस्मि । सत्पुत्रा-
वेतौ न वेति संशयारुदक्षित इति यावत् ।

भागी । एवं नाम ।

ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीताः ।

रामः । कथं विलय एव वेदेह्याः सम्पन्नः, हा देवि !
दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! हा चारित्रदेवते ! लोकान्तरं
पर्यवसितासि (त) । [इति मुह्यति ।]

लक्ष्म । भगवन् वाल्मीके ! परित्रायस्व, एष ते काव्यार्थः (थ) ।
[नेपथ्ये ।] अपनीयतामातोद्यकं, भो भोः सज्जमस्यावराः
प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मी-
किना अनुज्ञातं पवित्रमाश्चर्यम् (द) ।

लक्ष्म । विलोक्य ।

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो
व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।
आश्चर्य्यमार्या सह देवताभ्यां
गङ्गामहोभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

[पुनर्नेपथ्ये ।] अरुन्धति ! जगद्वन्द्ये ! गङ्गापृथ्वी भजस्व नौ ।

(ण) सत्यस्य सनदुग्धस्य तत्पानस्येत्यर्थः त्यागस्तं यावत् त्यागपर्यन्तमित्यर्थः ।
यावत् योगे द्वितीया ते तुभ्यं ते इत्यत्र यद्यै दिक्साय्या रुचीत्यादिना चतुर्थी ।

(त) पर्यवसितासि प्रस्थितासि ।

(थ) रामस्येतादृशावस्थोत्पादनं जनानां दुःखजननञ्च ते काव्यप्रयोजनम् ।

(द) आतोद्यकं वाद्यादि अभिनयादिक्रियासाधनम् । अपनीयताम् अप-
साध्यतां रङ्गव्यापाराद विरम्यतामित्यर्थः । अनुज्ञातम् अनुज्ञया सम्पद्यमानं
पवित्रं दीवरहितं श्रद्धिकारकम् आश्चर्य्यं परतः प्रकाशमानमद्भुतं वृत्तान्तम् ।

(१६) गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि अम्भः जलं मन्यादिव पर्वतादिना विलोडनादिव
क्षुभ्यति इतस्ततः उद्देह्यति । अन्तरीक्षं गगनञ्च देवर्षिभिर्व्याप्तम् । तद्दर्श-
नार्थं सर्वे देवास्तत्र आगता इत्यर्थः । आश्चर्य्यं देवताभ्यां गङ्गामहोभ्यां सह आर्या
सीता सखिष्ठात् गङ्गासखिष्ठात् उदेति उद्गच्छति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(१७) हे जगतां वन्द्य ! पूज्य ! अरुन्धति ! नौ आवां गङ्गा च पृथ्वी च ते

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्म । दिष्ट्या आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । आर्य्य ! पश्य पश्य
कष्टमद्यापि नोच्छसिति आर्य्यः ।

ततः प्रविशति अरुन्धती सीता च ।

अरु । त्वरस्व वत्से वैदेहि ! मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । [ससम्भ्रमं स्पृशन्ती ।] समस्तसिद्धिं अज्जउत्तो(१५) ।

रामः । [समाश्वस्य सानन्दम् ।] भोः किमेतत् । [दृष्ट्वा
सहर्षाद्भुतम् ।] कथं देवी । [सलज्जस्मितम् ।] अस्वा अरु-
न्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त ऋष्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः ।

अरु । वत्स ! एषा भगौरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

[नेपथ्ये ।] जगत्पते रामभद्र ! स्मर्य्यतामालेख्यदर्शने मां
प्रत्यात्मनो वचनम् । यथा, सा त्वमस्व धर्मतः सुषायामरु-
न्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भवेति, तत्रानृणास्मि जाता ।

अरु । इयन्ते श्वश्रूर्भगवती वसुन्धरा ।

[नेपथ्ये ।] उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सात्यागे, यथा भग-
वति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्ष्य जानकौमिति, तद-
धुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति (ध) ।

(१५) समस्तसिद्धिं आर्य्यपुत्रः ।

गङ्गापृथ्वी भजस्व विशेषेण जानीहि । इयं पुण्यव्रता बधूः सीता अभ्यासे समीपे
अर्पिता ।

(१८) हे वत्से वैदेहि सीते ! त्वरस्व त्वरां कुरु, शालीनशीलतां लज्जां
मुञ्च त्वज, एहि आगच्छ, प्रियस्पर्शेन पाणिना करेण मे वत्सं रामं जीवय
सचैतन्यं कुरु ।

(ध) वत्सात्यागे सीतापरित्यागकाले । कृतं प्रतिपालितं वचनं त्वदगुरोर्ध-
रूपं यथा सा तथोक्ता । पतित्वात् कामादृत्वाच्च प्रभोर्वत्सस्य चेति पदद्वयम् ।

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः,
प्रणमामि वः ।

अरु । भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाह्नवीवसु-
न्धराभ्यामेवं प्रशस्यमाना ममारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भग-
वता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सन्नद्धकैश्च देवैः संस्तुता
सावित्रकुलवधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति
कथं भवन्तो मन्यन्ते (न) ।

लक्ष्म । एवमार्य्यारुन्धत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः कृतञ्च
भूतग्राम आर्य्यां नमस्करोति, लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टि-
भिरुपतिष्ठन्ते (प) ।

अरु । जगत्पते रामचन्द्र !

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्यग्न्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

सीता । [स्वगतम् ।] जाणादि अज्जउत्तो सीदादुक्कं
पमज्जिदुं (१६) ।

(न) वैश्वानरेण अग्निना । निर्णीतं पुण्यं चरित्रमेव चारित्र्यं ग्रन्थाः सा ।
संस्तुता प्रशंसिता । कथं भवन्तो मन्यन्ते किं भवतां मतं भवति ।

(प) भूतग्रामः प्राणिवर्गः लोकपालाः इन्द्रादयः ते च “इन्द्रो बह्निः पित्र-
पतिः नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुर्वेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमादित्य-
मरः । सप्तर्षयः मरीचादयः । ते च “मरीचिरग्निः पुलहः पुलस्त्यः क्रतु-
रङ्गिराः । वशिष्ठश्च तथा सप्त ऋषयः परिकीर्तिता इति । उपतिष्ठन्ते सम्भाव-
यन्ति । उपपूर्वस्थाधातोरुपासनायै आत्मनेपदं भवति ।

(१८) त्वं हिरण्यग्न्याः हिरण्यनिर्मितायाः प्रतिकृतेः प्रतिसूतेः पुण्या न
शिल्पादेः परिहीनमन्त्रविज्ञानादिगठिता अनुकृतिरपि तु तस्या आदर्शभूता
(आसत्त्व) प्रकृतिः स्वभावसम्पन्ना भूतिः तां धर्मचारिणीं सद्बुधर्मिणीं यथाधर्मं
धर्मानुसारेण अध्वरे यज्ञे उपस्थिते अश्वमेधे इत्यर्थः नियोजय प्रतिष्ठापय । तथा
सह अश्वमेधं सम्पादयेत्यर्थः ।

रामः । यथा भगवतो आदिशति ।

लक्ष्म । कृतार्थोऽस्मि ।

सीता । जीविदग्धि (१७) ।

लक्ष्म । आर्थे ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति (फ) ।

सीता । वच्छ ! ईदिसोवि चिरं जीव (१८) ।

अथ । भगवन् वाल्मीके ! उपनीयेतामिमौ सीतागर्भ-
सम्भूतौ रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । [इति निष्क्रान्ता (व)] ।

रामलक्ष्मणौ । [दृष्ट्वा ।] तथैव तत् ।

सीता । [सवाष्पाकुला ।] कहिं ते पुत्रका मे (१९) ।

ततः प्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।

वाल्मी । वत्सौ कुशलौ ! एष रघुपतिः पिता युवयोः
लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवी जननी, एष राजर्षिर्जनको
मातामहः ।

सीता । [सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ।] कहं तादो (२०) ।

कुशलवौ । हा तात ! हा अस्व ! हा मातामह !

रामलक्ष्मणौ । [सहर्षमालिङ्ग्य ।] ननु वत्सौ ! पुत्रे-
प्राप्ते स्थः ।

(१६) जानाति आर्थ्यपुत्रः सीतादुःखं प्रमार्जयितुम् ।

(१७) जीविताग्धि ।

(१८) वच्छ ! ईदृशीऽपि चिरं जीव । ईदृशीऽपि आर्थ्यपुत्राश्च या मां
विवासयन्नपि ।

(१९) कुत्र तौ पुत्रकौ मे ।

(२०) कथं तातः ।

(फ) निर्लज्जः त्वदविवासनरूपनिष्ठुरकार्यकारित्वात् उचिता या लज्जा
तया ह्येन इत्यर्थः ।

(व) उपनीयेतां रामसमीपमानीयेताम् ।

सीता । एहि जाद कुश ! एहि जाद लव ! चिरस्स परि-
स्सजध पुणो जम्भन्तरगदं जणणिं (२१) ।

कुमारौ । [तथा कृत्वा ।] धन्यौ स्वः ।

सीता । भगवं ! पणमामि (२२) ।

वाल्मी । वत्से ! ईदृश्येव चिरं भूयाः (भ) ।

सीता । अम्महे तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभत्तुआ
अज्जा सन्तादेई, सलक्खणा सुप्पसखा अज्जउत्तचलणा समं
कुसलवावि दीसन्ति, ता णिव्भरमिह आणन्देण (२३) ।

[नेपथ्ये । कलकलः ।]

वाल्मी । [उत्थायावलोक्य च ।] उपहतलवणो मधुरेश्वरः
प्राप्तः (म) ।

लक्ष्म । सानुषङ्गाणि कल्याणानि (य) ।

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि यद्वा प्रकृति-
रियमभ्युदयानाम् (र) ।

(२१) एहि जात कुश ! एहि जात लव ! चिरस्स परिष्वज्जयां जम्भान्तर-
गतो जननीम् ।

(२२) भगवन् ! पणमामि ।

(२३) आश्चर्य ! तातः, कुलगुरुः, आर्याजनः, सभर्तृकार्या शान्तादेवी,
सलज्जणाः सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते, तन्निर्भराणि
आनन्देन ।

तातो जनकः, कुलगुरुर्वाशिष्ठः, आर्याजनः कौशल्या, सभर्तृका चक्षुशङ्क-
सहिता । निर्भरा परिपूर्णा ।

(भ) स्वामिपुत्रसहिता ।

(म) उपहतो विनाशितो लवणो तदाख्यराक्षसी येन स तथोक्तः । मधुर
अधुना मधुरेति प्रसिद्धा नगरी तस्या ईश्वरः राजा शत्रुघ्न इत्यर्थः ।

(य) सानुषङ्गाणि सानुवृत्तीनि, कल्याणान्तरजनकानीत्यर्थः । सम्पत्तु
सम्पदमनुषङ्गाति विपद् विपदमिति प्रसिद्धार्थः ।

(र) सर्वमिदं पुत्राभ्यां सह सीतायाः प्राप्तिः वशिष्ठवाल्मीकिजनकादीनां

वाल्मी । रामभद्र ! उच्यतां, किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।
रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु ।
पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्जयतु च श्रेयांसि सेयं कथा
मङ्गल्या च मनोहरा च जगती मातेव गङ्गेव च ।
तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाल्मीमिमाम् ॥ २१ ॥

इति निष्कान्ताः सर्वे ।

इति सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महाकविभवंभूतिविरचितमुत्तरराम-

चरितं नाम नाटकम् ।

मातृणाञ्च प्रसादः स्ववर्णवधानन्तरं प्रतुष्टसमागमः इत्यादि सर्वसितत् अनुसन्धेयमि-
पश्यन् मङ्गलमपि न प्रत्येति सत्यतया न विश्वसिति मन्दभाग्यस्य मन एतत् सर्वमस-
म्भवसिति भावः । यदा अथवा अभ्युदयानां कल्याणसम्पदाम् अयं प्रकृतिः
स्वभावः । भूरिकल्याणसम्पत् एवं स्वप्रवदप्रत्ययात्सदं भवति एवेति भावः ।

(२१) जगती माता सर्वभूतधात्री निखिललोकपालयित्री लङ्गीव तथा
गङ्गेव भागीरथीव मङ्गल्या कल्याणजननी मनोहरा च सुखदा च सा इयं राम-
चरितरूपा कथा प्रवक्ष्यः पाप्मभ्यश्च पुष्पौभागीरथीवत् पापेभ्यः पुनातु पवित्रीकरोतु
श्रेयांसि मङ्गलानि च वर्जयतु । असेविता सती कथं सा श्रेयांसि विदधातु
इत्यत आह तामेतामिति । बुधाः पण्डिताः शब्दरूपब्रह्माणं वेति यस्तस्य परि-
णता परिपाकं गता भमचाञ्चल्यादिदीर्घरहितेत्यर्थः प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य तद्योक्तस्य
कवेर्वाङ्मीकिस्तामेतां रामायणरूपाम् अधुना अभिनयैः अवस्थाद्यनुकरणैर्विन्यस्तरूपां
प्रदर्शितप्रकाराम् इमां मद्रचितां वाल्मी रामचरितरूपां परिभावयन्तु समासीच-
नया संवर्जयन्तु । भगवद्वाल्मीकिरचितरामायणाशुगतत्वात् सत्कृतनाटकमपि
लोके सुखकरं समादरणीयञ्च भवेत् इति भावः । आहूँ लविक्रीडितं वचम् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

सुखवीथिनी टीका समाप्ता ।

92-9-9/80

UTTARA RAMA CHARITA

A DRAMA

BY

BHAVABHUTI.

Edited and Published with a Commentary

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B.A.

Superintendent Free Sanskrit College,

THIRD EDITION.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SIDDHESWARA PRESS.

1895.

To be had From Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

१. अष्टकम् पाणिनीयम्	३०	२५ भागिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः ।
२. अष्टादिसूत्रम् सटीक	२	२६ चम्पूराजायनम् सटीक
३. कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	२७ (चम्पूराजायनम्) भोजनचम्पू
४. कलाप्रव्याकरणं वा कातन	२	२८ शतकावलिः
५. धातुरूपादर्शः	१॥०	२९ साधवचम्पू काव्य
६. परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	३० सिधदूत मङ्गिलायनत टीकासहितः
७. सुगंधीयव्याकरणम् सटीक	१॥०	३१ सिधदूत सटीक मूलभूम्यकम्
८. वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचरेः)	१०	३२ रघुवंश काव्य सटीक
९. वैयाकरणभूषणसार	॥०	३३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः
१०. लघुकोमुदीव्याकरणम्	॥०	३४ राजप्रशंसि सटीक
११. लिङ्गातुशासनं सटीक	१०	३५ शिशुपाख्यानकाव्य सटीक (मात्र)
१२. शब्दरूपादर्शः	॥०	३६ गयकायासरित्सागर सम्पूर्ण
१३. शब्दार्थरत्नम्	॥०	३७ बादम्नरी विसृतव्याख्यासहिता
१४. सारखतव्याकरण सटीक पूर्वाङ्कः	१	३८ दशकुमारचरितगयकाव्य सटीक
१५. सारखतव्याकरणं सटीक उत्तराङ्कः	२	३९ वाग्निश्रुतलिकासिंहासन
१६. सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	४० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मजित सटीक
१७. ऋतुसंहार काव्य सटीक	१०	४१ गङ्गविवाहवाद
१८. काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	४२ वासवदत्ता गयकाव्य सटीक
२०. काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	४३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगय)
२१. काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	४४ शङ्करविजय
२२. काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	४५ भोजप्रबन्ध सरल गय
२३. किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	४६ हर्षचरित सटीक वाणभट्टजित २॥०
२४. कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०	४७ हर्षचरितवाणभट्टजितगय
२५. कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥०	४८ संस्कृतशिक्षानञ्जरी प्रथमभागः
२६. गीतगीविन्द काव्य सटीक	॥०	४९ संस्कृतशिक्षानञ्जरी द्वितीयभागः
२७. चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	३	५० संस्कृतशिक्षानञ्जरी तृतीयभागः
२८. नलीदय काव्य सटीक	१०	५१ संस्कृतशिक्षानञ्जरी चतुर्थभागः
२९. नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	५२ हितोपदेश सटीक
३०. नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक	२॥	५३ अमरकोष
३१. पुष्पनाथविलास काव्य सटीक	॥०	५४ वाचस्पत्यम् (वृद्धदभिधान)
३२. विहङ्गोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य)	॥०	५५ मेदिनीकोष
३३. भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२	५६ शब्दकोशमहानिधिः
३४. भागिनीविलासकाव्य सटीक	॥०	५७ अनन्तराघवनाटक सटीक [मुरारि]
		५८ अनन्तराघवनाटक मूलमात्र

१६ उत्तररामचरितनाटक सटीक	१	१०५ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिविमानकृत	॥०
१७ कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	॥०	१०६ वाग्भटालङ्कार	॥०
१८ चण्डिकाश्रितनाटक सटीक	॥०	१०७ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक	२
१९ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०८ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]	१॥०
२० धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	१०९ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक	॥
२१ नागानन्दनाटक सटीक	॥०	१०८ सुतवीथः (छन्दोयन्य) सटीक	१
२२ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसहित	१॥
२३ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महाविर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
२४ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	२
२५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	११२ मन्त्रमञ्जीदधि तन्त्र सटीक	२
२६ वसन्ततिलक भाष्य नाटक	१०	११३ रुद्रयात्रा तन्त्र	२
२७ बाखरानायकनाटक सटीक	२	११४ इन्द्रयात्राविद्यासंग्रहः	२
२८ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	॥०
२९ विजयशालभञ्जिकानाटिका सटीक	॥०	११६ चाणक्यभूतकम् सटीक	१
३० वीणीसंहारनाटक सटीक	॥०	११७ शुक्रनीतिसारः सटीक	२
३१ मल्लिकार्जुननाटक सटीक	२	११८ गयायात्रादिपद्धतिः	२
३२ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक	१॥	११९ तुलादानादिपद्धतिः (वज्राक्षरैः)	४
३३ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः	१०
३४ महावीरचरितनाटक सटीक	१॥०	१२१ वीरमित्रोदय (सृष्टिशाल)	॥
३५ महावीरचरितनाटक मूलमान	॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सहित	२
३६ सात्वतीमाधवनाटक सटीक	॥०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
३७ नालविक्रमाश्रितनाटक सटीक	१	१२४ भानुती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत	
३८ सुद्राघसनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	॥०
३९ मृच्छकटिकनाटक सटीक	१॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक	॥०
४० रत्नावलीनाटिका सटीक	॥०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१०
४१ शकुन्तलानाटक सटीक	१	१२८ पञ्चदर्शी (सटीक) वेदान्त	१॥०
४२ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥०
४३ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१३० पूर्णप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य	॥०
४४ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक	॥०	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
४५ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२	१३२ साङ्ख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित	॥०
४६ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०	१३३ साङ्ख्यसार	१०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३४ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार	१॥	१३५ साङ्ख्यकारिका गौडपादभाष्य	॥०
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमान)	॥०		

१३६ लीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ शक्यजुर्वेदस्य प्रातिशोक्त
१३७ लीमांसापरिभाषा १०	सभाष्य
१३८ ग्राण्डिल्यवृत्त सभाष्य १०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य
१३९ जैमिनीय (न्यायशास्त्राविस्तरः) ६	१७० अग्निपुराणम्
१४० अर्थसंग्रह (लीमांसादिनीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य संगति २॥०	१७२ कल्किपुराणम्
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम्
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकारी १॥	१७४ सटीक बाळीकिरामायण
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम्
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सप्तमं
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २	१७७ मत्स्यपुराणम्
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम्
१४९ तर्कान्वित (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम्
१५० तर्कसंग्रह इ. अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ चक्रदत्त (वैद्यक)
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक २	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सप्त
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १	१८४ माहवनिदान सटीक
१५५ आद्यवर्षोपनिषद् सभाष्य २	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक)
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपाणिनिवृत्तः (वैद्यक)
१५७ ईश केन काठ प्रश्न सुण्ड भाष्यसूत्र	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितयारसरत्न
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) १	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक)
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)
१५९ गोपयन्त्राङ्गण (अथर्ववेदस्य) १	१९० सुश्रुतसंहिता मूलभाष्य (वैद्यक)
१६० कान्दीय उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वक्त्रसेना
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्रतर सभाष्य २	१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्य
१६२ देवत तथा बह्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्य
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराहसंहिता
१६४ वृषसंहितापत्नी सभाष्य २	१९५ भावकुवृद्धक (व्योतिष)
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ लीलावती भास्कराचार्यरचित
१६६ मुक्तिकीपनिषद् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित
१६७ शक्यजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धान्त सटीक

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे नि, ए, उपाधिवारिषः

बोबोबामन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् सम्पादितः ।